ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В. ГЕТЬМАНА
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ МОЛДОВИ
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КНУ ім. Т. ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЛНУ ім. І. ФРАНКА

Європейські перспективи

Науково-практичний журнал

European Perspectives

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
V. HETMAN KYIV NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY OF MOLDOVA
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE
DIPLOMATIC ACADEMY OF UKRAINE
THE NATIONAL INSTITUTE FOR STRATEGIC STUDIES
INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS OF IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

№ 3, 2016

Спеціалізоване видавництво ЮНЕСКО СОЦІО Specialized publishing house

ЗМІСТ

ЕКОНОМІКА

БАНДУРКА А.М., НОСОВА О.В.
ПРЯМЫЕ ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ:
НОВЫЙ ХАРАКТЕР ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ 5
ЗАХОЖАЙ В.Б., КАЗАК О.О.
ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ,
ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЇХ ІНВЕСТИЦІЙНУ ПРИВАБЛИВІСТЬ 17
КОЗЬМУК Н.І.
ШЛЯХИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОЯВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 28
ЛЬОВОЧКІН М.О.
ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КЛАСТЕРНОГО ПІДХОДУ
У ВПРОВАДЖЕННІ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА 36
МИКИТЮК О.Л.
АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМА МЕНЕДЖМЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЛІЗИНГОВИХ ОПЕРАЦІЙ 42
ПОЗДНЯКОВ Ю.В., ФАРІОН С.В.
МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ РЕЗУЛЬТАТУ
НЕЗАЛЕЖНОЇ ОЦІНКИ НЕРУХОМОСТІ У ПЕРІОД ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 48
ЄГОРАЩЕНКО І.В.
РЕАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОЇ ЛОГІСТИКИ В УКРАЇНІ
ТА ЗА КОРДОНОМ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ 58

ПРАВО

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

КОЗЬМУК Б.П.
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МОВИ В УКРАЇНІ 66
КАНЦІР В.С., ФОНАРЮК О.Ю.
МАКРОРІВНІ ТА МІКРОРІВНІ ФОРМУВАННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ 72

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

РАЙНІН І.Л.
МІСЦЕВІ ДЕРЖАВНІ АДМІНІСТРАЦІЇ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РЕГІОНУ 78
ЄВДОКІМЕНКО С.В.
ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ РЕВІЗІЇ ЗА ЗВЕРНЕННЯМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ 86
ДОЛЖЕНКО К.І.
ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ПРОТИДІЇ ВИКЛИКАМ ТА ЗАГРОЗАМ В СФЕРІ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....95
КОРОПАТНІК І.М.
ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРУП
ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ 101
РОМАНЕНКО М.В.
ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ..... 105
АРІФХОДЖАЄВА Т.Б.
СФЕРА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ
ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ..... 110

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

АРТЕМОВ В.Ю., ЖАЛУБАК В.М.
ДЕОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПЕРАТИВНОГО РИЗИКУ 114
ЛИТВИНЕНКО В.І., ХАТНЮК Н.С.
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВІРНИХ
ЗОБОВ'ЯЗАНЬ НЕДІЙСНИМИ НА ПІДСТАВІ ВПЛИВУ ТЯЖКИХ ОБСТАВИН
ТА НА ВКРАЙ НЕВИГІДНИХ УМОВАХ 119
ІЩУК О.С.
ФОРМИ КООРДИНАЦІЇ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ
ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ 130
СОФ'ЇН М.І.
ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ..... 136
СТЕЦИК Б.В.
ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННИХ НАСЛІДКІВ
І ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ НЕЗАКОННОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ..... 141
БОНДАРЕНКО В.Я.
ПРО СУБ'ЄКТИВНУ СТОРОНУ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ,
ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 359 КК УКРАЇНИ 147
ВИННИК Г.О.
ЕВОЛЮЦІЯ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ МАЙНА
В УМОВАХ ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПІВТОВАРИСТВА..... 154
КОКОШКО М.В.
ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН 162

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

ГРІНЬКО А.А.
ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ АКТИВІВ
СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ДЕОФШОРИЗАЦІЇ..... 169

ДАНИЛЕНКО О.В.
ГРОШІ ЯК ОБ'ЄКТ РЕЧОВИХ ПРАВ 179

ФІЛОСОФІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ПРАВА

ЄРМАКОВА Г.С.
ВЗАЄМОВПЛИВ РЕЛІГІЇ І ПРАВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ 185

БАНКІВСЬКЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

НЕСТЕРЕНКО А.С.
МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ:
ПОНЯТТЯ ТА ЙОГО СКЛАДОВІ 193
КОБЗЄВА Т.А.
ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ МЕТОДІВ УПРАВЛІННЯ
ФІНАНСОВОЮ СИСТЕМОЮ УКРАЇНИ 199

ДИСКУСІЇ, ОБГОВОРЕННЯ, АКТУАЛЬНО

НЕВЯДОВСЬКИЙ В.О.
КЛАСИФІКАЦІЯ КОНТРОЛЮ ЗА ЯКІСТЮ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 205
ВАСИЛЕНКО В.
АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ СПЕЦІАЛЬНИХ ФОРМ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ 210

ПРЯМЫЕ ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ: НОВЫЙ ХАРАКТЕР ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

БАНДУРКА Александр Маркович - академик Национальной академии правовых наук, доктор юридических наук, профессор, Харьковский национальный университет внутренних дел (ХНУВД)

НОСОВА Ольга Валентиновна - доктор экономических наук, профессор, Харьковский институт банковского дела, Университет банковского дела

УДК 330.322: 339.727

В статье проведен анализ нового уровня взаимодействия прямых иностранных инвестиций и экономического роста. Рассмотрены внешние и внутренние эффекты передачи и импорта технологий в производственном секторе под влиянием притока прямых иностранных инвестиций (ПИИ). Определены направления инвестиционной деятельности глобальных транснациональных компаний (ТНК), включая контрактные операции. Проанализированы факторы стимулирования экономического роста. Изучение многообразия подходов позволило выделить в качестве основных факторов стимулирования экономического роста передачу технологий посредством размещения филиалов иностранных фирм, развития конкуренции с домашними фирмами, повышение производительности труда за счет привлечения ПИИ. Выделено значение развития НИОКР в качестве основного фактора развития инноваций, лежащих в основе успеха Топ 50 инновационных компаний мира.

Определены предпосылки экономического роста за счет увеличения создания наукоемких технологий, повышения их эффективности в результате использования преимуществ международного движения капитала. Проведен анализ приоритетных отраслей иностранного инвестирования. На основе систематизации факторов конкурентоспособности ТНК выделены характерные признаки: инновационность и динамические способности к адаптации компаний. Определены направления развития международного бизнеса, позволяющие выходить отечественным компаниям на международные рынки и использовать инновационные преимущества интеграции с глобальными производственными системами.

Постановка проблемы

Современный этап развития мировой экономики сопровождается глобализацией, усилением роли транснациональных компаний (ТНК), процессами интернационализации и транснационализации капитала, технологий и рабочей силы. Возрастание влияния регионов выражается в формировании устойчивых, обособленных структур, характеризующихся национальной идентичностью, отражающих национальные интересы и имеющих определенные границы. К факторам, стимулирующим развитие глобализации, относятся прогресс в области коммуникаций, культурный обмен и выравнивание культурных ценностей, развитие транспортной инфраструктуры, межгосударственная конкуренция за ресурсы, развитие мирового финансового и фондового рынка и т.д. В докладе конференции ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД) о мировых инвестициях 2015 года указывается, что глобальный объем прямых иностранных инвестиций (ПИИ) снизился в 2014 году на 16% до 1,23 трлн. долл. Выделены факторы, отрицательно влияющие на мировое развитие, к которым относятся неуверенность потребителей, волатильность валютных рынков и геополитическая нестабильность. Снижение цен на сырьевые товары рассматривается как фактор уменьшения интереса инвесторов на вложения в финансовые активы. Позитивно оценены перспективы рынка слияний и поглощений. Приток ПИИ в страны с переходной экономикой

сократился в 2014 году на 52% до 48 млрд. долл. Указано на существование реальной возможности дефолта в Украине, что обусловлено падением доходов населения, обесценением валюты, накоплением национального долга.[1]. Региональные конфликты в сочетании с падением цен на нефть и международными санкциями отрицательно отражаются на перспективах экономического роста и ослабляют интерес инвесторов к этому региону.

Целью исследования является изучение и анализ характера взаимодействия притока ПИИ и экономического роста, определение факторов стимулирования экономического роста в процессе привлечения иностранного капитала посредством передачи новых технологий, размещения филиалов иностранных фирм, развития конкуренции с домашними фирмами и использования новых форм организации менеджмента в компаниях.

Анализ последних публикаций

Исследованию внешнего эффекта передачи технологий за счет привлечения ПИИ, влияния притока ПИИ на экономический рост государства, оценки изменения величины сбережений и совокупного объема инвестирования посвящены работы западных ученых Дон П. Кларка, Дж. Хайфила, де О. Кампино, Ш.С. Ремана, Дж. Итона, С. Кортмуна,- Е. Петрикова и других [2, 3, 4]. Значительный вклад в исследование международных инвестиций, технологий в условиях динамичной внешней среды, инноваций как фактора повышения конкурентоспособности ТНК вносят украинские ученые С.О. Якубовский, О. И. Рогач, В.А. Белошапка,- Л.Д. Кирев, Д.Г. Лукьяненко, Ю.В. Макогон, Т.В. Орехова и т.д. [5, 6, 7].

Изложение основного материала

Экономический рост – это долговременное явление, связанное с расширением использования факторов производства, повышением эффективности их применения. Увеличение факторов предложения, рост их отдачи направлено на увеличение темпов роста производства, способствует созданию условий для сбережений и инвестиций. В целях обеспечения экономического роста государство может применять разнообразные виды промышленной политики с целью обеспечения экономического роста. К ним относится проведение следующих мероприятий: создание финансовых стимулов увеличения капиталовложений предприятия, поддержка проведения инноваций; подготовка и переподготовка специалистов; развитие конкуренции в финансовом и промышленном секторах; проведение приватизации, уменьшение государственного контроля в промышленности (дерегулирования), стимулирование эффективности производства.

Методология исследования включает использование компаративистского подхода, позволяющего производить сравнение основных направлений исследования эффектов привлечения ПИИ и экономического роста, с целью выявления общих, универсальных принципов и установок, а также нахождения различий, указывающих на специфику той или иной страны.

Внешний эффект передачи технологий за счет привлечения ПИИ в страну происходит в горизонтальном или вертикальном направлении. Анализ научных исследований свидетельствует о противоречивых результатах внешнего эффекта передачи технологий в развивающихся странах и странах с переходной экономикой. В ряде работ выдвигается гипотеза о существовании позитивного внешнего эффекта от использования политики поощрения притока ПИИ странами – реципиентами иностранных инвестиций. Эффект является более значимым в индустриально развитых странах, характеризующихся высокой долей высокотехнологичных секторов, улучшающих возможности передачи новых технологий [2, с.10]. Диффузия приобретенных новейших технологий способствует более широкому их использованию в процессе обмена идеями. Привлечение указанных технологий зависит от производительности труда рабочей силы, вовлеченной в создание НИОКР. Размер страны относится к значимому фактору при определении уровня благосостояния [3, с. 754].

Внешний эффект ПИИ зависит от характера поступающих инвестиций. Трудоемкие и рыночно ориентированные ПИИ создают более значимый внешний эффект для домашних фирм по сравнению с фирмами, ориентированными на акционерный сектор. Небольшие фирмы, не ориентированные на экспорт и находящиеся в иностранной собственности, получают больший эффект по сравнению с домашними фирмами. Обострение конкуренции вынуждает домашние фирмы более эффективно использовать ресурсы и улучшать технологии. Фирмы получают выгоды от иностранного присутствия, но при этом не создают условий для использования внешнего эффекта. Государство должно проводить политику поощрения притока иностранного капитала, стимулировать конкуренцию и использовать внешний эффект. Е. Петрикова предложила механизм определения влияния ПИИ на ВВП [4, с.18]. Автор раскрыла алгоритм расчета количественной оценки вклада ПИИ на рост ВВП, провела оценку показателей макроэкономической эффективности иностранных инвестиций.

Дон П. Кларк, Дж. Хайфил, де О. Кампино, Ш.С. Реман провели макроэкономическое исследование, определяющее степень влияния притока ПИИ на экономический рост страны. Авторы установили, что внешний эффект от передачи технологий является основным фактором долгосрочного экономического роста. Эффекта ПИИ усиливает неравенство в доходах, несмотря на то, что привлечение капитала способствует росту благосостояния в стране. ПИИ позитивно коррелируются с внешним эффектом от передачи технологий [2, с.10].

Некоторые ученые считают, что темпы экономического роста технологически более отсталых стран определяются скоростью внедрения передовых технологий. Освоение новейших технологий зависит от уровня экономического развития страны, объема инвестиций, применяемых методов менеджмента. Источником роста сбережений являются ПИИ, заимствования у международных организаций, помощь развитым странам. Величина сбережений оказывает влияние на объемы инвестиций в стране. Уровень валовых сбережений изменяется в зависимости от стран. В краткосрочный период рост нормы сбережений ведет к количественному росту объема производства. В долгосрочный период увеличение данного показателя сопровождается ростом капиталовооруженности и объема выпуска продукции [8, с.136].

Экономический рост, основанный на технологическом изменении, является результатом комплексного взаимодействия, причем институциональные возможности, дополняющие конкурентные рынки, определяются как важнейшие факторы стимулирования роста в общем процессе. Под институциональными возможностями понимаются способности организовать развитие фирмы, отрасли или экономики путем объединения соответствующих рыночных и нерыночных стимулов с потребностью обновления технологических и дополнительных возможностей [9, с. 472].

М.Клайн, Э. Розенгрен выделяют эффект богатства в качестве определяющего фактора иностранного инвестирования в США. Они утверждают, что затраты труда на рабочую силу оказывают меньшее значение при оценке оттока ПИИ из страны [10, с. 102]. П. Велфенс считает, что приток ПИИ в венчурные компании способствует возрастанию запаса капитала, импорту в краткосрочный период и экспорту в долгосрочный период. Передача технологий сопровождается ростом производительности труда торгуемого сектора, приводит к внешнему эффекту, способствует росту торговли внутри компании, временному протекционизму и увеличению заработной платы [11, с.223].

ТНК играют важную роль в передаче технологий. Экономическая деятельность компаний характеризуется показателями высокой производительности труда, значительными расходами средств на НИОКР в отличие от домашних фирм. Филиалы иностранных фирм используют внешний эффект от передачи технологий, применяя разные подходы. Передача новых знаний происходит в результате перемещения рабочей силы, которая прошла обучение в ТНК. Рабочие используют в домашних

фирмах приобретенные знания, умения, навыки и опыт, полученные в западных компаниях. Домашние фирмы имитируют производство, менеджмент и маркетинг иностранных филиалов. Обострение конкуренции вынуждает домашние фирмы более эффективно использовать ресурсы и прогрессивные, производительные технологии, дающие возможность получать прибыль. Рост конкуренции ограничивает развитие домашних фирм и уменьшает их рыночную долю в общей структуре производства. Как результат, сокращается величина используемых производственных мощностей, что приводит к неэффективному использованию эффекта масштаба. Иностранные филиалы оказывают влияние на экспортные возможности домашних фирм посредством торговли, которая способствует сокращению издержек домашних фирм при проникновении на иностранные рынки. ПИИ и продукция иностранных филиалов выступают заменителями экспорта, а также его дополняют. Посредством ПИИ происходит перемещение затрат и конечных продуктов. Домашние фирмы импортируют технологии из ТНК путем приобретения производственного оборудования, специализированных мощностей, дифференцированной продукции. Внешний эффект взаимодействия иностранных филиалов и домашних фирм на горизонтальном или вертикальном уровнях способствуют повышению производительности труда в стране. Рост спроса на промежуточные продукцию вынуждает домашние фирмы использовать преимущества экономии масштаба [12, с.111].

Рассмотрим способы передачи технологий на горизонтальном уровне, в данном случае домашние фирмы занимают адекватные позиции в производственной цепочке с иностранными филиалами, конкурируя с ними, что в свою очередь стимулирует повышение производительности труда внутри фирм. М. Хаддад, А. Харрисон провели исследование влияния ПИИ на эффективность функционирования фирм в производственном секторе путем изучения дисперсии производительности труда и повышения производительности труда за счет ПИИ, конкуренции [13, с.70]. Специфические факторы фирм определялись общей производительностью труда отдельно для каждого сектора. Показатель дисперсии производительности труда каждой фирмы в секторе рассчитывался относительно уровня производительности труда, достигнутого наиболее эффективной фирмой. Показатель иностранного присутствия определялся как доля иностранных активов отдельно взятой фирмы к общим активам и как доля активов иностранных фирм в общих активах сектора. Полученные результаты относительно определения внешнего эффекта позволили выявить секторы с большими объемами ПИИ, которые имеют низкую дисперсию производительности труда в фирмах. Следовательно, домашние фирмы находятся ближе к границе эффективного использования производственных возможностей. Авторы полагают, что более высокая производительность труда домашних фирм не может быть объяснена более высокой долей иностранного капитала в секторе. Присутствие иностранного капитала негативно коррелируется с ростом производительности в домашних фирмах.

Работа П. Ахариа, В. Келлера посвящена определению эффекта передачи технологий в производственном секторе США от привлечения ПИИ и импорта готовой продукции. Исследование имело цель определить влияние роста ПИИ и импорта на рост производительности труда в домашних фирмах, куда поступали инвестиции. Иностранное присутствие измерялось как доля занятости в иностранных филиалах к общей занятости в отрасли. Результаты исследования свидетельствуют о том, что ПИИ создают условия получения значительных производственных выгод для домашних фирм. Внешние эффекты оцениваются в больших размерах по сравнению с другими исследованиями. Внешние эффекты составляют 8%-19% от производственного роста американских фирм в период с 1987 – 1996 года. Они различаются и зависят от размера фирмы и производительности труда в ней. П. Ахариа, В. Келлер выдвинули гипотезу о том, что сильный внешний эффект имеет место в связи с притоком ПИИ в высокотехнологичные секторы. Небольшие фирмы, имеющие низкую производительность труда,

получают больший внешний эффект ПИИ по сравнению с крупными фирмами, имеющими высокую производительность труда. Внешний эффект от импорта готовой продукции значительно меньше по сравнению с эффектом ПИИ [15].

Р. Кроссе и Л. Тревино исследовали роль институтов в условиях появления новых рынков. Авторы определили общие факторы привлечения ПИИ, к ним относятся двусторонние инвестиционные договоры, степень проведения реформы предприятий, правила репатриации капитала и уменьшение уровня государственной коррупции [16].

В качестве основных факторов стимулирования экономического роста выделим авторский подход, выражающийся в обосновании передачи технологий посредством размещения филиалов иностранных фирм, что стимулирует развитие конкуренции с домашними фирмами, повышение производительности труда за счет привлечения ПИИ и т.д.[17, с. 118].

Деятельность глобальных ТНК направлена на привлечение инвестиций, перенос новых технологий производства и управления, стимулирование роста ВВП, улучшение платежного баланса путем увеличения экспортной выручки или снижения импорта. Рассматриваемые изменения способствуют укреплению экономики страны, повышению уровня жизни населения. Характерным явлением, которое присуще деятельности современных ТНК, является быстрое развитие инвестиционных связей, сопровождающихся активной диффузией инновационных технологий. Более того, ТНК выступают современной институциональной формой интернационализации производства, а также основными экспортерами ПИИ.

Инвестиционная деятельность ТНК включает:

1) финансовое планирование, то есть процесс оценки и выбора инвестиций долгосрочного назначения, ПИИ;

2) управление инвестиционным риском;

3) управление портфельными иностранными инвестициями.

Кроме перечисленных направлений инвестиционной деятельности, одной из форм привлечения ТНК выступают контрактные операции. В литературе иногда они называются неакционерными формами или новыми формами инвестиций. Многие исследователи считают, что неакционерные формы деятельности превратились в наиболее типичную, массовую форму взаимоотношений ТНК и стран, принимающих инвестиции [18, с. 307].

Некоторые экономисты считают, что контрактные соглашения являются формой привлечения капитала в стране назначения. Для того чтобы заключить такое соглашение, необходимо инвестировать капитал в основные фонды, торговую марку и технологию или трудовые ресурсы. Контрактные формы инвестиций – это формы инвестиций, которые не связаны с владением акционерным капиталом. К ним относятся: строительные работы с заключением подрядных договоров, лицензионных соглашений, субконтрактных соглашений, добыча сырья по подрядным договорам и распределение продукции, лизинг, контракты об управленческой помощи, контракты на управление, франчайзинг и инжиниринг. Предметом таких контрактных операций выступает комплекс услуг по подготовке или организации производства, а также услуги по обеспечению реализации продукции. Применение контрактных форм инвестирования позволяет защитить активы компании. К недостаткам рассматриваемой формы относятся потеря контроля, возможность появления конкурентов при неадекватном использовании лицензии. Участие филиалов ТНК в международных операциях по привлечению ПИИ через создание собственных зарубежных фирм и совместных предприятий направлено на увеличение степени контроля компании.

Среди самых распространенных форм деятельности, не связанных с владением акционерным капиталом, следует выделить лизинговые контракты, франчайзинг, инжиниринг, добыча сырья на основе подрядов и тому подобное. Главным фактором распространения новых форм инвестиций стала политика развивающихся стран, ко-

торая предусматривала полную или поэтапную национализацию активов ТНК, усиление контроля за их деятельностью. Ограничение операций иностранных фирм формами, не связанными с владением акционерным капиталом, рассматривалось в большинстве развивающихся стран, как логическое завершение курса на вытеснение ТНК в экономике.

В. Касуриа указывает, что домашние фирмы не извлекают выгод от иностранного присутствия, если его оценивать долей продаж, в то же время они получают доступ к запасам иностранного капитала [14, с. 350]. Дополнительные исследования свидетельствуют, что домашние фирмы, которые относятся к подгруппе, занимающейся НИОКР, позитивно влияют и обеспечивают передачу новых технических знаний. Доступ к запасам иностранного капитала способствует повышению эффективности домашних фирм, специализирующихся на НИОКР. Фирмы, не относящиеся к подгруппе, занимающейся созданием новых знаний, не получают эффекта от передачи новых технических знаний.

Привлечение иностранного капитала рассматривается в качестве одного из путей стимулирования развития инноваций. Развитие и продвижение НИОКР, расширение технологических связей, горизонтальная политика, использование промышленных, технологических и научных парков позволяет значительно повысить научный потенциал за счет технологических внешних эффектов ПИИ. Отечественные фирмы получают возможность использовать результаты, получаемые от эффекта поглощения нового знания. Координация политики в области ПИИ в сочетании с использованием результатов НИОКР, инноваций и региональных политических инструментов рассматривается в качестве перспективного направления развития технологий. В странах переходной экономики приток ПИИ рассматривается в качестве источника средств, позволяющих перестроить национальные инновационные системы в соответствии с глобальной системой знаний и диффузией информации.

С каждым годом растет вероятность того, что зарубежная деятельность ТНК может стать источником политических, экономических, социальных, юридических и институциональных конфликтов с правительствами, что во многих случаях оказывает влияние на межгосударственные отношения. Либерализация торговли и иностранных инвестиций, меры по распространению режима наибольшего благоприятствования на зарубежные компании и установление единого режима для национальных и международных корпораций все больше нейтрализуют некоторые аспекты возникающих противоречий между государствами и ТНК [19, с. 230].

В условиях ухудшения международной конъюнктуры отмечен рост числа «агрессивных» и «враждебных» поглощений и, соответственно, уменьшение «дружественных». При «агрессивных» поглощениях ТНК сначала прибегают к скупке акций иностранной компании на фондовом рынке, а потом уже вступают во взаимодействие с общим собранием акционеров. Следствием «агрессивного» поглощения становится полная смена руководителей поглощающей компании. В случае «дружественного» поглощения достигается согласие между руководителями ТНК и руководителями (акционерами) поглощающей компании, на куплю-продажу акций. Затем осуществляется обмен акций этой компании на акции ТНК. Другим вариантом «дружественного» поглощения является поглощение в форме передачи контрольного пакета акций ТНК в траст или доверительное управление [20, с. 56].

Примерами успешных конкурентоспособных глобальных инновационных компаний являются Apple, Google, Samsung Group, Toyota, BMW.

Рассмотрим данные «Топ 50 самых инновационных компаний 2015» (TOP-50 The Most Innovative Companies 2015), опубликованные Бостонской консалтинговой группой, – международная компания, специализирующаяся на управленческом консалтинге, ведущий консультант по вопросам стратегии бизнеса (табл.1) [21].

Среди компаний, вошедших в десятку лидеров, отмечены пять компаний в сфере технологий, автопроизводители – Tesla,

Таблица 1

Крупнейшие инновационные компании в 2015 году
(изменения 2013 к 2014 в %)

№	Корпорация	Оценка в 2015	Доход	EBIT*	TSR**	Расходы на НИОКР
1	Apple	18	7.0	7.2	40.4	35.0
2	Google	19	10.3	19.8	- 6.1	24.3
3	Tesla Motors	20	58.8	нд	47.9	100.4
4	Microsoft Corp.	21	11.0	0.0	27.5	5.8
5	Samsung Group	22	- 9.8	- 32.0	- 1.8	4.3
6	Toyota	23	16.4	73.5	21.1	0.4
7	BMW	24	5.7	11.6	8.3	- 0.2
8	Gilead Sciences	25	122.2	235.0	104.5	18.1

* EBIT – прибыль до вычета процентов, налогов и амортизации

** TSR –совокупная доходность акционеров

Toyota, BMW и Daimler, а также биотехнологическая компания Gilead. В качестве четырех факторов, способствующих успеху инновационных компаний, специалисты Бостонской консалтинговой группы отмечают способность этих компаний обеспечивать высокую скорость развития инноваций, совершенствование эффективности процессов в области НИОКР, максимально эффективное использование технологических платформ, а также систематическое изучение смежных рынков, что способствует повышению конкурентоспособности на рынке.

В основе успеха Топ 50 – самых инновационных компаний лежат научные исследования и новые технологии, которые приобретают все большее значение в качестве факторов развития инноваций, поскольку способствуют разработке и созданию инновационных продуктовых, дающих толчок в развитии наукоемких отраслей экономики. В список ведущих компаний 2015 года вошло 29 компаний из США, 11 из Европы, 10 из Азии, 3 из Китая и одна из Индии. Компании Украины и России в рейтинге отсутствуют. В числе ведущих компаний – китайская интернет-компания Tencent, производитель сетевого оборудования Huawei и производитель персональных компьютеров Lenovo, а также индийский автопроизводитель Tata Motors. Следует отметить заметное ухудшение позиций компании Facebook, которая в списке самых инновационных компаний по сравнению с уровнем 2014 года, переместилась с 9 на 28 место. Японская компания Sony, занявшая 10 место в прошлогоднем рейтинге, в этом году в него не попала.

Анализ топ-50 компаний, инвестирующих в НИОКР, показывает рост совокупного объема глобальных инвестиций на про-

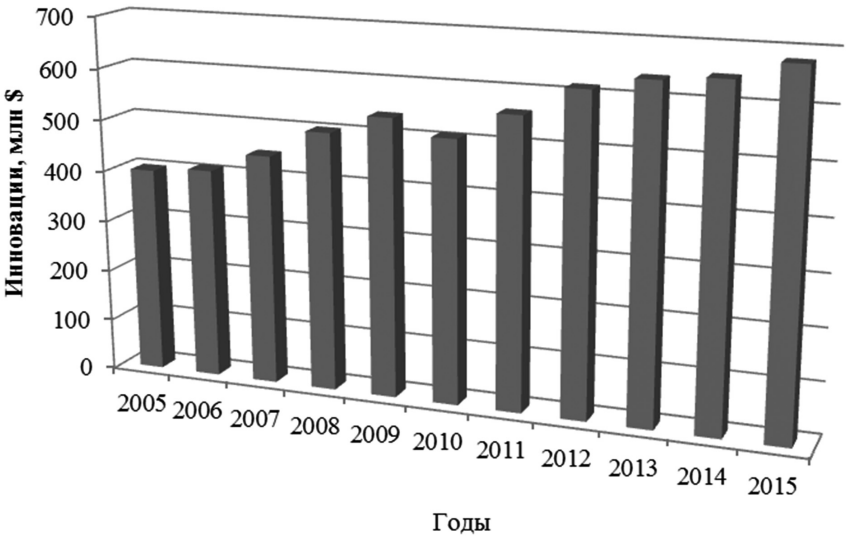

Рис. 1. Совокупные глобальные инвестиции в НИОКР-(млн. долл.). Составлено авторами. Источник [22].

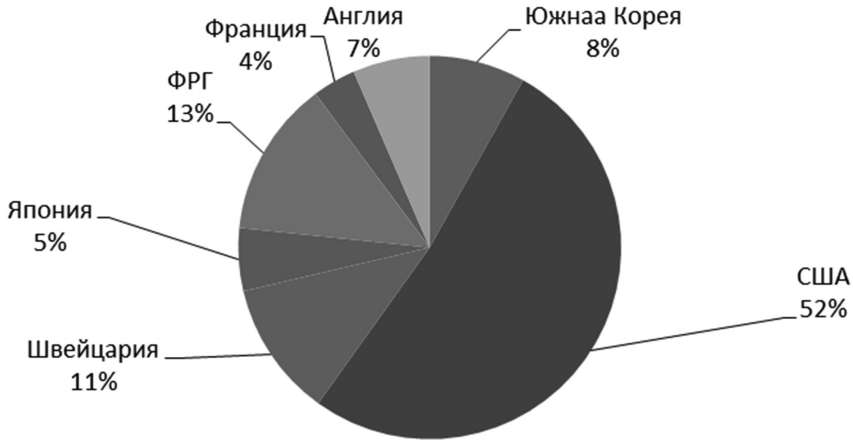

Рис.2. Основные отрасли финансирования топ-20 компаний (млрд. долл.). Составлено авторами. Источник [24].

тяжении периода с 2005 по 2015 года [22] (Рис.1.). К наиболее привлекательным отраслям финансирования топ-20 компаний относятся охрана здоровья, автомобилестроение, компьютеры/электроника, программное обеспечение/интернет (Рис.2.). Статистические данные свидетельствуют о том, что инвестиции в НИОКР здравоохранения являются самыми крупными и составляют 61,7 млрд. долл. и растут быстрыми темпами. Автомобилестроение занимает второе место среди отраслей инвестирования с величиной 43,7 млрд. долл. Инвестиции в компьютеры и электронику составляют 37,9 млрд. долл., в программное обеспечение равны 30,5 млрд. долл. [24].

Характерными тенденциями в сфере инноваций, влияющими на конкурентоспособность ТНК, является большая открытость компаний в рамках межфирменной кооперации в сфере науки и технологий, а также перенос существенной части исследований в зарубежные страны.

Все большее распространение получает практика поглощения крупнейшими ТНК компаний, обладающих инновационным продуктом или технологией. Решающий вклад в обеспечение инновационности ТНК вносят материнские компании. Материнские ТНК США занимают первое место в мире, инвестируя в НИОКР 52% всех поступлений 20-ти компаний. Далее следуют Германия и Швейцария, с процентами соответственно 13% и 11% (Рис.3) [24].

Показатель скорости производственного процесса становится важным конкурентным преимуществом ТНК. Для ускорения производственного процесса и усиление давления на конкурентов международные компании сокращают бюрократические ограничения и процедуры, создают кросс функциональные рабочие группы, перестраивают структуру и организацию производства, внедряют новейшие технологии. Технологические конкурентные преимущества ТНК во многом обусловлены формированием тесных долгосрочных партнерских отношений с поставщиками. Важную роль в обеспечении конкурентоспособности производственной системы ТНК играет оптимизация управленческой цепочкой поставок, в частности эффективная организация логистики и послепродажного обслуживания.

Так, например, в основе высокой конкурентоспособности крупнейшей американской машиностроительной ТНК Caterpillar лежит одна из лучших в мире систем поста-

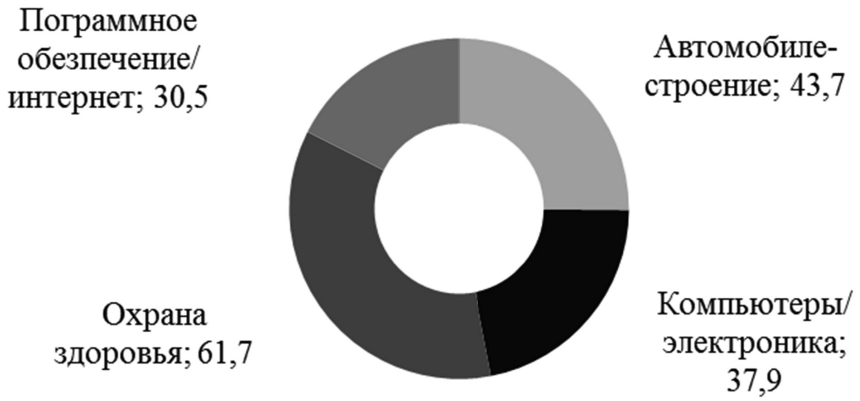

Рис.3. Доля топ-20 компаний, инвестирующих в НИОКР, размещенных в странах базирования (%). Составлено авторами [24].

вок запасных частей, что обеспечивает доставку любой из 550 000 деталей для оборудования покупателю в течение нескольких часов [23].

В Докладе ЮНКТАД о мировых инвестициях 2015 года указывается на необходимость реформирования международной системы управления инвестициями для достижения целей устойчивого развития. Это подразумевает как корректировку инвестиционных соглашений, так и повышение согласованности международной инвестиционной и налоговой политики. Согласно Докладу, в 2014 году инвестиционные вложения в государства с переходной экономикой, к которым относятся страны юго-востока Европы и СНГ, снизились на 51% по сравнению с 2013 г. и составили 45 млрд. долл. США. Отток инвестиций из Украины достиг 200 млн. долл. США, в то время как объемы инвестиций, поступившие в Казахстан и Азербайджан, напротив, увеличились [1].

Показатель снижения объемов ПИИ в Россию составил 70% и был равен 19 млрд. долл. в 2015 году. Эксперты указывают на резкий контраст в объемах капитала в Россию в 2015 году, проявившейся в сокращении объемов привлеченных иностранных инвестиций. В 2013 году по объему привлеченных ПИИ Россия заняла третье место в мире. Их величина составила 79 млрд. долл. Оценка основных экономических, политических и определяющих бизнес – среду факторов, стимулирующих и сдерживающих приток ПИИ в Восточную Европу, показывает, что в качестве факторов, стимулирующих приток ПИИ, большинство респондентов выделяют: затраты на рабочую силу, трудовые навыки, макроэкономическую стабильность, конвертируемость валюты, близость инвестора. К числу ограничивающих приток ПИИ факторов относятся размер рынка, природные ресурсы, инфраструктура, правовая стабильность, имидж страны, финансовые стимулы. Для увеличения притока ПИИ следует улучшить большинство экономических и политических факторов.

В трансформирующейся экономике предпосылки экономического роста могут быть созданы за счет увеличения создания и использования наукоемких технологий, повышения их эффективности производства в результате использования преимуществ международного движения капитала. Выделение приоритетных отраслей инвестирования в зависимости от уровня их развития, значимости для нужд народного хозяйства, регионального назначения будет способствовать улучшению инвестиционного климата.

Выводы

Изучение многообразия экономических подходов позволило выделить в качестве основных факторов стимулирования экономического роста передачу технологий посредством размещения филиалов иностранных фирм, развитие конкуренции с домашними фирмами, повышение производительности труда за счет привлечения ПИИ. Обоснован новый уровень взаимодействия ПИИ и экономического роста посредством использования преимуществ инвестирования ТНК в НИОКР.

Определены предпосылки экономического роста за счет увеличения создания наукоемких технологий, повышения их эффективности в результате использования преимуществ международного движения капитала. Выделено значение развития НИОКР в качестве основного фактора развития радикальных инноваций, лежащих в основе успеха Топ 50 инновационных компаний мира. Проведен анализ приоритетных отраслей инвестирования крупнейших ТНК. На основе систематизации факторов конкурентоспособности ТНК определены характерные признаки: инновационность и динамические способности к адаптации. Определены направления развития международного бизнеса, стимулирующие выход отечественных компаний на международный рынок и использование инновационных преимуществ глобальных производственных систем. Обосновано, что достижение технологического лидерства за счет эффективного использования глобальных производственных систем, высокое качество и удовлетворение запросов целевых потребителей, а также привлечение квалифицированных кадров стимулирует развитие международного бизнеса.

Литература

1. UNCTAD. World Investment Report 2015. Reforming international governance. United Nations. New York and Geneva, 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2015_en.pdf

2. Don Clark P., Hihgfill J., De O. Campino J., Rehman S. S. FDI, technology spillovers, growth, and income inequality: a selective survey // Global economy journal. – Vol. 11. – Issue 2. – 2011.- Article 1. – P. 10.

3. Eaton J., Kortum S. Technology, trade and growth: a unified framework// European Economic Review. – 2001. – Vol. 45. – No. 4-6.- P. 754.

4. Петрикова Е.М. Прямые иностранные инвестиции и экономический рост// Вопросы статистики: научно-информационный журнал. – 2009. – № 9. – С. 14 – 21.

5. Якубовський С.О. Транснаціональні корпорації: особливості інвестиційної діяльності: [навч. посіб.] / С.О. Якубовського, Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової// – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 472 с.

6. Рогач О.І. Транснаціональні корпорації: підручник // О.І. Рогач. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 400 с.

7. Белошапка В.А. Транснациональные корпорации // В.А. Белошапка, Л.Д. Кирев, Д.Г. Лукьяненко, Ю.В. Макогон, Т.В. Орехова. – К.: КГЭУ, 2000. – 66 с.

8. Носова О.В. Проблема макроэкономического равновесия в посткризисной экономике. Посткризисные перспективы модернизации российской экономики// колл. моногр.; под ред. О.С. Белокрыловой.- Ростов н/Д: Изд-во «Содействие XXI век», 2011.- С.135 – 145.

9. Radosevic S. Science and technology capabilities in economies in transition: effects and prospects// Economics of Transition/ – December 1995. – Volume 3. – No 4.- p. 472.

10. Klein M., Rosengren E. Foreign direct investment outflow from the United States: an empirical assessment// In book: Multinationals in the New Europe and global trade. – Eds. M. W.Klein, P. J.Welfens. – Berlin: Springer- Verlag, 1992. – p. 102.

11. Welfens P. J.J. Jasinski P. Privatization and foreign direct investment in transforming economies// Dartmouth Publishing Company Limited, 1994.- 223 p.

12. Носова О.В. Институциональные основы привлечения иностранных инвестиций в Украине// Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна. Випуск 37-1.-Донецьк, ДонНТУ, 2009. – С.109 – 114.

13. Haddad M., Harrison A.E. Are there positive spillovers from direct foreign investment? Evidence from panel data for Morocco // Journal of Development Economics. – 1993. -42 (1). – pp. 51 – 74.

14. Kathuria V. Productivity spillovers from technology transfer to Indian manufacturing firms // Journal of International Development. – 2000. –April.- 12(3). – pp. 343 – 369.

15. Acharya P., Keller W. Technology transfer through imports// NBER working paper series. May 2007. – Working paper 13086. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nber.org/papers/w13086

16. Grosse R., Trevino L.J. New institutional economics and FDI location in Central and Eastern (Mimeo)// Phoenix, AZ: American Graduate School of International Management, 2003.

17. Носова О.В. Инвестиционные перспективы Украины: экономико-правовая модель// Монография.-LAP LAMBERT Academic Publishing.- 2014.-306 с.

18. Рогач О.І. Транснаціональні корпорації// підручник / О.І. Рогач. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 400 с.

19. Черников Г.П. Очень крупные транснациональные корпорации и современный мир // Г.П. Черников, Д.А. Черникова. – М.: издательство «Экономика», 2008.- 399 с.

20. Якубовський С.О. Транснаціональні корпорації: особливості інвестиційної діяльності// [навч. посіб.] / С.О. Якубовського, Ю.Г. Козака, Н.С. Логвінової. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 472 с.

21. 50 Most Innovative Companies_/ [Electronic resource]// – FORTUNE. –[Электронный ресурс]. – Режим доступа:: http://for-

tune.com/2015/12/02/50-most-innovative-companies/

22. The Global Innovation 1000:Top 20 R&D Spenders 2005-2015 // [Electronic resource]. – STRATEGY. –Режим доступа: http://www.strategyand.pwc.com/global/home/what-we-think/innovation1000/top-20-rd-spenders-2015

23. Caterpillar. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.caterpillar.com/

24. The Global Innovation 1000: Top 20 R&D Spenders 2005 – 2015 / [Electronic resource]. – STRATEGY. – Режим доступа: http://www.strategyand.pwc.com/global/home/what-we-think/innovation1000/top-20-rd-spenders-2015

Bandurka A.M., Doctor of Law, Professor, Kharkov National University of Internal Affairs, academician of the National Academy of Legal Sciences.

Nosova O.V., Doctor of Economic Sciences, Professor, Kharkov Institute of Banking of the University of Banking.

FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND ECONOMIC GROWTH: A NEW CHARACTER OF INTERACTION

Abstract. *The article analyzes a new level of interaction between FDI and economic growth. The internal and external effects of transfer and imports of technology in the manufacturing sector of FDI are considered. The directions of investment activity of global multinationals including contractual operations are analyzed. The factors stimulating economic growth are defined.*

The study of the variety of approaches identifies as the main factors stimulating economic growth, including technology transfer by placing branches of foreign companies, the development of competition with domestic firms, productivity gains at the expense of attracting FDI. It highlights the value of R & D as the main factor in the growth of innovations that underpin the success of the top 50 innovative companies in the world.

The preconditions of economic growth are defined through increase in the creation of science-intensive technologies, improvement their effectiveness as a result of maximization benefits of international capital movement. The analysis of the priority sectors of foreign investment is conducted. On the basis of systematization of TNC's competitiveness factors distinguish characteristic features: the innovative and the ability to dynamic companies' adaptation. The directions of international business development, allowing domestic companies to penetrate to the international markets and utilize the advantages of the innovative integration with global production systems, are proposed.

Keywords: *foreign direct investment, economic growth, TNC, innovation, global production systems.*

References

1. UNCTAD. World Investment Report 2015. Reforming international governance// United Nations. New York and Geneva, 2015. [Electronic resource]. – Rezhim dostupa: http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2015_en.pdf

2. Don Clark P., Hihgfill J., De O. Campino J., Rehman S. S. FDI, technology spillovers, growth, and income inequality: a selective survey // Global economy journal. – Vol. 11. – Issue 2. – 2011.- Article 1. – P. 10.

3. Eaton J., Kortum S. Technology, trade and growth: a unified framework// European Economic Review. – 2001. – Vol. 45. – No. 4-6.- P. 754.

4. Petrikova E.M. Pryamye inostrannye investicii i ehkonomicheskij rost// Voprosy statistiki: nauchno-informacionnyj zhurnal. – 2009. – № 9. – S. 14 – 21.

5. YAkubovs'kij S.O. Transnacional'ni korporaciï: osoblivosti in-vesticijnoï diyal'nosti: [navch. posib.] / S.O. YAkubovs'kogo, YU.G. Kozaka, N.S. Logvinovoï. – K.: Centr uchbovoï literaturi, 2011. – 472 s.

6. Rogach O.I. Transnacional'ni korporaciï: pidruchnik // O.I. Rogach. – K.: Vidavnicho-poligrafichnij centr «Kiïvs'kij universitet», 2008. – 400 s.

7. Beloshapka V.A. Transnacional'nye korporacii// V.A. Beloshapka, L.D. Kirev, D.G. Luk'yanenko, YU.V. Makogon, T.V. Orekhova. – K.: KGEHU, 2000. – 66 s.

8. Nosova O.V. Problema makroehkonomicheskogo ravnovesiya v postkrizisnoj ehkonomike. Postkrizisnye perspektivy modernizacii rossijskoj ehkonomiki// koll. monogr.; pod red. O.S. Belokrylovoj.- Rostov n/D: Izd-vo «Sodejstvie HKHI vek», 2011.- S.135 – 145.

9. Radosevic S. Science and technology capabilities in economies in transition: effects

and prospects// Economics of Transition/ – December 1995. – Volume 3. – No 4.- p. 472.

10. Klein M., Rosengren E. Foreign direct investment outflow from the United States: an empirical assessment// In book: Multinationals in the New Europe and global trade. – Eds. M. W.Klein, P. J.Welfens. – Berlin: Springer- Verlag, 1992. – p. 102.

11. Welfens P. J.J. Jasinski P. Privatization and foreign direct investment in transforming economies// Dartmouth Publishing Company Limited, 1994.- 223 p.

12. Nosova O.V. Institucional'nye osnovy privlecheniya inostrannyh investicij v Ukraine// Naukovi praci Donec'kogo nacional'nogo tekhnichnogo universitetu. Seriya: Ekonomichna. Vipusk 37-1.-Donec'k, DonNTU, 2009. – S.109 – 114.

13. Haddad M., Harrison A.E. Are there positive spillovers from direct foreign investment? Evidence from panel data for Morocco // Journal of Development Economics. – 1993. -42 (1). – pp. 51 – 74.

14. Kathuria V. Productivity spillovers from technology transfer to Indian manufacturing firms // Journal of International Development. – 2000. –April.- 12(3). – pp. 343 – 369.

15. Acharya P., Keller W. Technology transfer through imports// NBER working paper series. May 2007. – Working paper 13086. [Electronic resource]. – Rezhim dostupa: http://www.nber.org/papers/w13086

16. Grosse R., Trevino L.J. New institutional economics and FDI location in Central and Eastern (Mimeo)// Phoenix, AZ: American Graduate School of International Management, 2003.

17. Nosova O.V. Investicionnye perspektivy Ukrainy: ehkonomiko-pravovaya model'// Monografiya.-LAP LAMBERT Academic Publishing.- 2014.-306 s.

18. Rogach O.I. Transnacional'ni korporaciï: pidruchnik// O.I. Rogach. – K.: Vidavnicho-poligrafichnij centr «Kiïvs'kij universitet», 2008. – 400 s.

19. Chernikov G.P. Ochen' krupnye transnacional'nye korporacii i sovremennyj mir // G.P. CHernikov, D.A. CHernikova. – M.: izdatel'stvo «Ekonomika», 2008.- 399 s.

20. Yakubovs'kij S.O. Transnacional'ni korporaciï: osoblivosti in-vesticijnoï diyal'nosti// [navch. posib.] / S.O. YAkubovs'kogo, YU.G. Kozaka, N.S. Logvinovoï. – K.: Centre uchbovoï literaturi, 2011. – 472 s.

21. 50 Most Innovative Companies / [Electronic resource]// – FORTUNE. –[Electronic resource]. – Rezhim dostupa:: http://fortune.com/2015/12/02/50-most-innovative-companies/

22. The Global Innovation 1000:Top 20 R&D Spenders 2005-2015 // [Electronic resource]. – STRATEGY. –Rezhim dostupa: http://www.strategyand.pwc.com/global/home/what-we-think/innovation1000/top-20-rd-spenders-2015

23. Caterpillar. [Electronic resource]// – Rezhim dostupa: http://www.caterpillar.com/

24. The Global Innovation 1000: Top 20 R&D Spenders 2005 – 2015// [Electronic resource]. – STRATEGY. – Rezhim dostupa: http://www.strategyand.pwc.com/global/home/what-we-think/innovation1000/top-20-rd-spenders-2015

ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЇХ ІНВЕСТИЦІЙНУ ПРИВАБЛИВІСТЬ

ЗАХОЖАЙ В.Б. - доктор економічних наук, професор, директор ІМЕФ ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ

КАЗАК О.О. - аспірант ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ

УДК 336.531.2

В рамках проблемы информационно-аналитического обеспечения инвестиционной деятельности машиностроительных предприятий Украины, проведен факторный анализ их финансовых показателей как предпосылки определения инвестиционной деятельности.

Ключові слова: інвестиційна привабливість, прибутковість доходів, інвестиційні операції

Постановка проблеми

Стан економіки країни в цілому залежить від ефективності функціонування підприємств, яке передусім залежить від їх інвестиційної діяльності. Динаміка інвестицій при цьому є фундаментальним параметром відтворювального процесу, який характеризує розподіл суспільством доступних йому ресурсів між поточним і майбутнім споживанням, спрямованим на вирішення завдань свого перспективного розвитку. Актуальність статті обумовлена недостатньою розробкою методичних підходів стосовно визначення системи показників, що характеризують інвестиційну привабливість машинобудівних підприємств, а також виявлення і впливу чинників, які визначають цей процес.

Стан дослідження проблеми

Теоретичним і прикладним аспектам аналізу інвестиційної діяльності та управління інвестиційною діяльністю підприємств присвячені дослідження таких науковців, як Л. Бовш, І.Лукінов, Т. Майорова, А. Пересади, І. Бланка, В. Гейця, В. Захожая,- О. Ястремської, А. Гриньова, та інших. Водночас вагомий внесок у розвиток наукових підходів та інструментарію, методології прийняття інвестиційних рішень зробили такі відомі зарубіжні вчені, як Р. Брейлі, Ю. Брігхем, Дж. Віяльмс, М. Гордон,- Дж. Кейнс, С. Фішер, Т. Хачатуров, та інші.

Однак, у сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій думці відчувається дефіцит теоретико-прикладних досліджень місця та ролі методології інформаційно-аналітичного забезпечення в обґрунтуванні інвестиційних рішень машинобудівних підприємств. Тому потребує подальшого дослідження визначення концептуальних засад управління інвестиційною діяльністю машинобудівних підприємств на засадах використання методології інформаційно-аналітичного забезпечення обґрунтування прийняття управлінських рішень, зокрема проведення факторного аналізу показників, які визначають інвестиційну привабливість.

Мета дослідження

Метою здійснення факторного аналізу фінансових показників, що визначають інвестиційну привабливість машинобудівних підприємств, а також визначення ваги впливу чинників, які формують динаміку цих показників.

Виклад основного матеріалу

Ефективність діяльності промислових підприємств залежить від налагодження циклу «інвестиції – фінансові результати – інвестиційна привабливість». У широкому

сенсі інвестиції, поділяючись на внутрішні (такі, що здійснюються безпосередньо суб'єктом господарювання) та зовнішні (такі, що забезпечуються інвесторами, які не пов'язані із засновниками), забезпечують покриття передбачених витрат підприємства та в кінцевому випадку обумовлюють отримання фінансових результатів, перш за все прибутку як різниці між доходами та витратами. У свою чергу, позитивні фінансові результати визначають рівень інвестиційної привабливості підприємства для «зовнішніх» та внутрішніх інвесторів.

Інвестиційну привабливість оцінюють на основі певної сукупності показників. За допомогою цих показників здійснюють інтегральну оцінку і визначають відповідний рейтинг. Для оцінки привабливості підприємств використовують різні системи показників. Одна з них розроблена відповідно до вимог міжнародного меморандуму й ASC (International Accounting Standarts Committec) і складається з певних груп показників оцінки:

- майнового стану інвестованого об'єкта (частка активної частини основних засобів, коефіцієнти зношення, оновлення і коефіцієнт вибуття основних засобів);

- фінансової стабільності (платоспроможності) інвестованого об'єкта й надлишку або нестачі джерел формування запасів і витрат, власних оборотних коштів (робочий капітал, коефіцієнти незалежності фінансування, фінансової стабільності, фінансового левериджу);

- ліквідності активів інвестиційного об'єкта (поточний або загальний коефіцієнт покриття, коефіцієнти співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованостей, абсолютної ліквідності, норми грошових резервів, покриття економічних витрат);

- прибутковості інвестиційного проекту (коефіцієнти прибутковості інвестицій, власного капіталу, операційна рентабельність продажу (прибутковість продажу), коефіцієнти експлуатаційних витрат, прибутковості активів);

- ділової активності інвестованого об'єкта (продуктивність праці, оборотність коштів у розрахунках, оборотність обігових коштів (в оборотах), оборотність виробничих запасів, оборотність власного та основного капіталу);

- ринкової активності інвестованого проекту (дивіденд на одну акцію, коефіцієнт цінності акції, рентабельність акції) [1, с.198].

Ці показники в цілому впливають на інвестиційну привабливість підприємств. Важливе значення для визначення інвестиційної привабливості підприємства має рівень його прибутку та доходів. На нашу думку, ці показники є ведучими у всій системі показників, що визначають рівень інвестиційної привабливості підприємства тому в дисертаційній роботі, основна увага буде зосереджена на детальному аналізі саме цих показників.

Основною метою діяльності будь-якої підприємницької структури є одержання найбільшого прибутку, що безпосередньо залежить від величини отримуваних доходів. Отже, доходи підприємства незалежно від галузі діяльності, форми власності та інших факторів набувають особливо важливого, ключового значення[2].

Проаналізуємо динаміку доходу машинобудівних підприємств за наступною методикою:

Абсолютний приріст доходів розрахуємо за формулою:

$$\Delta Дн = Дн_1 - Дн_{0.} \quad (1.1)$$

де, ΔДн – абсолютний приріст доходів;

$Дн_1$ – дохід у базовому періоді;

$Дн_{0.}$ – дохід у звітному періоді;

Темп зростання доходів розрахуємо за формулою:

$$Тз = Дн_1 / Дн_0 * 100, \quad (1.2)$$

де Тз – темп зростання доходів;

Темп приросту доходів розрахуємо за формулою:

$$Тп = Тз - 100, \quad (1.3)$$

де Тп – темп приросту доходів;

Абсолютне значення 1% приросту доходів:

$$1\% = \Delta Дн / Тп, \quad (1.4)$$

Коефіцієнт еластичності приросту доходів:

$$Кел = Тп_{i-го\ доходу\ підприємства} / \overline{O}_{пх} \quad (1.5)$$

де Кел – коефіцієнт еластичності приросту доходів.

За наведеною методикою визначимо абсолютний розмір змін у часі, темп зростання та приросту, абсолютне значення 1% приросту, а також коефіцієнт еластичності.

Використовуючи формули (1.1) – (1.5), розрахуємо абсолютні показники динаміки доходів машинобудівних підприємств. Результати розрахунку наведені в таблиці 1.

Аналіз таблиці 1 показує, що доходи досліджуваних машинобудівних підприємств знизились на 465813 тис.грн., або на 38,14 %. По всій сукупності машинобудівних підприємств простежується також падіння як у абсолютному виразі, так і у відносному. Така негативна динаміка за досліджуваний період пояснюється світовою фінансовою кризою, з якої так і не змогли вийти машинобудівні підприємства. Про це характерно свідчить темп приросту доходу досліджуваних підприємств, який має від'ємне значення, що говорить про відсутність будь-якого приросту доходів у всіх досліджуваних підприємствах. Найбільший темп приросту доходів показало ПАТ «Сумське машинобудівне НВО», який становив -27,86 %. Це говорить про те, що даному підприємству не вистачило лише 27,86% від обсягу доходів, щоб вийти на рівень 2008 року.

Із зміною доходів машинобудівних підприємств в цілому на 1 % дохід ПАТ «Турбоатом» зростає на 3,64 %, що є найвищим показником у порівнянні з ПАТ «Мотор Січ» та ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання», показники яких становили – 2,7% та 1,23% відповідно.

Дослідження динаміки прибутку машинобудівних підприємств буде здійснено за аналогічною методикою.

Абсолютний приріст прибутку розрахуємо за формулою:

$$\Delta Пн = Пн_1 - Пн_{0.} \quad (1.6)$$

де, ΔПн – абсолютний приріст прибутку,

$Пн_1$ – прибуток у базовому періоді;

$Пн_{0.}$ – прибуток в звітному періоді.

Темп зростання прибутку розрахуємо за формулою:

$$Тз = Пн_1 / Пн_0 * 100, \quad (1.7)$$

де, Тз – темп зростання прибутку.

Темп приросту прибутку розрахуємо за формулою:

$$Тп = Тз - 100, \quad (1.8)$$

де, Тп – темп приросту прибутку.

Абсолютне значення 1% приросту прибутку:

$$1\% = \Delta Пн / Тп, \quad (1.9)$$

Коефіцієнт еластичності приросту прибутку:

$$Кел = Тп_{i\text{ – го прибутку підприємства}} / \overline{O}_{пх} \quad (1.10)$$

Кел – коефіцієнт еластичності приросту прибутку:

На основі формул (1.6) – (1.10) розрахуємо абсолютні показники динаміки прибутку машинобудівних підприємств. Результати розрахунку наведені в таблиці 2.

Як видно з таблиці підприємство ПАТ «Мотор Січ» лише в 2014 р. приносило при-

Таблиця 1

Динаміка доходів машинобудівних підприємств за 2008-2014 рр.

Підприємства	Показники						
	Дохід в тис. грн.,y_0	Дохід в тис. грн.,y_1	Абсолютний розмір змін, тис. грн.	Темп зростання, %	Темп приросту, %	Абсолютне значення, грн.	Коефіцієнт еластичності
ПАТ «Мотор Січ»	170082	66069	-104013	38,85	-61,15	1700,82	2,70
ПАТ «Турбоатом»	126474	22290	-104184	17,62	-82,38	1264,74	3,64
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	924670	667054	-257616	72,14	-27,86	9246,7	1,23
Всього	1221226	755413	-465813	61,86	-38,14	12212,26	

буток у розмірі 25503 тис.грн., проте на відміну від інших досліджуваних підприємств було збитковим. У той час як ПАТ «Турбоатом та »ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» в 2008 р. були прибутковими, а в 2014 році збитковими. Загалом прибутки досліджуваних машинобудівних підприємств знизились на 27554 тис.грн., або на 43,65 %.

Таким чином, при зменшенні обсягу прибутку на 1% по всій сукупності підприємств прибуток ПАТ «Мотор Січ» знижується на 2,53%, в ПАТ «Турбоатом» – на 2,31 %, і по ПАТ «Сумське машинобудівне НВО» – 5,82%.

З метою комплексного і системного дослідження і виміру впливу факторів на інвестиційну привабливість машинобудівних підприємств проведемо факторний аналіз динаміки фінансових результатів машинобудівних підприємств.

Маючи в розпорядженні свої ресурси, організація розраховує на отримання бажаного результату. Але на практиці не завжди реальний результат виявляється бажаним. Щоб уникнути такої ситуації, доцільно при плануванні своєї діяльності проводити факторний аналіз фінансових результатів, за допомогою якого можна точніше прогнозувати свою діяльність.

З метою комплексного дослідження в роботі проведено факторний аналіз динаміки фінансових результатів машинобудівних підприємств, як факторів, що визначають їх інвестиційну привабливість. Такий аналіз здійснено на основі наступних показників:

І етап – аналіз показників:

$П_0$, $П_1$ – прибуток підприємств у базовому і поточному періоді;

$Д_0$, $Д_1$ – дохід підприємств у базовому і поточному періоді;

R_0, R_1 – рівень прибутковості доходів підприємств за рахунок інвестиційних операцій в базовому і поточному періоді;

d_0, d_1 – частка доходів підприємств у базовому і поточному періоді.

ІІ етап – аналіз приросту прибутку.

Абсолютний приріст прибутку буде розраховуватись за формулою:

$$\Delta П = П_1 - П_0 \quad (1.11)$$

де ΔП – абсолютний приріст прибутку;

Приріст абсолютного прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів буде розраховуватись за формулою:

$$\Delta П_R = (R_1 - R_0) * Д_1, \quad (1.12)$$

де $\Delta П_R$ – приріст абсолютного прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів;

Абсолютний приріст прибутку за рахунок зміни динаміки доходів буде розраховуватись за формулою:

$$\Delta Пд = (Д_1 - Д_0) * R_0, \quad (1.13)$$

де ΔПд – абсолютний приріст прибутку за рахунок зміни динаміки доходів;

ІІІ етап – аналіз питомої ваги приросту прибутку в загальному його прирості.

Питома вага приросту прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів у загально-

Таблиця 2

Динаміка прибутку машинобудівних підприємств за 2008-2014 рр.

Підприємства	Показники						
	Прибуток в тис. грн.,y_0	Прибуток в тис. грн.,y_1	Абсолютний розмір змін, тис. грн.	Темп зростання, %	Темп приросту, %	Абсолютне значення, грн.	Коефіцієнт еластичності
ПАТ «Мотор Січ»	-244268	25503	269771	-10,44	-110,44	-2442,68	-2,53
ПАТ «Турбоатом»	106170	-797	-106967	-0,75	-100,75	1061,7	-2,31
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	74973	-115385	-190358	-153,90	-253,90	749,73	-5,82
Всього	-63125	-90679	-27554	143,65	43,65	-631,25	

му обсязі приросту прибутку буде розраховуватись за формулою:

$$d\Delta П_R = \Delta П_R / \Delta П * 100\%, \quad (1.14)$$

де $d\Delta П_R$ – питома вага приросту прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів у загальному обсязі приросту прибутку;

Питома вага приросту прибутку за рахунок зміни обсягу доходів у загальному обсязі приросту прибутку буде розраховуватись за формулою:

$$d\Delta П_Д = \Delta Пд / \Delta П * 100\% \quad (1.15)$$

де $d\Delta П_Д$ – питома вага приросту прибутку за рахунок зміни обсягу доходів в загальному обсязі приросту прибутку;

IV етап – аналіз абсолютного приросту рівня прибутковості доходів за рахунок здійснення інвестиційних операцій.

Абсолютний приріст рівня прибутковості доходів підприємств за рахунок інвестиційних операцій буде розраховуватись за формулою:

$$\Delta R = R_1 - R_0, \quad (1.16)$$

де ΔR – абсолютний приріст рівня прибутковості доходів підприємств за рахунок здійснення інвестиційних операцій;

Абсолютний приріст рівня прибутковості доходів підприємств за рахунок зміни прибутку від інвестиційних операцій буде розраховуватись за формулою:

$$\Delta Rп = ((П_1 - П_0)/Д_1), \quad (1.17)$$

де ΔRп – абсолютний приріст рівня прибутковості доходів підприємств за рахунок зміни прибутку від інвестиційних операцій;

Абсолютний приріст рівня прибутковості доходів підприємств за рахунок зміни доходів від інвестиційних операцій буде розраховуватись за формулою:

$$\Delta Rд = (П_0/ Д_1) - (П_0/ Д_0), \quad (1.18)$$

де ΔRд – абсолютний приріст рівня прибутковості доходів підприємств за рахунок зміни доходів від інвестиційних операцій.

Дослідження фінансово-економічного стану низки машинобудівних підприємств дозволило визначити прибутковість доходів таких підприємств, як ПАТ «Мотор Січ», ПАТ «Турбоатом», ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання», у результаті визначено, що впродовж 2008-2014 рр. зменшення частки доходів у сукупних доходах машинобудівних підприємств відбулося у переважній більшості досліджуваних підприємств, а саме: ПАТ «Мотор Січ» – з 14% до 9%, ПАТ «Турбоатом» – з 10% до 3%. У випадку ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» навпаки спостерігається суттєве збільшення питомої ваги у сукупних доходах, а саме зростання з 76% до 88%. Підприємство ПАТ «Мотор Січ» перетворилось із збиткового на прибуткове підприємство впродовж 2008-2014 рр. У свою чергу, ПАТ «Турбоатом» та ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» отримали протилежні результати, а саме перетворились із прибуткових на абсолютно збиткові підприємства (табл. 3).

Упродовж 2008-2014 рр. відбулось зростання прибутковості підприємства ПАТ «Мотор Січ». У свою чергу, зменшення прибутковості спостерігалось на двох підприємствах – ПАТ «Сумське машинобудів-

Таблиця 3

Розрахунок прибутковості доходів за рахунок здійснення інвестиційних операцій машинобудівних підприємств за 2008-2014 рр., у тис. грн., %

Підприємства	2008 р.				2014 р.			
	$П_0$	$Д_0$	R_0	d_0	$П_1$	$Д_1$	R_1	d_1
ПАТ «Мотор Січ»	-244268	170082	-1,44	14%	25503	66069	0,39	9%
ПАТ «Турбоатом»	106170	126474	0,84	10%	-797	22290	-0,04	3%
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	74973	924670	0,08	76%	-115385	667054	-0,17	88%
Всього		1221226		100%		755413		100%

не науково-виробниче об'єднання» та ПАТ «Турбоатом». Причинами такого стану було зменшення інвестиційної привабливості двох із досліджуваних підприємств, а значний притік інвестицій на ПАТ «Мотор Січ» дозволило цьому підприємству значно випередити конкурентів.

Використовуючи формули (1.12) та (1.13) розрахуємо динаміку прибутку машинобудівних підприємств та вплив чинників, що її формують. У цілому динаміка впродовж досліджуваного періоду характеризується специфічними рисами в кожному з проаналізованих підприємств. Найбільше зростання прибутку на рівні 269,771 млн. грн. продемонстровано ПАТ «Мотор Січ». У свою чергу значна негативна динаміка спостерігалась у ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – зниження на рівні майже 190,358 млн. грн. та ПАТ «Турбоатом» – -106,967 млн. грн. (табл. 4).

З трьох досліджуваних підприємств лише ПАТ «Мотор Січ» продемонструвало зростання прибутку за рахунок збільшення прибутковості доходів на 120,389 млн. грн. Решту підприємств характеризує зменшення прибутку за рахунок зниження прибутковості доходів, зокрема ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – на -169,47 млн. грн. та ПАТ «Турбоатом» – на -19,509 млн. грн.

Відзначимо, що показник питомої ваги приросту прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів у загальному обсязі приросту прибутку є додатнім для всіх досліджуваних підприємств упродовж 2008-2014 рр., а саме: ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – 89,0 %, ПАТ «Мотор Січ» – 45,0 % та ПАТ «Турбоатом» – 18,0 %.

Динаміка питомої ваги приросту прибутку за рахунок збільшення обсягу доходів у загальному обсязі приросту прибутку впродовж 2008-2014 рр. також характеризується плюсовими значеннями для всіх досліджуваних підприємств, зокрема ПАТ «Турбоатом» – 82,0 %, ПАТ «Мотор Січ» – 55,0 %, ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – 11,0 % (табл. 4).

За показником приросту прибутку за рахунок зміни динаміки доходів упродовж 2008-2014 рр. отримано зростання лише у ПАТ «Мотор Січ» – на рівні 149,381 млн. грн. Інші досліджувані машинобудівні підприємства продемонстрували від'ємну динаміку за цим показником: ПАТ «Турбоатом» – -87,458 млн. грн., ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – -20,888 млн. грн.

З трьох досліджуваних підприємств лише ПАТ «Мотор Січ» майже протягом усього досліджуваного періоду демонструвало підвищення розміру прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів, найкращі показники якого спостерігалися в 2009-10 рр. та 2013-14 р., відповідно на 59, 876 млн.грн. та 54, 587 млн.грн. Лише в 2008-09 рр. та 2012-13 рр. ПАТ «Мотор Січ» характеризує зменшення прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів на – 1,574 млн.грн. та -2, 665 млн.грн. Варто відмітити, що в ці періоди решту підприємств також характери-

Таблиця 4

Факторний аналіз динаміки прибутку машинобудівних підприємств за 2008-2014 рр.

Підприємства	Приріст прибутку					
	Всього		*в тому числі за рахунок зміни*			
			прибутковості доходів		динаміки доходів	
	тис.грн.	%	тис.грн.	%	тис.грн.	%
ПАТ «Мотор Січ»	269771	100%	120389,83	45%	149381,17	55%
ПАТ «Турбоатом»	-106967	100%	-19508,59	18%	-87458,41	82%
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	-190358	100%	-169470,28	89%	-20887,72	11%

зує зменшення прибутку за рахунок зменшення прибутковості доходів, зокрема ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – на -3, 091 млн.грн та – 23,032 млн. грн., відповідно, та ПАТ «Турбоатом» – на -1,486 млн. грн. та – 20,486 млн.грн. (табл. 5)

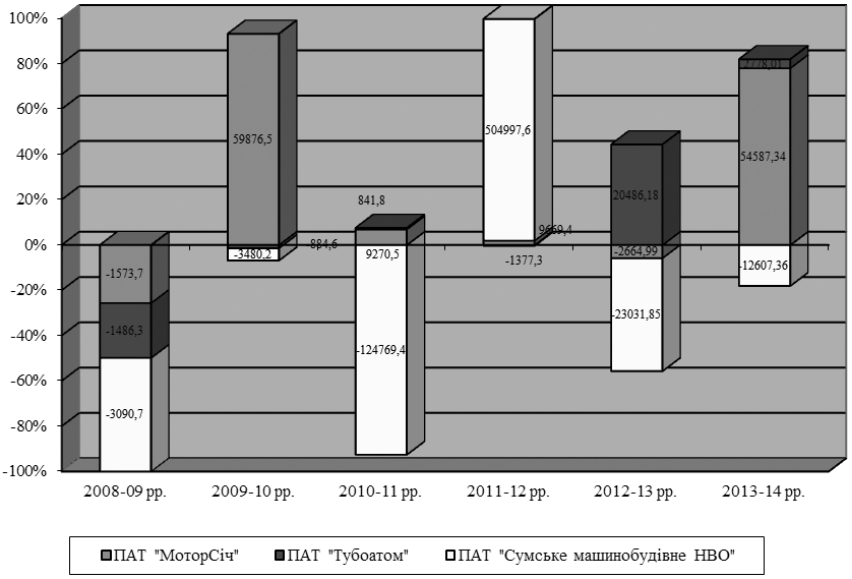

Рис. 1. Динаміка приросту прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів 2008-2014 рр., в тис. грн.

Найнижчі показники приросту прибутку за рахунок зменшення прибутковості доходів демонструє ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» ,зменшення якого в 2010-11 рр. сягнуло – 124, 769 млн.грн., і лише в 2011-12 рр. підприємство продемонструвало збільшення прибутку за рахунок зростання прибутковості доходів на 504,998 млн. грн. (рис. 1)

Не кращу ситуацію демонструє ПАТ «Турбоатом», у якого збільшення прибутку за рахунок зростання прибутковості доходів спостерігалось лише в 2010-11 рр. та в 2013-14 рр., 0,841 млн.грн. та 2,778 млн.грн., відповідно. У всі інші періоди спостерігалось зменшення приросту прибутку за рахунок цього показника.

Використовуючи формулу 1.13, розраховано приріст прибутку за рахунок зміни динаміки доходів упродовж 2008-2014 рр. на всіх досліджуваних підприємствах. Ці підприємства продемонстрували позитивну зміну приросту прибутку за рахунок динаміки прибутку, а саме: ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – 9,019 млн. грн., ПАТ «Мотор Січ» – 3,028 млн. грн., ПАТ «Турбоатом» – 0,23 млн. грн. (табл. 6)

У цілому слід відзначити, що ПАТ «Мотор Січ» є єдиним з досліджуваних підприємств, яке за весь період дослідження демонструвало позитивні показники приросту прибутку за рахунок зміни динаміки доходів, виключенням стали лише 2009-10 рр. (-5,56 млн. грн.) та 2011-12 рр. (-9,2 млн. грн.). На відміну від нього, на ПАТ «Турбоатом» спостерігається негативний приріст прибутку за рахунок динаміки доходів з 2008-09 рр. в – 76,293 млн. грн., лише в 2012-13 рр. підприємство почало демонструвати

Таблиця 5

Динаміка приросту прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів 2008-2014 рр., в тис. грн.

Підприємства	Роки					
	2008-09 рр.	2009-10 рр.	2010-11 рр.	2011-12 рр.	2012-13 рр.	2013-14 рр.
ПАТ «Мотор Січ»	-1573,7	59876,5	9270,5	9669,4	-2664,99	54587,34
ПАТ «Турбоатом»	-1486,3	-884,6	841,8	-1377,3	-20486,18	2778,01
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	-3090,7	-3480,2	-124769,4	504997,6	-23031,85	-12607,36
Всього						

Таблиця 6

Динаміка приросту прибутку за рахунок зміни доходів 2008-2014 рр., у тис. грн.

Підприємства	Роки					
	2008-09 рр.	2009-10 рр.	2010-11 рр.	2011-12 рр.	2012-13 рр.	2013-14 рр.
ПАТ «Мотор Січ»	136462,7	-5560,5	15502,5	-9221,4	393,991	3028,66
ПАТ «Турбоатом»	-76292,7	-4868,4	-4012,8	-8333,7	6925,18	229,99
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	-3180,3	20516,2	-75673,6	-475214,6	-3843,15	9019,36
Всього	56989,7	10087,3	-64183,9	-492770	3476,021	12278,01

позитивний рівень приросту прибутку (6,9 млн. грн). Для ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» зменшенням приросту прибутку за рахунок зміни доходів, найнижчий рівень якого сягнув в 2011-12 рр. і склав -475,214 млн. грн. Виключенням стали 2009-10 роки (20,516 млн. грн) та 2013-14 рр. (9,019 млн. грн.) (рис. 2.)

З рисунку 2 видно, що впродовж 2008-2014 рр. ПАТ «Мотор Січ» продемонструвало зростання прибутку як за рахунок зростання прибутковості доходів, так і за рахунок динаміки доходів. Негативні результати, отримані іншими машинобудівними підприємствами мають різну природу походження. Для ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» переважаючим дестимулюючим фактором розвитку стало зниження прибутку за рахунок зміни прибутковості доходів. У свою чергу, зниження прибутку ПАТ «Турбоатом» пояснюється саме змінами прибутку за рахунок динаміки доходів, при незмінному рівні його прибутковості. Отримані висновки обумовлюють різноспрямованість управлінських рішень зазначених підприємств. У випадку ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» мова йде про необхідність перегляду технологічних процесів, застосування можливих податкових і кредитних пільг. У свою чергу основна проблема ПАТ «Турбоатом» полягає, скоріше за все, у зміні кон'юнктури, зменшенні попиту та/або зниженні зваженої ціни на товари та послуги підприємства.

Для всебічного аналізу фінансового стану машинобудівних підприємств, на нашу думку, доцільно було б здійснити факторний аналіз динаміки прибутковості доходів у грошовому виразі, використовуючи формули (1.16) – (1.18).

Загальний розмір приросту прибутковості доходів за рахунок динаміки росту інвестиційних операцій за період 2008-2014 рр. для ПАТ «Мотор Січ» збільшився на 1,822 млн. грн., тоді як на ПАТ «Турбоатом» зна-

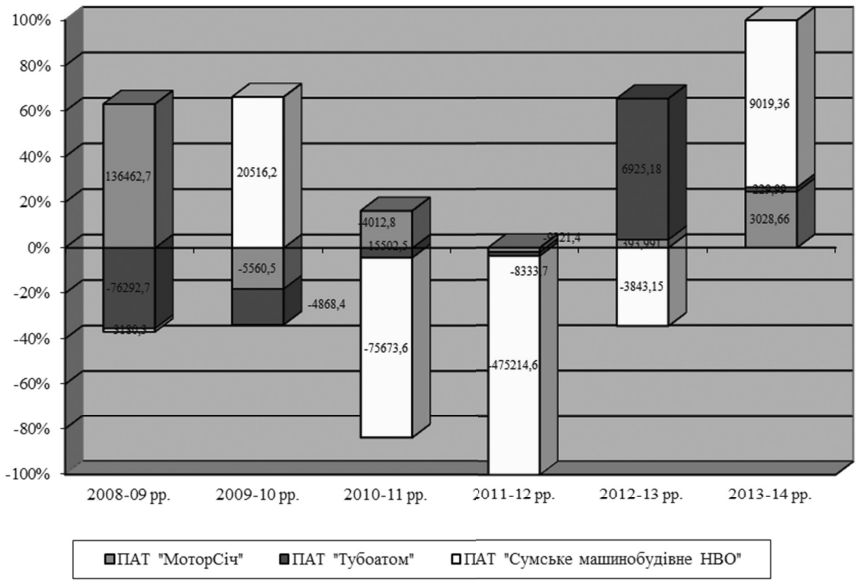

Рис. 2. Динаміка приросту прибутку за рахунок зміни доходів 2008-2014 рр., у тис. грн.

Таблиця 7

Факторний аналіз динаміки прибутковості доходів у грошовому виразі за 2008-2014 рр., млн. грн.

Підприємства	Прибутковість доходів		
	Всього	*в тому числі за рахунок зміни:*	
		прибутку від інвестиційних операцій	доходу від інвестиційних операцій
ПАТ «Мотор Січ»	1,822	4,083	-2,261
ПАТ «Турбоатом»	-0,875	-4,799	3,924
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	-0,254	-0,285	0,031

чення цього показника знизилося на 0,875 млн. грн. і по ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» на 0,254 млн. грн. (табл. 7).

У 2008-2014 рр. зниження прибутковості доходів за рахунок зменшення прибутку від інвестиційних операцій для більшості досліджуваних підприємств отримала негативний вектор. Єдиний позитивний показник у розмірі 4,083 млн. грн. було отримано ПАТ «Мотор Січ». Катастрофічне зниження прибутковості доходів за рахунок зменшення прибутку від інвестиційних операцій за той же період відбулося на підприємстві ПАТ «Турбоатом», а саме на рівні -4,799 млн. грн.; а на ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» склали -2,261 млн. грн.

У 2008-2014 рр. зміна прибутковості доходів за рахунок росту доходів від інвестиційних операцій у більшості випадків набула позитивного значення, зокрема ПАТ «Турбоатом» – 3,924 млн. грн. та ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – 0,031 млн. грн. Лише ПАТ «Мотор Січ» продемонструвала значний негативний результат за цим показником, який склав -1,868 млн. грн.

Використовуючи формулу (1.17), проведено детальний аналіз динаміки прибутковості доходів за рахунок зміни прибутку від здійснення інвестиційних операцій за 2008-2014 рр. необхідно відмітити, що не завжди досліджувані підприємства отримували позитивне значення цього показника. Так, наприклад, у 2008-2009 роки машинобудівні підприємства постраждали від глобальної фінансово-економічної кризи, що підтверджується проведеним факторним аналізом: значення цього показника склало на ПАТ «Турбоатом» – -0,042 млн. грн., ПАТ «Мотор Січ» – -0,021 млн. грн. та ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання» – -0,003 млн. грн. (табл. 8).

Від'ємне значення цього показника (-0,037 млн. грн.) також спостерігалось у ПАТ «Мотор Січ» в 2012-13 рр. У всі інші досліджувані періоди підприємство було прибутковим (рис. 3).

Таблиця 8

Динаміка прибутковості доходів за рахунок зміни прибутку від інвестиційних операцій, 2008-2014 рр, млн.грн.

Підприємства	Роки					
	2008-09 рр.	2009-10 рр.	2010-11 рр.	2011-12 рр.	2012-13 рр.	2013-14 рр.
ПАТ «Мотор Січ»	-0,021	0,759	0,164	0,131	-0,037	3,734
ПАТ «Турбоатом»	-0,042	-0,030	0,035	-0,099	-0,864	0,125
ПАТ «Сумське машинобудівне НВО»	-0,003	-0,003	-0,924	0,727	-0,032	-0,019

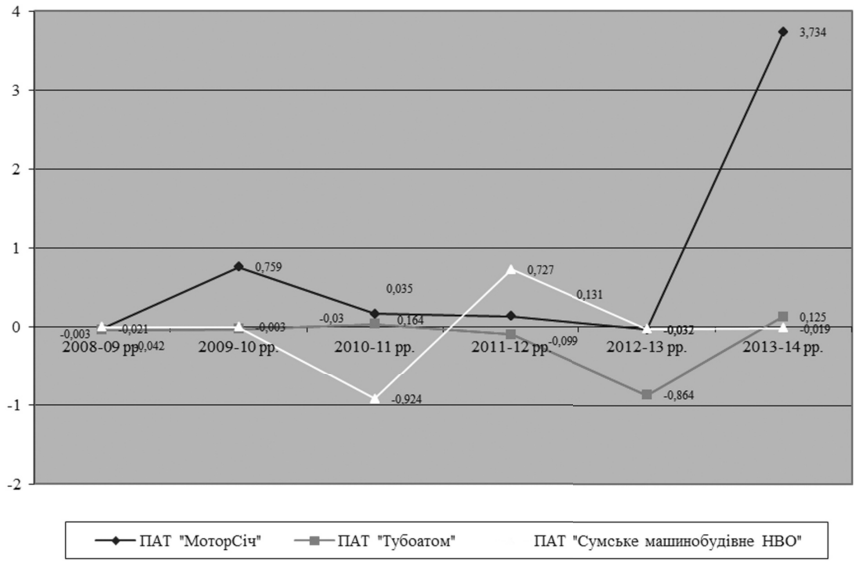

Рис. 3. Динаміка прибутковості доходів за рахунок зміни прибутку від інвестиційних операцій за 2008-2014 рр.

Найнижчі показники зміни прибутковості доходів за рахунок зміни прибутку від інвестиційних операцій за весь досліджуваний період показувало ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче підприємство», лише в 2011-12 рр. даний показник набув позитивного значення на рівні – 0,727 млн. грн. У всі інші періоди він був від'ємним. Не краща ситуація спостерігається в ПАТ «Турбоатом», якому вдалося отримати позитивні показники на рівні – 0,035 та 0, 125 млн. грн. в 2010-11 рр. та 2013-14 рр., відповідно.

У цілому впродовж 2008-2014 рр. у прибуткового підприємства ПАТ «Мотор Січ» позитивний результат прибутковості доходів було забезпечено в переважній більшості за рахунок росту прибутку від інвестиційних операцій, що дозволило компенсувати негативний вплив зміни обсягу доходів від інвестиційних операцій. Збиткове за цей період підприємство ПАТ «Турбоатом» постраждало від зниження прибутковості доходів за рахунок зниження прибутку від інвестиційних операцій, який не було компенсовано навіть значним підвищенням обсягу доходів від інвестиційних операцій; подібна ситуація характерна й для ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче підприємство».

Результати факторного аналізу дають змогу оцінити вплив на рівень прибутковості доходів з урахуванням зміни обсягу прибутку та доходів від інвестиційних операцій, виявити міру цього впливу, виділити чинники-стимулятори та дестимулятори, оцінити рівень інтенсифікації розвитку і на цій основі розробити заходи щодо підвищення рівня прибутковості доходів, збільшення надходження інвестицій, скорочення витрат, створення оптимальних умов роботи підприємства та поліпшення механізмів його функціонування. Розроблення заходів щодо підвищення ефективності, інтенсифікації виробництва, зниження витрато- та матеріаломісткості, розроблення ефективної структурної політики щодо розміщення ресурсів і виробництва на машинобудівних підприємствах.

Вплив інвестицій на загальну ситуацію на підприємствах та рівень інвестиційної привабливості важко переоцінити, що й підтверджується факторним аналізом. Досліджувані підприємства в цілому виявились неготовими до погіршення світової кон'юнктури, що потребувало перегляду стратегії розвитку та пошуку альтернативних джерел інвестицій. Відсутність запланованих превентивних та антикризових заходів призвела до запуску «зачарованого кола», а саме: «погіршення інвестиційної привабливості – погіршення фінансових результатів – зменшення інвестицій – погіршення інвестиційної привабливості».

Висновки

Отримані результати дозволяють визначити стратегічні напрями вдосконалення інвестиційної стратегії досліджуваних підприємств, у тому числі на основі застосування сценарного підходу та інституалізації напрацьованих механізмів державно-приватного партнерства з наголосом на розвиток машинобудівних підприємств. Можлива активі-

АНОТАЦІЯ

В рамках проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення інвестиційної діяльності машинобудівних підприємств України, проведений факторний аналіз їх фінансових показників як передумови визначення інвестиційної діяльності.

SUMMARY

The factor analysis of financial indices has been performed as a prerequisite for the determination of investment activities within the problem of the information and analytical support of investment activities of Ukrainian machine-building enterprises.

зація державної підтримки трансформацій на вітчизняних суб'єктах господарювання містить потенціал покращення інвестиційної привабливості останніх для залучення інвестицій приватного сектору економіки, що, у свою чергу, може спричинити покращення фінансових результатів та подальшого зростання інвестицій, у тому числі інноваційного характеру.

Література

1. Статистичне забезпечення управління економікою: прикладна статистика: Навч.посібник / А.В. Головач, В.Б. Захожай, Н.А. Головач. – К.: КНЕУ, 2005. – 333 с.

2. Головина В. А. Факторный анализ финансовых результатов как важнейший инструмент управлением организацией, его роль и значение. // [Электронный ресурс] / В.А.Головина, Н.В. Парушина – Режим доступа: http://www.scienceforum.ru/2014/pdf/2411.pdf

3. Кирдина С. Г. Два механизма самоорганизации экономики: модельная и эмпирическая верификация (научный доклад). / С. Г. Кирдина, С. Ю. Малков – М.: Институт экономики РАН, 2010. – 69 с.

4. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. / Дж.М. Кейнс. – М.: Гелиос АРВ, 2002. – 352 с.

5. Светуньков С.Г. Методы социально–экономического прогнозирования: Учебник для вузов. Том II. / С.Г. Светуньков, И.С. Светуньков – СПб.: Изд–во СПбГУЭФ, 2010. – 105 с.

6. Вітлінський В. В. Моделювання економіки: Навч. посібник. / В.В.Вітлінський – К.: КНЕУ, 2003. – 408 с.

7. Светуньков С.Г. Экономическая динамика и производственные функции / С.Г. Светуньков, И.С. Абдуллаев // Вестник ОГУ – 2009 – №5 –`С.110–114

8. Светуньков С.Г. Методы социально–экономического прогнозирования: Учебник для вузов. Том I. / С.Г. Светуньков, И.С. Светуньков – СПб.: Изд–во СПбГУЭФ, 2009. – 147 с.

ШЛЯХИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОЯВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

КОЗЬМУК Наталія Ігорівна - кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки Львівського навчально-наукового інституту Державного вищого навчального закладу Університету банківської справи

У статті розглянута соціально-економічна сутність тіньової економічної діяльності, специфіка умов функціонування та основні тенденції розвитку тіньової економіки України. Крім того, автор дослідження розглядає причини та наслідки виникнення тіньових потоків, у ході опрацювання не лише фінансово-економічних показників України, а й інших країн світу.

Ключові слова: тіньова економіка, види тіньової діяльності, фінансові потоки, нормативно-законодавча база, валовий внутрішній продукт, тіньові структури, держава, фінансова політика.

Постановка проблеми

У процесі трансформації адміністративно-командної економіки в ринкову в Україні різко підвищився рівень тіньової економіки. За різними оцінками вітчизняних і зарубіжних дослідників рівень тінізації економіки України становить 50-60% ВВП, у той час як у розвинутих країнах він не перевищує 5-15% ВВП.

Високий рівень тінізації, як показує світовий досвід, негативно впливає на розвиток економіки і суспільства в цілому, спотворюючи макроекономічні показники, що характеризують результати господарювання і доходи населення. Тому цивілізовані держави намагаються протидіяти функціонуванню тіньових структур, розробляючи для цього певну стратегію, приймаючи спеціальні закони.

В Україні боротьба з тіньовою економічною діяльністю набула за останній час особливої актуальності. Подолання вітчизняної тіньової економіки було визначено як один із пріоритетних напрямів фінансової політики в Національній антикорупційній стратегії на 2011-2015 рр., де зазначено, що до основних напрямів її реалізації належить запобігання тінізації економіки, а скорочення обсягів тінізації – до очікуваних результатів.

Важливими питаннями, які необхідно вирішити в Україні, є розробка механізмів зниження тінізації в різних сферах виробничо-господарської діяльності, створення умов для легалізації тіньового капіталу, який нагромаджено у попередні роки, та залучення його у вітчизняну економіку.

Вирішення питань, пов'язаних із формуванням механізмів зниження тінізації економічної діяльності, потребує поглиблення досліджень у напрямах кількісного виміру результатів функціонування тіньових структур та методів оцінки їх впливу на розвиток економіки на рівні держави, регіонів, окремих підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Слід відзначити, що питання кількісного виміру рівня тінізації економіки та методи подолання тіньового сектору економіки знайшли висвітлення в публікаціях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема, таких як Г. Андрощук, В. Антіпов , А. Беркряшев, А. Бочі, С. Задворних, І. Кондрат, М. Лкйфура,М. Пессель, О.Прохоренко,-

Т. Тищук ,О. Турчинов, В. Франчук та інші. Однак багато питань теоретичного і методичного характеру потребує поглиблених досліджень. Для України важливим питанням є дослідження факторів, які сприяли розвитку тіньової діяльності в сфері підприємництва. Результати таких досліджень мають сформувати наукову основу для розробки стратегії боротьби з тіньовими структурами.

Мета роботи полягає в дослідженні причин виникнення тіньової економіки в Україні на етапі переходу до ринку, проведенні аналізу методик оцінки рівня тінізації економіки та розробці організаційно-економічних механізмів зниження рівня тіньової економіки в сфері підприємництва.

Виклад основного матеріалу

Сутність тіньової економічної діяльності полягає в тому, що вона існує одночасно і паралельно з офіційною економікою, але при цьому її результати приховуються від держави та суспільства і використовуються обмеженим колом осіб (так званих – тіньовиків). Тіньова економічна діяльність порушує чинне законодавство держави з питань формування державних фінансових ресурсів і, перш за все, формування державного бюджету, різних соціальних фондів. Тому кожна держава розробляє стратегію, форми і методи протистояння тіньовій економічній діяльності, впроваджує механізми зниження її негативного впливу на розвиток національної економіки.

На сучасному етапі вчені не дійшли згоди щодо тлумачення тіньової економіки. Існує безліч дефініцій цього явища, зокрема підпільна, чорна, сіра, прихована, друга, неврахована, деструктивна, нерегламентована, неофіційна, мала, кримінальна, дефективна, брудна, фіктивна, паралельна, неформальна, нелегальна, позазаконна, злочинна [1; 2]. Наведемо окремі визначення поняття «тіньова економіка».

Зарубіжні економісти визначають тіньову економіку так. Е. де Сото вважає, що «тіньова» економіка – це «притулок» для тих, для кого витрати на дотримання відповідного законодавства при здійсненні господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення своєї мети [3, с. 27]. В. Шефер стверджує, що тіньовий сектор можна визначати як ринкову систему, в якій майже без тертя здійснюється координація попиту і пропозиції [4, с. 28].

З'ясуємо, якої думки щодо сутності тіньової економіки дотримуються економісти СНД. З позиції системного підходу-А. Бекряшев, Н. Бекряшева, І. Белозеров досліджують «тіньову» економіку як економічну категорію, що відображає складну систему економічних стосунків [5, с. 11].-Т. Корягіна стверджувала, що «тіньова» економіка – це тінь, яку має офіційне державне господарство, і вона не є чимось самостійним по відношенню до нього та може зникнути разом із ліквідацією його недоліків або, у кращому разі, з висвітленням, тобто взяттям під жорсткий облік і контроль з боку правоохоронної системи [6, с. 110]. О. Осипов вважає, що «тіньова» економіка – це сукупність альтернативних соціалізму економічних структур; протизаконні процеси, прямо чи опосередковано пов'язані з вилученням нетрудових доходів [7, с. 48].-О. Турчинов сформулював таке визначення: тіньова економіка – сфера прояву економічної активності, спрямованої на одержання доходів від заборонених видів діяльності або на ухилення від суспільного (державного) контролю та від сплати податків при легальних видах економічної діяльності [8, с. 44]. К. Улибін вважає, що «... тіньова економіка включає в себе всі ті види діяльності, які мають негативний, деструктивний, дефективний характер, які завдають шкоди суспільству і його членам» [9, с 18].

Причина розбіжності у тлумаченні цього поняття полягає в його складності та багатогранності, адже воно включає політичний, демографічний, психологічний та економічний аспекти.

Е. де Сото обґрунтував три види тіньової економіки:

1. «Друга» тіньова економіка – це заборонена законом економічна діяльність працівників офіційної економіки, яка приводить до прихованого перерозподілу раніше створеного національного доходу. «Друга»

тіньова економіка не виробляє ніяких нових товарів чи послуг, у результаті її діяльності одні особи отримують зиск за рахунок інших.

2. «Сіра» тіньова економіка – економічна діяльність з виготовлення та реалізації товарів та послуг, що дозволена законом, але не реєструється (переважно дрібний бізнес). На відміну від «другої» економіки, яка є частиною легальної та використовує її, «сіра» економіка функціонує автономно. У цьому секторі виробники або свідомо ухиляються від офіційного обліку, не бажаючи нести витрати, пов'язані з легалізацією їх діяльності, або звітування про такий вид діяльності взагалі не передбачено.

3. «Чорна» тіньова економіка (економіка організованої злочинності) – заборонена законом діяльність, пов'язана з виробництвом чи наданням заборонених товарів та послуг [10].

Соціально-економічні причини виникнення та функціонування тіньової економічної діяльності можуть бути наступні: непомірний податковий тиск, який не дає можливості вести ефективну підприємницьку діяльність і спонукає підприємців частину дільності переводити в тінь; прагнення до швидкого збагачення, що не можна зробити легальним шляхом; бажання через збагачення увійти у владні структури; для організації терористичної діяльності або інших дій, пов'язаних з ідеологічною заангажованістю; бажання реалізувати економічні ідеї, які не можна реалізувати легально; держава нездатна задовольнити основні потреби зубожілих мас населення і населення через тіньову економіку спасає себе; населення країни стає жертвою свого роду правового та економічного апартеїду, отже, змушуване порушувати закони, щоб вижити; втягнуті у тіньову діяльність члени суспільства живуть краще, коли порушують закони, ніж тоді, коли вони їх дотримуються.

У країнах з ринковою економікою основними джерелами виникнення і живлення тіньової економічної діяльності є такі, як:

1. Ухилення від сплати податків шляхом заниження результатів господарювання, створення нелегальних фірм;

2. «Відмивання» доходів тіньового походження в легальній економічній діяльності;

3. Виробництво та розповсюдження серед населення заборонених чинним законодавством країни продукції та послуг, які завдають шкоду здоров'ю людини;

4. Виготовлення і збут підроблених цінних паперів, грошей, документів;

5. Шахрайство та обдурювання споживачів;

6. Обман замовників, недоброякісна конкуренція тощо.

Джерела походження живлення тіньової економічної діяльності мають не тільки різні форми її прояву, а й спільні риси. Зокрема, такі:

1. Тіньова економіка переслідує корисливі цілі окремих осіб, які її організують в обхід чинної законодавчої бази.

2. Тіньова економіка як супутник офіційної економічної діяльності набуває розвитку саме в тих сферах, які не охоплені законодавчою базою держави або недостатньою мірою контролюються нею.

3. Пріоритетними напрямами розвитку тіньової економічної діяльності є можливість швидкого збагачення, отримання квазі прибутку від незаконної діяльності.

4. Наявність високого рівня тонізації в економічній діяльності сприяє формуванню кримінальних структур щодо її обслуговування та зрощування кримінальних суб'єктів з офіційними посадовими особами.

Підприємницька діяльність є основною ланкою народного господарства, оскільки на ній відбуваються поєднання особистісних і речових факторів виробництва, виготовляється у процесі праці вся сукупність економічних благ. Внаслідок суспільного поділу праці сформулювався народногосподарський комплекс, який включає різні галузі, у яких функціонують сотні тисяч підприємств. Основою підприємства є майно, яке становлять основні фонди та оборотні кошти, цінності. Джерелами формування можуть бути: грошові та матеріальні внески, доходи, кредити банків, капітальні вкладення. Діяльність підприємства базується на попиті продукції, матеріально-виробничому забезпеченні, збільшенні власного зиску. Умови, гарантії і права

здійснюються відповідно до господарської діяльності. Двома сторонами підприємства є певна сукупність продуктивних сил та відносин власності, які виникають внаслідок привласнення засобів та результатів виробництва. Крім того, на підприємстві відбувається одиничний поділ праці. Підприємство вступає у відносини спеціалізації, кооперування з іншими підприємствами, тобто є важливою ланкою техніко-економічних відносин.

Як елементарні об'єкти тіньової економічної діяльності функціонуючих підприємств прийнято розглядати операції і патерни (схеми, моделі, шаблони) економічної поведінки.

До операцій відносяться угоди (трансакції), облікові, розрахункові та інформаційні процедури. До інших дій можна віднести різні приховані угоди, організаційні, комунікативні, фізичні дії.

Серед тіньових операцій можна виділити [11]:

а) фінансові операції (розрахункові, кредитні, фондові, валютні, страхові);

б) облікові операції, пов'язані зі здійсненням бухгалтерського, управлінського, статистичного обліку економічної діяльності;

в) господарські операції (технологічі, виробничі, трудові, маркетингові, збутові, операції по матеріально-технічному забезпеченню, торгові і ряд інших).

Патерн тіньової економічної діяльності – це сукупність взаємозалежних дій, спрямована на одержання економічної вигоди і приховання значимих параметрів діяльності. Патерн включає в якості елементів тіньові операції й інші дії.

Різноманіття тіньових патернів є причиною складності їх дослідження та виявлення, причому прояви тіньової економічної діяльності підприємств весь час поширюються та вдосконалюються.

Враховуючи вищезазначене, пропонується дослідити на прикладі запропонованої моделі процесу тіньової економічної діяльності промислового підприємства, патерни економічних процесів тіньової діяльності та аналітичні методи їх виявлення.

Кожне промислове підприємство, яке здійснює тіньову діяльність, розробляє та реалізує власні тіньові схеми з характерними особливостями та специфікою. Об'єднує такі підприємства те, що виокремлюються спільні типи тіньового сектору:

1. Тіньова зайнятість працівників, які виконують додаткову роботу і при цьому використовують фонди підприємства (понад встановлені посадовими інструкціями обсяги).

2. Тіньове виробництво продукції, що не оподатковується за готівку на внутрішньому ринку країни.

Здійснення тіньової діяльності може містити різні етапи і здійснюватися в притаманних лише тому чи іншому промисловому підприємству формах.

Етапи тіньового виходу й тіньової реалізації є взаємопов'язаними, адже використовуються склади підприємства, його маркетингові зв'язки і клієнтська база. Сервісне обслуговування реалізованої тіньової продукції не завжди може відбуватися, адже ,придбавши необліковану продукцію, покупець повинен розуміти ступінь ризику і відповідальності.

Після отримання тіньового доходу частину з нього необхідно виділити на шляхи його маскування і залагодження процедури приховування перед перевіряючими органами. Решта коштів можуть розподілятися:

а) для власного збагачення керівників та учасників тіньових схем;

б) для виготовлення наступної партії тіньового товару;

в) для легалізації коштів з метою їх «влиття» в офіційну діяльність.

Після легалізації тіньових доходів виникає можливість активізації інноваційної діяльності і модернізації виробничих потужностей, адже з'являються додаткові фінансові ресурси.

Отже, у діяльності промислових підприємств є наявність тіньової складової зі своєю специфікою й особливостями. Процес поєднання тіньової та офіційної діяльності є індивідуальним для кожного підприємства, а використання «тіньових» доходів щоразу спрямовується на нові цілі, що ускладнює їх відстеження правоохоронними органа-

ми. Запропонована модель процесу тіньової економічної діяльності промислового підприємства є не остаточною. Прояви тіньової економічної діяльності підприємств весь час урізноманітнюються та вдосконалюються[13].

Державна служба статистики України останніми роками визначає обсяги тіньової економіки у середньому від 15 % до 18 % ВВП. Варто зазначити, що ці дані значно відрізняються від даних інших служб та науковців.

Поширення тіньової економіки негативно позначається на дієвості механізмів та інструментів глобального управління, управління національними економіками. Основними сучасними проблемами тінізації економічних відносин у глобальному вимірі визнано тіньову зайнятість та тіньові фінансові потоки. До основних інструментів тінізації фінансових потоків відносимо мінімізацію податкових зобов'язань, ухилення від оподаткування, виведення коштів за межі України, легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та порушення бюджетних видатків.

За оцінками фіскальних органів, у 2012 році загальний обсяг тіньового сектора української економіки становив як мінімум 350 млрд. грн. на рік. При цьому 170 млрд. грн. становила зарплата в «конвертах», 100 млрд. — виведення безготівкових коштів у готівкову форму або на інвалютні рахунки в іноземних банках, 35 млрд. — неофіційні платежі, 45 млрд. грн. — основні кошти, матеріальні ресурси і послуги тіньового сектора.

У 2013 році у тіні опинилося приблизно 250 млрд. грн. коштів українських платників податків. 41% закупівель державні та комунальні підприємства проводили без застосування тендерних процедур. За даними СБУ від 50 до 75% бюджетних асигнувань під час процедури держзакупівель освоюється з численними порушеннями. Через корупційні оборудки у сфері держзакупівель збитки становлять 10-15% (35-53 млрд. грн.) видаткової частини держбюджету щорічно.

Обсяги виведення коштів, отриманих у результаті корупційних та економічних злочинів, за оцінками міжнародних експертів, перевищують 10 млрд. дол. США на рік. При цьому в останні роки виведення капіталів за рахунок заниження цін експорту складає від 73 до 79%.

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП), рівень тіньової зайнятості в Україні становить близько 9%. За даними Інституту економіки і прогнозування у 2012 р. частка працюючих в тіні складає 16,61% від усіх працюючих. За оцінками Конфедерації роботодавців України, «в тіні» працюють близько 5–7 млн. українців. За січень-жовтень 2013 року співробітники Міністерства У міжнародних порівняннях обсяг тіньової економіки оцінюється на рівні 52,8% ВВП У 2013 році у тіні опинилося приблизно 250 млрд. грн. бюджетних коштів з доходів і зборів України, виявили понад 80 тис. найманих працівників, які працювали без укладання трудових угод з працедавцями.

Разом з тим специфікою тінізації ринку праці в Україні є наявність комбінованих

Таблиця 1.

Місце України у світових рейтингах

	Economic Freedom Index, 2014	Corruption Perception Index, 2013	Doing Business, 2014	World Competitiveness Report, 2014-15	Shadow Economy Index, 1999-07
Україна	155 (out of 186)	144 (out of 177)	112 (out of 189)	76 (out of 144)	145 (out of 162)
Source:	Heritage Foundation	Transparency International	World Bank	World Economic Forum	Schneider, Buehn, Montenegro

форм оплати праці, які передбачають часткову виплату заробітної плати «у конвертах». За підрахунками профспілок, обсяг тіньової зарплати в Україні складає орієнтовано 200 млрд. грн., а за оцінками податківців — 170 млрд. грн. щорічно.

Якщо оцінювати цей обсяг на основі зіставлення статистичних даних по доходах населення і роздрібному товарообігу, рівень тіньових доходів домогосподарств може сягати 40-45%. Орієнтовні втрати бюджету оцінюються на рівні понад 46 млрд. гривень, а недоотримані соціальні внески складають більш ніж 97 млрд. гривень на рік. Негативну тенденцію щодо тіньової економіки характеризують ряд світових рейтингів, у яких Україна посідає одні з найгірших місць.

Аналіз Індексу економічних свободи 2014 засвідчив, що одні з найгірших умов для розвитку економіки серед країн Європи та більшості пострадянських країн є в Україні. Динаміка показників говорить про незадовільний стан інвестиційного клімату та рівня корупції, де Україні традиційно належать одні з найнижчих рейтингів у світі: 168 та 152 місця відповідно. Аналогічні показники за критерієм рівня корупції у Камеруну, а за критерієм інвестиційного клімату — у Конго.

Результати Індексу сприйняття корупції 2013 від Transparency International свідчать, що умови для ведення довгострокового бізнесу в Україні значно погіршилися. Основні причини — корумпований протекціонізм і злиття політичних та бізнес-інтересів. Згідно з цьогорічним дослідженням Індексу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI), рейтинг України за рівнем корумпованості залишився практично незмінним — 25 балів зі 100 можливих. Таким чином, країна посіла 144 місце серед 177 держав, охоплених дослідженням. Основними причинами такого стану визначаються монополізація бізнесу, неможливість його довгострокового планування та окупація державними корупціонерами.

У рейтингу легкості ведення бізнесу Doing Business-2014 Україна піднялася на 28 позицій порівняно з Doing Business-2013, опинившись на 112-ому місці. В цілому Україна поліпшила свої показники за такими напрямками: реєстрація підприємств (на 3 пункти); отримання дозволів на будівництво (+145 пунктів); реєстрація власності (+61 пункт); кредитування (+11 пунктів); оподаткування (+4 пункти). Погіршення показників, на думку експертів Світового банку, відбулося в таких сферах, як підключення до системи електропостачання (-2 пункту), захист інвесторів (-1 пункт) і дозвіл неплатоспроможності (-5). За критеріями «Міжнародна торгівля» та «Забезпечення виконання контрактів» експерти змін зафіксували 145-е і 48-е місця відповідно.

Україна покращила своє місце в індексі глобальної конкурентоспроможності в рейтингу Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), піднявшись з 84 місця в минулому році на 76 місце в 2014. Найкращі позиції України зафіксовано в наступних секторальних індексах: розмір ринку (38-е місце), вища освіта (40), здоров'я та початкова освіта (43), інфраструктура (68). Найгірші позиції зафіксовано в таких сферах: якість інституційної структури (130-е місце), розвиток фінансового ринку (107), макроекономічне середовище (105), умови ведення бізнесу (99). Найбільш несприятливими факторами для ведення бізнесу виділено наступні (по мірі спадання значення): корупція, політична нестабільність, доступ до фінансування, часта зміна урядів, забюрократизованість владних структур, інфляція, податкові ставки, адміністрування податків та ін. Рейтинг складався на основі статистики за 2013 рік і опитувань підприємців на початку 2014 року до анексії в Криму, початку агресії Росії в Україні та розгортання військових дій на Сході країни. Відповідно, зазначені чинники не були враховані та не вплинули на погіршення позиції України.

До найістотніших чинників тінізації національної економіки належать наступні:

1. Неефективне державне регулювання економіки — відсутність довіри бізнесу до держави та держави до бізнесу, висока бюрократизація, недосконале інституційне та законодавче забезпечення. Результатом проблем є формування на цій основі корпоративно-бюрократичних структур, які фактично підміняють собою механізм держав-

ного управління. Іншою проблемою є часта зміна законодавчого забезпечення підприємницької діяльності, що унеможливлює ефективно планувати діяльність бізнесу та сприяє постійному пошуку шляхів до тінізації діяльності.

2. Неефективне адміністрування податків, що підтверджують рейтингові оцінки цієї сфери. Сприяють цьому також велике та несправедливе податкове навантаження, збільшення частки збиткових підприємств, низький рівень платіжної дисципліни, нестабільність та недосконалість податкового законодавства, необізнаність із цим законодавством, правова незахищеність платників податків. Іншою важливою причиною залишається відсутність ефективних механізмів покарання за недотримання податкового законодавства, що створює додаткові стимули до мінімізації та ухилення від сплати податків.

3. Проблеми ринку праці, пов'язані з низькими економічними стимулами до офіційного працевлаштування працівників та зростанням рівня безробіття. Проте, найбільшою проблемою є відсутність ефективної системи контролю та покарання за неофіційне працевлаштування та неоподаткування заробітної плати.

4. Недосконале грошово-кредитне регулювання, яке полягає в непрозорому рефінансуванні комерційних банків та встановленні гнучкого валютного курсу, надмірна активність держави на позичковому ринку — випуск державних облігацій для поповнення державного бюджету, що сприяє концентрації капіталу навколо спекулятивних операцій та підвищенню процентних ставок, надмірний обсяг грошової пропозиції, що не відповідає реальним потребам економіки і має дефляційні або інфляційні наслідки.

5. Недосконалість бюджетної системи, низький контроль за використанням бюджетних коштів. Підтвердженням цьому є перевірки Рахункової палати України, які постійно фіксують численні порушення щодо використання бюджетних коштів.

6. Недосконалість судової та правоохоронної системи, відсутність чіткої державної програми боротьби з організованою злочинністю, в тому числі і в економічній сфері, низький рівень довіри населення до судових та правоохоронних органів.

7. Рівень загальної злочинності — Міністерство внутрішніх справ з 2012 року перестало оприлюднювати ситуацію щодо рівня злочинності в Україні. Останні дані були станом на 20 листопада 2012 року, зокрема, було зареєстровано 443,7 тис. злочинів. Кримінальне середовище є одним з основних базисів економічної злочинності та невіддільним від тіньової економіки [14].

Висновки

Доведено, що тіньова економіка набула на сучасному етапі значного поширення і має місце у всьому світі. Однією з характерних рис країн з перехідною економікою є високий процент відтоку фінансових потоків із сектору економіки. Проте тіньова економіка має місце також і у розвинутих країнах, хоч і в менших масштабах. Заходи, які більшістю країн визначаються пріоритетними напрямами розвитку, як відміна візового режиму та інтеграція у глобальний простір (зокрема економічний), також сприяють розвитку тіньової економіки. Виявлено, що на сучасному етапі вчені не дійшли згоди щодо визначення тіньової економіки. Існує безліч дефініцій цього явища, зокрема підпільна, чорна, сіра, прихована, друга, неврахована, деструктивна, нерегламентована, неофіційна, мала, кримінальна, дефективна, брудна, фіктивна, паралельна, неформальна, нелегальна, позазаконна, злочинна. Також є суттєві відмінності у визначенні тіньової економіки. З'ясовано специфіку тіньової діяльності в Україні та чинники тінізації економіки. Зокрема виявлено, що для України тіньова економіка формується за умов відсутності дієвих важелів боротьби з тіньовими схемами з боку владних структур; використання державного майна і службового становища посадовцями для отримання неофіційного приватного доходу; розгалужена система пільг та субсидій, що призводить до зловживання та нецільового використання бюджетних коштів; відсутність чіткої межі між офіційною і тіньовою діяльністю; корумпованість державних службовців владних структур і

контролюючих служб; недосконалістю бюджетної системи; недосконаліть судової та правоохоронної системи; виявлено ознаки недосконалості діяльності ринку праці та ін.

Література:

1. Актуальные проблемы борьбы с экономической преступностью: Тр. Акад. / [Редкол.: Алексеев А.И. (отв. ред.) и др.]. – М.: Акад. МВД РФ, 1992. – 143 с.

2. Кемпбелл Р. Макконнелл Аналітична економія, принципи, проблеми і політика, Частина І, Макроекономія / Кемпбелл Р. Макконнелл, Стенлі Л. Брю. – Львів.: — Просвіта, 1997. – С. 290-312.

3. De Soto E. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World / E. de Soto. – N.Y.: Harper and Row, 1989. – 342 p.

4. Schafer W. Gleichgewicht, Ungleichgewicht und Schattenwirtschaft / W. Schafer // Schattenokoekonomie:Theore tische Grundlagen und wtrtschaftspolitische Konsequenzen. – Gottingen, 1984. – S. 40.

5. Бекряшев А.К. Теневая экономика и экономическая преступность / А.К. Бекряшев, И.П. Белозеров, Н.С. Бекряшева. – Омск: ОГУ, 2000. – 459 с

6. Корягина Т. «Теневая зкономика» в СССР (анализ, оценка, прогнози) / Т. Корягина // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 110–111.

7. Осипенко О. К анализу феномена – черного рынка / О.К. Осипенко // Экономические науки. – 1990. – № 8. –- С. 67–77.

8. Пушкаренко П. Генезис і соціально-економічні наслідки тіньової економіки / П. Пушкаренко, М. Логвиненко // Економіка України. – 2004. – № 10. – С. 43–49.

9. Улыбин К. Теневая экономика / К. Улыбин К. – М.: Экономика, 1991. – С. 18–41.

10. Soto Hernando De The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World / Hernando De Soto. - Harpercollins, 1989.

11.Бекряшев А.К., Белозеров И.П., Бекряшева Н.С., Леонов И.В. Теневая экономика и экономическая преступность. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://newasp.omskreg.ru/bekryash/.

12.Марта І. Копитко. Особливості процесу тіньової діяльності промислових підприємств \ Економіка та управління підприємствами. – 2013. - № 9 (147). – С. 102 – 107

13.Кондрат І. Ю. Тіньова економіка: сутність та сучасний стан в Україні / І. Ю. Кондрат, Т. П. Миндюк // Науковий вісник НЛТУ України [Текст]: зб. наук.-тех.пр. — Вип. 20.2. — Львів: РВВ НЛТУ України, 2010. — С. 186—191

14.Ангеліна Бочі . Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання.- Міжнародний центр перспективних досліджень. – 2014 [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://icps.com.ua

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КЛАСТЕРНОГО ПІДХОДУ У ВПРОВАДЖЕННІ ПРОЕКТІВ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

ЛЬОВОЧКІН Максим Олександрович - аспірант кафедри політичної економії, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

УДК: 334.012.35: 331.105

В статье раскрыта сущность кластера и его специфику. Определены преимущества применения кластерного подхода в реализации ГЧП-проектов. Приведена схема организации кластера в реализации ГЧП-проектов. Раскрыты характерные признаки применения кластерного подхода в реализации ГЧП-проектов. Определены приоритетные направления использования механизмов проектов ГЧП в Украине. Раскрыты условия для дальнейшей реализации стратегического управления проектами ГЧП в Украине. Приведены принципы формирования кластеров в реализации ГЧП-проектов, а именно: открытости, взаимной ответственности, конкурентного партнерства, сдержек и противовесов, многоуровневого взаимодействия.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, кластер, проекти ДПП, кластер, стратегічне управління проектами ДПП.

Впровадження проектів державно-приватного партнерства вимагає залучення та співпраці не лише провідних приватних інвесторів, а також інших стейкхолдерів проекту : громадських об'єднань, науково-дослідних інституцій та установ, фінансових посередників ринку. Відповідно, застосування кластерного підходу до реалізації проектів державно-приватного партнерства (далі – ДПП) є важливою умовою забезпечення концентрації виробництва та зусиль для досягнення цілей і завдань проектів, підвищення конкурентоздатності держави та її регіонів. На даний час розвиток інноваційної економіки зорієнтований на розвиток кластерів, оскільки вони дають змогу протидіяти тиску міжнародної конкуренції, що свідчить про актуальність даної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням проблем функціонування кластерних об'єднань, у тому числі в умовах реалізації проектів ДПП, займалист такі науковці як : Бобирєв Д.Б. [1], Бондарчук Н.В. [2], Варяниченко О.В. [3], Вишня Л.І. [7], Горблюк Р.В. [4], Дегтярьова І.О. [5], Дежина І.Г. [6], Дубницький В.І. [7], Левковська Л.В. [8], Ляхович О.О. [11], Микула Н.А. [7], Павлов В.І. [11], Портер М. [12], Рассадникова С.І. [14], Родіонова Л.М. [15], Соколенко С.І. [7], Толкованов В.В. [7], Хайруллин Р.Ф. [15], Шишмарьова О.О. [17] та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Незважаючи на велику кількість досліджень даної проблематики, на сьогодні залишаються невирішеними питання щодо практичного застосування кластерного підходу у впровадженні проектів державно-приватного партнерства.

Мета статті полягає у дослідженні ключових переваг та основ організації діяльності кластерів у реалізації проектів державно-приватного партнерства в Україні.

Виклад основного матеріалу

Основними детермінантами ефективного впровадження державно-приватних проектів на сьогодні вважаються кластери, людський капітал та інновації, які тісно пов'язані між собою, оскільки вони передбачають добровільність дій, трансакційні стимули, високий ступінь використання інформації та забезпечують найкращі результати діяльності у поєднанні один з одним. У кластерах створюються найсприятливіші умови для реалізації людського капіталу та інновацій, що, у свою чергу, забезпечує високі економічні і соціальні результати цих утворень, а також територій, на яких вони розміщуються [5].

Кластерний підхід здатен принципово змінити склад державної промислової політики. У цьому випадку зусилля державної влади повинні бути спрямовані не на підтримку окремих підприємств та галузей, а на розвиток взаємовідносин між виробниками і споживачами, між кінцевими споживачами і виробниками, між самими виробниками і урядовими інститутами тощо [1].

Кластери – це своєрідні комплекси підприємств, дослідницьких центрів, наукових установ, органів державного управління, профспілок, громадських організацій тощо, які пов'язані технологічним ланцюжком і доповнюють один одного. Специфікою кластерних структур є широка участь у них гнучких підприємницьких структур малого і середнього бізнесу, що активно сприяють формуванню інноваційних «точок зростання» [2, с. 86].

Формування кластерів у реалізації проектів державно-приватного партнерства – це принципово новий підхід у перебудові економіки на новий інноваційний рівень, що дозволить їй конкурувати з провідними економіками світу.

Необхідність та пріоритетність застосування кластерного підходу у впровадженні ДПП-проектів обумовлено значними перевагами його застосування (рис. 1) [8, с. 116]:

Перевага 1. Застосування кластерного підходу підвищує продуктивність діяльності фірм і галузей за рахунок : ефективної спеціалізації; економії масштабу; доступу до технологій, постачальників, кваліфікованої робочої сили, інформації, бізнес-послуг та ін.

Перевага 2. Застосування кластерного підходу створює можливості для інноваційного й виробничого зростання.

Перевага 3. Застосування кластерного підходу стимулює і полегшує формування нового бізнесу: використання венчурного капіталу; зв'язок усередині кластера; підтримка появи нових учасників; зміцнення соціальних та інших неформальних зв'язків.

Застосування кластерного підходу у реалізації масштабних ДПП-проектів може реалізовуватись шляхом об'єднання спільних інтересів сконцентрованих за географічною ознакою груп взаємозалежних компаній, спеціалізованих постачальників, постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій у певних галузях, що конкурують, але при цьому виконують спільну роботу, і діяльність яких спрямована на впровадження інноваційних змін [12, с. 258].

Застосування кластерного підходу у реалізації ДПП-проектів має наступні характерні ознаки [15, с. 3] :

1) Наявність структури-лідера (як правило – це орган влади), що визначає довгострокову спільну стратегію економічної системи.

2) Територіальна локалізація основної маси суб'єктів господарювання – учасників кластерної системи.

3) Стійкість стратегічних міжнародних господарських зв'язків у рамках кластерної системи, включаючи її міжрегіональні та міжнародні зв'язки.

4) Наявність спільних корпоративних систем управління, бізнес-процесів, централізованого контролю та аналізу.

При цьому, держава виступає однією із трьох рівноправних сторін, кожна із яких здійснює свої специфічні функції. Такий підхід у закордонній літературі називають концепцією «потрійної спіралі». Зміст даного підходу в тому, що інноваційний розвиток найбільш ефективно може бути забезпечений за рахунок спільної діяльності держави, бізнесу й наукового співтовариства [9].

Схему організації кластера у реалізації ДПП-проектів включає залучення до таких проектів, окрім виконавчих органів влади, наукових та освітніх закладів, бізнесу та інших стейкхолдерів (див. рис. 2.).

Формування кластерів у межах державно-приватного партнерства може здійснюватись за такими їх видами: за напрямом досягнення конкурентних переваг (продуктові; технологічні; сировинні; інфраструктурні; організаційні); за напрямом спрямування (корпоративні (бізнесові) кластери; регіональні); за галузевим спрямуванням (галузеві кластери; комплексні кластери); за рівнем впроваджених інновацій (суто інноваційні кластери; кластери інноваційного спрямування).

До принципів формування кластерів у реалізації ДПП-проектів відносимо [7]:

- відкритості – передбачає подолання замкнутості господарських комплексів економіки;
- взаємної відповідальності – учасники повинні бути взаємовідповідальними, співпрацюючи один з одним;
- конкурентного партнерства – взаємовигідність співпраці;
- стримувань і противаг – поєднання фактичної координації співпраці, взаємозалежності учасників та із юридичною та фінансовою їх незалежністю;
- багаторівневої взаємодії – взаємодія органів управління, бізнесу, навчальних закладів між собою, а також з аналогічними органами влади, бізнесом із за кордону.

Особливо актуальними у сучасних умовах є ДПП-проекти на основі кластерного підходу, що мають інноваційне спрямування у галузях : енергоефективності, утилізації твердих побутових відходів, рекреаційних зон та зон відпочинку, охорони здоров'я, освіти (особливо дошкільної) та електронного урядування. Зокрема, в Україні нині працює понад дванадцять кластерів із залученням потенціалу держави у цих галузях, зокрема: «Енергетика сталого розвитку»-(м. Київ), «Нові машини» (м. Дніпропетровськ), «Нові матеріали» (м. Харків), «Технології інформаційного суспільства» (м. Київ), «Біотехнології» (м. Львів) та ін. Результатом діяльності цих високотехнологічних кластерів стає впровадження інноваційних технологій [3, с. 119].

Уже накопичено досвід роботи транскордонних кластерів, які охоплюють суміжні території сусідніх держав і до складу яких входять підприємства, розміщені по обидва

Рис. 1. Переваги застосування кластерного підходу*

*- *власна розробка автора*

боки кордону [16]. Наприклад, туристично-рекреаційний кластер, який охоплює прикордонні території України (Закарпатська область), Польщі й Білорусі, еко-енергетичний (Україна (Львівська область) і Польща), транспортного машинобудування (Україна (Луганська область) і Росія), будівельний (Україна (Харківська область) і Росія), загалом це – понад 20 кластерів [10].

Основними перевагами та стимулами застосування кластерного підходу до впровадження ДПП-проектів, на думку С.І. Рассадникової, є [14]:

- переваги: можливості залучення бюджетних коштів для здійснення проектів, об'єднання зусиль, ресурсів, сучасних методів менеджменту та іншого державного та приватного секторів економіки, розширення можливостей для отримання кредитів, подолання «провалів ринку», виконанням договорів на умовах партнерства;
- стимули: розподіл інноваційних ризиків, отримання додаткових ресурсів і доходів, гарантій, державної підтримки, доходів, створення іміджу та екологічно відповідального бізнесу.

Незважаючи на те, що кластерні технології мають ряд переваг та перспективи розвитку, існують проблеми, які перешкоджають їх масштабному та ефективному використан-

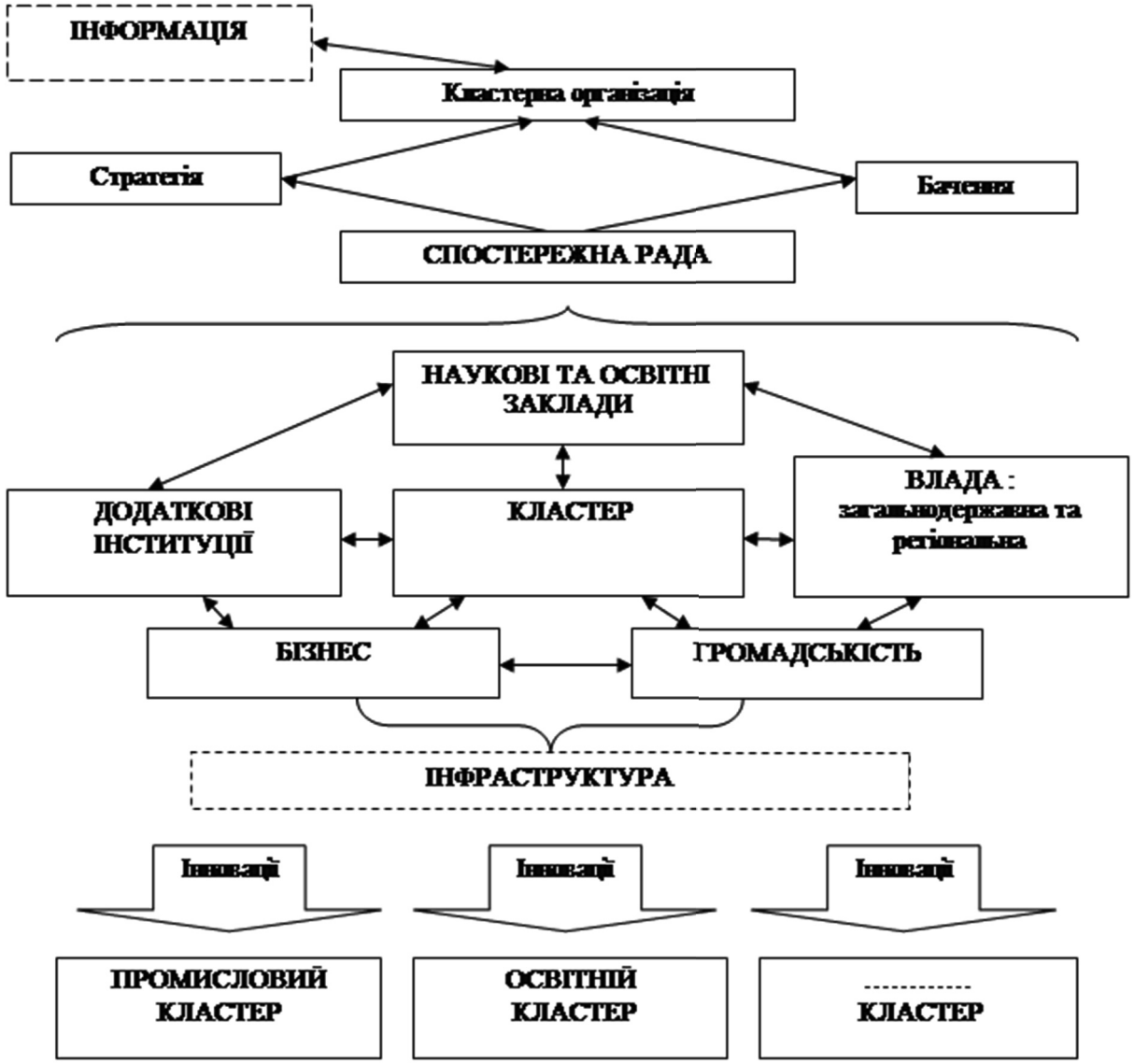

Рис. 2. Схема організації кластера у реалізації ДПП-проектів*

**- власна розробка автор*

ню. До головних проблем вчені відносять: недолік інформованості представників органів виконавчої влади і бізнесу у питаннях застосування кластерного підходу; відсутність державної політики, що забезпечує системний підхід та організацію взаємодії різноманітних рівнів виконавчої влади при реалізації кластерних проектів і як слідство – відсутність організаційної та фінансової підтримки кластерних ініціатив; недолік підготовлених спеціалістів по питанням кластерних організаційних технологій; відсутність ефективної методологічної бази, яка забезпечує застосування кластерних технологій [17].

Відповідно, для подальшої реалізації стратегічного управління проектами ДПП в Україні із застосуванням кластерного підходу, повинні бути виконані наступні умови:

1) Визначені чіткі критерії включення кластеру в загальнодержавні програми.

2) До цього процесу повинні залучатися регіональні органи влади та інститути громадянського суспільства.

3) Весь процес повинен бути максимально публічним і прозорим, щоб якомога більше знизити фактор несправедливого лобіювання інтересів.

4) Контроль за реалізацією таких програм має бути покладений на громадянські інститути.

Окрім цього, методологія реалізації ДПП-проектів на основі кластерного підходу в Україні визначається такими умовами :

1. Оптимізоване законне середовище. Закон повинен бути основою для реалізації кожного ДПП проекту.

2. Організована структура державного сектора. У державному секторі повинна бути спеціальна команда для розробки та виконання проектів або програм ДПП.

3. Деталізація угоди. Контракт повинен включати опис обов'язків, ризики та переваги державних і приватних партнерів, така угода дозволить збільшити ймовірність успіху партнерства.

4. Підтримка зацікавлених сторін. При ДПП залежними від партнерства будуть не тільки держава і приватний партнер, але й інші зацікавлені сторони.

5. Реалістична оцінка можливих ризиків.

Висновки

Таким чином, застосування кластерного підходу до реалізації ДПП-проектів, у тому числі інноваційного спрямування дасть можливість об'єднати інтереси держави, бізнесу, наукових установ та громадськості для реалізації проектів ДПП та запровадження продуктових та процесних інновацій. Умовами ефективної реалізації ДПП на основі кластерного підходу є оптимізоване законодавче середовище, організована структура державного сектора, деталізація угод ДПП, чітке визначення доходів партнерів та раціоналістична оцінка ризиків проекту. Перспективними, з точки зору подальших досліджень, можуть стати напрацювання щодо особливостей функціонування кластерів державно-приватного партнерства в окремих галузях народного господарства.

Література

1. Бобирєв Д. Б. Кластерний підхід – шлях до забезпечення конкурентоспроможності регіону / Д. Б. Бобирєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rus№auka.com/21_№№P_2010/Eco№omics/70597.doc.htm.

2. Бондарчук Н. В. Державно-приватне партнерство і можливості підвищення конкурентоздатності на основі кластеризації економіки / Н. В. Бондарчук // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 10. – С. 85-88.

3. Варяниченко О. В. Формування інноваційних кластерів в Україні як інструмент розвитку та конкурентоздатності / О. В. Варяниченко // Наук. вісн. НГУ. – 2011. – № 3. – С. 118 – 121.

4. Горблюк Р. В. Кластери: теоретичне підґрунтя та перспективи розвитку // Р. В. Горблюк // Регіональна економіка. – 2010. – № 3. – С. 222– 229.

5. Дегтярьова І. О. Наукові та практичні аспекти застосування кластерного підходу в управлінні конкурентоспроможністю регіонів України / І. О. Дегтярьова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Degtyaryova.pdf.

6. Дежина И. Г. Государство, наука и бизнес в инновационной системе России / И. Г. Дежина, В. В. Киселева. – М.: ИЭПП, 2008. – 227 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито сутність кластера та його специфіку. Визначено переваги застосування кластерного підходу у впровадженні ДПП-проектів. Наведено схему організації кластера у реалізації ДПП-проектів. Розкрито характерні ознаки застосування кластерного підходу у реалізації ДПП-проектів. Визначено пріоритетні напрями використання механізмів ДПП в Україні. Розкрито умови для подальшої реалізації стратегічного управління проектами ДПП в Україні. Наведено принципи формування кластерів у реалізації ДПП-проектів, а саме відкритості, взаємної відповідальності, конкурентного партнерства, стримувань і противаг, багаторівневої взаємодії.

SUMMARY

The article covers the essence of the cluster and its specifics. The advantages of applying cluster approach in the implementation of PPP projects are determined. The scheme of the cluster organization in the implementation of PPP projects is provided. The characteristic features of applying cluster approach in the implementation of PPP projects are given. The priority directions of applying the mechanisms of PPP in Ukraine are described. The conditions for further implementation of the strategic management of PPP projects in Ukraine are suggested. The principles of formation of clusters in the implementation of PPP projects, namely openness, mutual responsibility, competitive partnership, containments and balances, multilevel interaction are given.

7. Кластерный подход к управлению и развитию регионов : сборник научных докладов VI Международной научно-практической конференции, 21–22 июня 2012-г. Севастополь / [под общ. ред. Толкованова В. В., Соколенко С. И., Микулы Н. А., Вишня Л. И., Дубницкого В. И.]. – Севастополь, 2012. – 148 с.

8. Левковська Л. В. Формування інноваційних кластерів в Україні / Л. В. Левковська // Продуктивні сили України. – 2009. – № 1. – С. 115-119.

9. Організаційні аспекти розбудови інноваційних кластерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/monograf/58/23.pdf.

10. Особливості застосування державно-приватного партнерства як механізму реалізації нової регіональної політики. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1239/.

11. Павлов В. І. Особливості форм державно-приватного партнерства в інноваційній сфері / В. І. Павлов, О. О. Ляхович // Регіональна економіка. – 2013, №3. – С. 57-65.

12. Портер, Майкл Э. Конкуренция /-М. Э. Портер ; пер. с англ. О. Л. Пелявского и др.. – Испр. изд. – М. : Вильямс, 2005. – 608 с.

13. Про управління об'єктами державної власності. Закон України від 21.09.2006-№ 185-V // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . – 2006. – № 46. – ст.456.

14. Рассадникова С.І. Потенціал державно-приватного партнерства у формуванні інфраструктури природо господарювання в Україні (переваги, фактори, стимули) /-С. І. Рассадникова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economics.opu.ua/files/archive/2012/No1/133-142.pdf

15. Родионова Л.Н. Кластеры как форма интеграции инвестиционных ресурсов /-Л. Н. Родионова, Р. Ф. Хайруллин // Нефтегазовое дело: электрон. науч. журн. – 2006. – Вып. 1. – Режим доступа : http://www.ogbus.ru/authors/Rodio№ova/Rodio№ova_4.pdf.

16. Стан та перспективи розвитку транскордонних кластерів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bo0k.net/index.php?bid=1014&chapter=1&p=achapter.

17. Шишмарьова О.О. Кластери в економіці України / О. О. Шишмарьова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org/shishmarova-oo-klasteri-v-ekonomitsi-ukrayini/.

18. Щодо розвитку державно-приватного партнерства як механізму активізації інвестиційної діяльності в Україні. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.№iss.gov.ua/articles/816.

АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМА МЕНЕДЖМЕНТУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЛІЗИНГОВИХ ОПЕРАЦІЙ

МИКИТЮК Олексій Леонідович - аспірант кафедра управління фінансово-економічною безпекою Університету економіки та права „КРОК"

УДК 339.187.62

В статье рассмотрены основе направления организации и функционирования менеджмента экономической безопасности субъектов хозяйствования. Представлено структуру менеджмента экономической безопасности субъектов хозяйствования при осуществлении лизинговых операций.

Ключові слова: система економічної безпеки, суб'єкти господарювання, менеджмент, лізингові операції.

Постановка проблеми

В умовах європейської асоціації економіки України зростає увага до економічної безпеки суб'єктів господарювання. Ефективне функціонування суб'єктів господарювання при здійсненні лізингових операцій, в умовах динамічного ринкового середовища потребує надійної системи економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.- Новизна категорії економічна безпека для української економіки пояснюється тим, що вітчизняні дослідники звернулися до проблеми економічної безпеки порівняно нещодавно.

Ґрунтовні теоретико-методичні аспекти економічної безпеки підприємства висвітлено у працях у роботах А. Шаваєв [19], Л. Бендіков [15], В. Іванов, В. Приков [19], В. Ярочкін [20], Л. Шваб [18], А. Могільний [7], О. Соснін, П. Пригунов [14], Й. Петрович, А. Кіт, О. Семенів [9], З. Манів, І. Луцький [12], С. Покропивний [8], А. Калина [10], Є. Крихтін [15], Є. Олейніков [13], О. Долженков,- Ж. Жуковська, О. Головченко [6], І. Чумарін [17], О. Грунін [15], О. Бондаренко [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Сьогодні керівник володіє обмеженою інформацією про фінансовий та господарський стан суб'єкта господарювання, про його конкурентоспроможність на ринку та перспективи успішного розвитку. Це викликано, на думку проф. О. В. Ареф'єва, [3, С. 49] нерозумінням місця економічної безпеки для багатьох суб'єктів господарювання та призводить до того, що наявні ресурси та резерви не використовуються повною мірою. З цієї ж причини часто рішення щодо технологічної та фінансової адаптації суб'єкта господарювання до нового ринкового середовища виявляються випадковими і необґрунтованими.

Формування цілей статті

Метою статті є встановлення пріоритетних принципів організації і функціонування системи менеджменту економічної безпеки суб'єктів господарювання при здійснення лізингових операцій, розроблення актуальної системи менеджменту з метою відображення зовнішні та внутрішні умови.

Виклад основного матеріалу дослідження

У сучасних економічних умовах ефективне управління суб'єктів господарювання передбачає розроблення дієвих механізмів забезпечення достатнього рівня його економічної безпеки. У результаті неефективного управління економікою та незбалансованості основних макроекономічних показників осо-

бливо відчутними для суб'єктів господарювання при здійсненні лізингових операцій стали нестача фінансових ресурсів, постійний пошук джерел фінансування, форм і методів раціонального використання обмежених за обсягом ресурсів. Натомість досягнення та підтримка бажаного рівня економічної безпеки в заданих межах дає змогу не тільки зберегти свою частку ринку або досягти зростання вартості підприємства, але й отримати перевагу над конкурентами, підвищити конкурентоспроможність своєї продукції.

Наявність надійної системи безпеки суб'єктів господарювання при здійсненні лізингових операцій дає можливість швидко виявити і локалізувати будь-які загрози його діяльності.

Надійний захист економічної безпеки суб'єктів господарювання можливий лише при комплексному і системному підході до її організації. Тому в економіці існує таке поняття, як система економічної безпеки суб'єктів господарювання. Ця система забезпечує можливість оцінити перспективи зростання суб'єкта господарювання, розробити тактику і стратегію його розвитку [4, С.86].

Пріоритетним принципом організації і функціонування системи безпеки фірми треба вважати її комплексність.

Головне завдання системи менеджменту економічної безпеки підприємства – передбачення і випередження можливих загроз, що призводять до кризового стану, а також проведення антикризового управління, яке спрямоване на виведення підприємства з кризового стану; мінімізація зовнішніх і внутрішніх загроз економічному стану суб'єкта господарювання, зокрема його фінансовим, матеріальним, інформаційним, кадровим ресурсам, на основі розробленого комплексу заходів економіко-правового і організаційного характеру. Слід мати на увазі, що найбільше значення у справі забезпечення економічної безпеки підприємництва мають первинні економіко-правові та організаційні заходи, що забезпечують фундамент, основу системи безпеки, на відміну від вторинних – технічних, фізичних тощо.

У процесі досягнення поставленої мети підприємство вирішує конкретні завдання, які об'єднують усі напрями менеджменту безпеки [4, С.86]:

- прогнозування можливих загроз економічній безпеці;
- організація діяльності із запобігання можливим загрозам (превентивні заходи);
- виявлення, аналіз і оцінювання виниклих реальних загроз економічній безпеці;
- ухвалення рішень і організація діяльності з реагування на виниклі загрози;
- постійне вдосконалення системи забезпечення економічної безпеки.

Об'єкт і суб'єкт системи менеджменту економічної безпеки підприємництва тісно взаємопов'язані. Об'єктом системи виступає стабільний економічний стан суб'єкта господарювання в поточний і перспективний періоди. Конкретними ж об'єктами захисту виступають ресурси: фінансові, матеріальні, інформаційні, кадрові. Суб'єкт системи гарантування економічної безпеки підприємництва має складніший характер, оскільки його діяльність зумовлюється не тільки особливостями і характеристиками об'єкта, а й специфічними умовами зовнішнього середовища суб'єкта господарювання. Виходячи з цього, можна виділити дві групи суб'єктів, що гарантують економічну безпеку суб'єктів господарювання: зовнішні і внутрішні [4, С.87].

До зовнішніх суб'єктів належать органи законодавчої, виконавчої і судової влади, покликані гарантувати безпеку всіх без винятку законослухняних учасників відносин, причому діяльність цих органів не можуть контролювати самі суб'єкти господарювання. Ці органи формують законодавчу основу функціонування і захисту підприємницької діяльності в різних її аспектах і забезпечують її виконання.

До внутрішніх суб'єктів належать особи, що безпосередньо здійснюють діяльність із захисту економічної безпеки певного суб'єкта господарювання. Суб'єктами можуть виступати: працівники власної служби безпеки підприємства та запрошені працівники із спеціалізованих фірм, що надають послуги із захисту підприємницької діяльності [4, С.88].

Під час розробки механізмів забезпечення економічної безпеки лізингових компаній варто згадати про те, що для утримання їх економічно безпечного стану важливу роль відіграє налагодження тісної та активної співпраці із компаніями-виробниками обладнання та

техніки. Крім того, сучасні лізингові компанії часто створюються за ініціативи комерційних банків, тому певні операції щодо убезпечення їх роботи, наприклад, перевірку потенційних клієнтів на предмет їх платоспроможності та фінансової надійності, інформаційне та технічне обслуговування може надавати служба безпеки банку. З огляду на це, важливо не допустити конфлікт інтересів двох видів фінансових посередників, адже лізингові послуги часто називають ефективною альтернативою банківському кредиту.

Комплексна система менеджменту економічної безпеки фінансових посередників повинна включати: фінансово-інвестиційну, інтелектуально-кадрова, інформаційно-аналітична, техніко-технологічну, фізичну (силову), правову (юридичну), територіальну, ринкову та законодавчо-політичну безпеку. Останні три підсистеми формуються під впливом зовнішніх факторів функціонування фінансових посередників, решта – визначаються сукупно зовнішнім та внутрішнім середовищем компаній при домінуючій ролі останнього [5, С.27].

Система економічної безпеки кожного підприємства є індивідуальною, її повнота і дієвість залежать від чинної в державі законодавчої бази, від обсягу матеріально-технічних і фінансових ресурсів, виділених керівниками суб'єктів господарювання, від розуміння кожним з працівників важливості гарантування безпеки бізнесу, а також від досвіду роботи керівників служб безпеки суб'єктів господарювання.

Розглянемо актуальну систему менеджменту лізингових операцій з метою відображення зовнішні та внутрішніх умов, в яких здійснює свою діяльність суб'єкт господарювання, а також взаємозв'язків з навколишнім середовищем.

Дослідження практичних основ здійснення лізингової діяльності дозволяє зробити узагальнюючий висновок: весь комплекс дій щодо підготовки та здійснення лізингової операції можна умовно розбити на чотири етапи.

Послідовність здійснення основних дій з підготовки та реалізації лізингової операції проілюстрована цифровою нумерацією на рисунку 1 (розроблено автором на основі [11,-С. 81]; [16]).

На попередньому етапі здійснюється обробка заявок від клієнтів - лізингоодержувачів, вивчається рівень їх платоспроможності і фінансово-економічне становище, проводиться вся підготовча робота для наступного підписання ряду юридичних договорів. Лізингова компанія вивчає також відомості про інших майбутніх партнерів за угодою, звертаючи особливу увагу на їхнє фінансове становище та стабільність функціонування на ринку.

Система управління ризиками є важливою частиною стратегії роботи суб'єкта господарювання при здійснені лізингових послуг. Для управління та контролю за ризиками у компанії діє відокремлений підрозділ, що виконує відповідні функції. Так, найважливішими контрольними напрямами роботи у сфері управління ризиками компанії є:

- ризик кредитоспроможності лізингоотримувачів;
- ризик остаточної вартості об'єктів лізингу;
- ризик ліквідності лізингоотримувачів;
- валютний ризик;
- ризик втрати об'єкту лізингу.

Розмір лізингового фінансування, наданого лізингоотримувачу, визначається, виходячи з його фінансового стану, суми фінансування, що запитується. Термін фінансування встановлюється в залежності від мети, розміру фінансування і платоспроможності лізингоотримувача. Основною гарантією виплати лізингових платежів є поточна і майбутня фінансова стабільність лізингоотримувача, а також позитивні грошові потоки від проекту, що лізингоотримувач розраховує фінансувати.

На етапі підписання договорів лізингова операція закріплюється суб'єктами лізингу підписанням двох- і тристоронніх договорів. Це перш за все кредитний договір, договір купівлі-продажу майна, лізинговий договір, договір страхування.

Основний етап лізингу – це період використання предмета лізингу. На даному етапі лізингові операції відображаються в бухгалтерському обліку й звітності, провадиться виплата лізингоодержувачем лізингових платежів, здійснюється технічне обслуговування предметів лізингу тощо.

Рис. 1. Схема взаємин при реалізації лізингової операції

Примітка. Джерело: власна розробка автора

І, нарешті, заключний етап регулює відносини сторін із закінченням терміну дії лізингового договору: майно повертається лізингодавцю, викупається лізингоодержувачем за залишковою вартістю, або термін дії лізингового договору продовжується на нових умовах, як правило, більш пільгових для лізингоодержувача у порівнянні з першим періодом лізингу.

Отже, процес створення системи економічної безпеки суб'єктів господарювання можна розглядати як процес запобігання можливим збиткам від негативних впливів на систему безпеки за різними аспектами фінансово-господарської діяльності.

Система менеджменту економічної безпеки суб'єктів господарювання повинна бути комплексом взаємозалежних збалансованих рішень як у області забезпечення захисту фінансових інтересів підприємства, так і в управлінні його фінансової діяльності. Система менеджменту повинна враховувати альтернативні шляхи забезпечення безпеки підприємства, причому вибір конкретного проекту повинен відповідати фінансовій стратегії і конкретній фінансовій політиці підприємства [1, С. 91].

Менеджмент економічної безпеки суб'єктів господарювання, побудова їхньої цілісної системи є не тільки основою забезпечення безпеки, а й головною їхньою проблемою, а точніше – комплексом проблем. До них можна віднести визначення функцій управління економічною безпекою; визначення завдань управління безпекою; визначення політичних аспектів управління безпекою; організація управлінського контролю та визначення облікової політики підприємства для забезпечення безпеки; побудова моделі забезпечення фінансової безпеки підприємства.

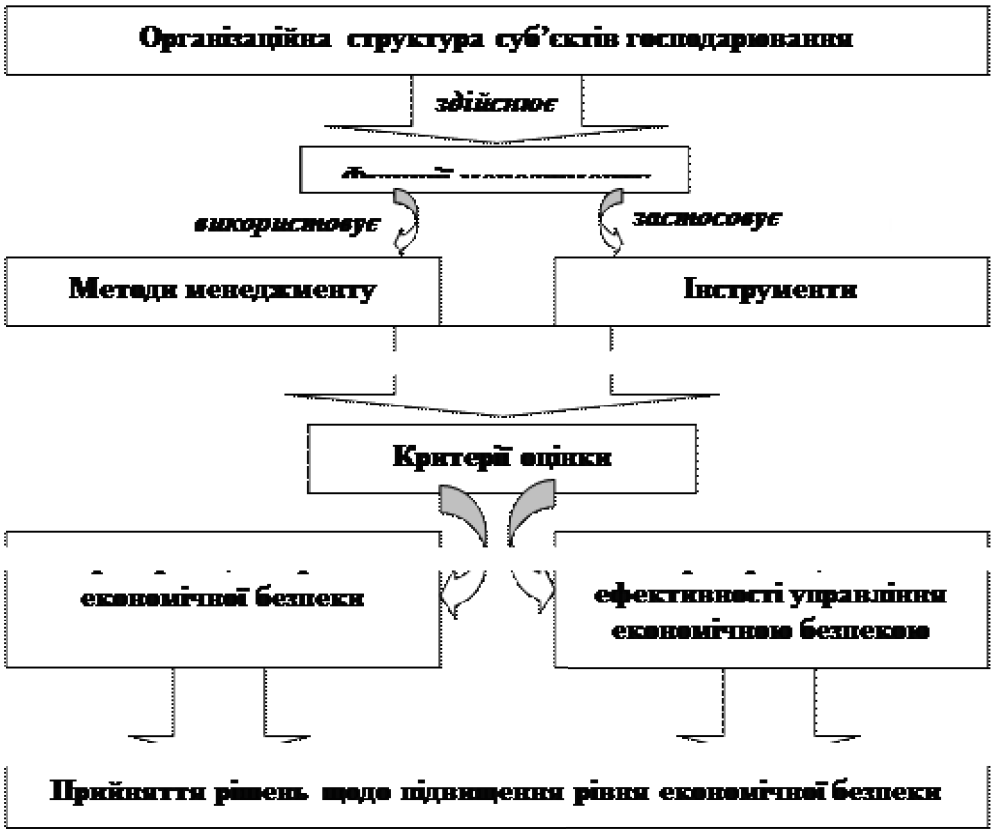

Рис. 2 Структура менеджменту економічної безпеки

Примітка. Джерело: власна розробка автора

На підставі вищевикладеного можливо представити структуру менеджменту економічної безпеки суб'єктів господарювання таким чином (рис. 2) [1, С. 92].

Висновки. Надійний захист економічної безпеки суб'єктів господарювання при здійсненні лізингових операцій можливий лише при комплексному і системному підході до її організації. Тому в економіці існує таке поняття, як система економічної безпеки суб'єктів господарювання. Ця система забезпечує можливість оцінити перспективи зростання суб'єкта господарювання, розробити тактику і стратегію його розвитку.

Менеджмент економічної безпеки суб'єктів господарювання, побудова їхньої цілісної системи є не тільки основою забезпечення безпеки, а й головною їхньою проблемою, а точніше – комплексом проблем. До них можна віднести визначення функцій управління економічною безпекою; визначення завдань управління безпекою; визначення політичних аспектів управління безпекою; організація управлінського контролю та визначення облікової політики підприємства для забезпечення безпеки; побудова моделі забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Належний моніторинг і повноцінна діяльність із гарантування економічної безпеки суб'єктів господарювання потребують створення ефективної динамічної системи заходів, спрямованих на досягнення стійкого функціонування і розвитку, своєчасної мобілізації і раціонального використання ресурсного забезпечення в умовах дії зовнішніх і внутрішніх загроз. У випадку системного підходу як вхідні впливи розглядають сукупність економічних інтересів, цілей підприємства, загроз, а виходами є різновиди станів суб'єкта господарювання.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто основі напрями організації і функціонування менеджменту економічної безпеки суб'єктів господарювання. Представлено структуру менеджменту економічної безпеки суб'єктів господарювання при здійсненні лізингових операцій.

SUMMARY

The article deals with basic directions on the organization and functioning of the safety management of economic entities. Present structure of the management of economic security entities in the implementation of leasing operations.

Література

1. Береза З.В. Суть та складова економічної безпеки підприємства: Наука й економіка: наук-теорет. журнал. / Хмельниц. екон. журн. – Хмельницький, 2009 р. №4 (т.2) С. 59-64.

2. Бондаренко О. М. Показники, критерії та методи оцінки економічної безпеки авіакомпаній / О. М. Бондаренко // Наукові праці ОНАЗ : періодичний наук. зб. з радіотехніки і телекомунікацій, електроніки та економіки в галузі зв'язку. – Одеса, 2003. – С. 59–64.

3. Васильчишин О. Лізинг у діяльності банків / О. Васильчишин // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 8. – С. 55–57.

4. Вовчак О. Д. Інвестування : навч. посібник / О. Д. Вовчак. – Львів: Новий Світ – 2000, 2008. – 544 с.

5. Воловець Я.В. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: Навч. посібник. – К.: Алерта, 2006. – 199с.

6. Долженков О. Ф. Особливості гарантування економічної безпеки підприємницької діяльності в ринкових умовах : монографія / Долженков О. Ф., Жуковська Ж. О., Головченко О. М. ; за ред. О.Ф. Долженкова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. – 208 с.

7. Донець Л. І. Економічна безпека підприємства: навч. пос. / Л. І. Донець,- Н. В. Ващенко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 240 с.

8. Економіка підприємства : [підручник / за заг. ред. С. Ф. Покропивного]. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : КНЕУ, 2005. – 528 с.

9. Економіка підприємства : підручник / [Петрович Й. М., Кіт А. Ф., Семенів О. М. та ін.] ; за заг. ред. Й. М. Петровича. – Львів : Новий Світ–2000, 2004. – 680 с.

10. Калина А. В. Економіка підприємства : навч. посіб. / А. В. Калина, А. А. Котвицький, О. З. Стожок. – К. : Знання України, 2007. – 324 с.

11. Лещенко М. И. Основы лизинга : учеб. пособие / М. И. Лещенко. – [2-е изд.,] – М. : Финансы и статистика, 2004. – 112 с.

12. Манів З. О. Економіка підприємства : навч. посіб. / З. О. Манів, І М. Луцький. – 2-е вид., перероб. – К. : Знання, 2006. – 580 с. – (Вища освіта XXI століття).

13. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) / [под ред. Е. А. Олейникова]. – М. : Бизнес-школа „Интел-синтез", 1997. – 278 с.

14. Соснин А. С. Менеджмент безопасности предпринимательства : учебн. пособие / А.С. Соснин, П.Я. Прыгунов. – К. : Изд-во Европ. ун-та, 2004. – 357 с.

15. Соціальна політика та економічна безпека / [Головінов О. М., Горожанкіна М. Є., Дмитриченко Л. І. та ін.] ; під заг. ред.- С. І. Крихтіна. – Донецьк : Каштан, 2004. – 335 с.

16. Сухаревич В. Т. Організація ринку лізингу Польщі: досвід та уроки для України / В. Т. Сухаревич // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених, Тернопіль, 25–26 лютого 2010 року. – Тернопіль, 2010. – С. 211–212.

17. Что такое кадровая безопасность компании? [Електронний ресурс] / И. Г. Кумарин // Кадры предприятия. – 2003. – № 2. – Режим доступу до журн. : http://www.poteri.net/publikatsii/kadry-predpriyatiya-2-2003.htm.

18. Шаваев А. Г. Криминологическая безопасность негосударственных объектов экономики / А. Г. Шаваев. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 126 с.

19. Шваб Л. І. Економіка підприємства : навч. посібник / Л. І. Шваб. –Житомир : ЖДТУ, 2004. – 459 с.

20. Ярочкин В. И. Система безопасности фирмы / В. И. Ярочкин. – М. : Ось-89, 2003. – 352 с.

МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ РЕЗУЛЬТАТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ ОЦІНКИ НЕРУХОМОСТІ У ПЕРІОД ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

ПОЗДНЯКОВ Юрій Володимирович - провідний оцінювач ТОВ «НВКіП»
ФАРІОН Святослав Володимирович - оцінювач ПП «Компанія «Експерт»

УДК 539.375.6:620.178.16:657.92

У роботі розглянуто особливості функціонування ринку нерухомості в період політичної та фінансово-економічної кризи, виявлено відхилення характеристик цього ринку від попереднього стану, розглянуто методичну основу можливості підвищення достовірності результатів незалежної оцінки. Проаналізовано діючу нормативно-методичну базу оцінки та ефективність її застосування у сучасних ринкових умовах. На підставі виконаного аналізу змін у функціонуванні ринку нерухомості запропоновано застосування оціночних методичних прийомів і процедур порівняльного підходу, що дають можливість компенсувати прояви зниження достовірності інформаційної бази.

Показано, що спотворення ринкової ситуації, викликані впливом фінансово-економічної кризи, можуть бути враховані при виконанні оціночних робіт без внесення жодних змін у діючі національні стандарти оцінки, та розглянуті практичні можливості підвищення достовірності результату оцінки за рахунок вдосконалення методики обробки ринкової інформації. У випадку практичного застосування запропонованих рекомендацій, що враховують вплив виявлених змін у функціонування ринку нерухомості в період політичної та фінансово-економічної кризи, забезпечується можливість підвищення точності та достовірності одержаного результату та створюються об'єктивні передумови для повного виключення впливу на результат оцінки методичної похибки, що виникає внаслідок застосування ненадійних джерел ринкової інформації.

Ключові слова: ринок нерухомості, незалежна оцінка нерухомості, ринкова вартість, похибка оцінки, точність оцінки, дисконтований грошовий потік, принцип найкращого та найбільш ефективного використання.

Постановка проблеми

Проблема достовірності та точності результатів, отриманих при виконанні оціночних робіт, до цього часу залишається мало дослідженою – при тому, що її актуальність не викликає жодних сумнівів. Адже у сферу діяльності спеціалістів з незалежної оцінки часом потрапляють великі та високовартісні об'єкти, для власників яких навіть невелика похибка при визначенні вартості може становити великі втрати. Зміни нормального функціонування ринку нерухомості, що були спричинені впливом політичної та фінансово-економічної кризи, безперечно негативно вплинули на точність та достовірність результатів оцінки – але до останнього часу фактори та механізм цього впливу не були у достатній мірі досліджені. Отже, видається цілком своєчасним та доцільним розглянути питання аналізу відхилення характеристик ринку нерухомості від попереднього докризового стану; проаналізувати ступінь відповідності діючої нормативно-методичної бази незалежної оцінки сучасному стану ринку; виявити методичні можливості підвищення достовірності результатів оцінки та сформулювати деякі практичні рекомендації,

спрямовані на підвищення достовірності результатів оцінки.

Мета статті

Метою статті було дослідження сучасного стану ринку нерухомості в плані формування розбіжностей між його сучасним та докризовим станом; теоретичне обгрунтування виникнення виявлених розбіжностей; дослідження економічних передумов їх виникнення та розгляд впливу змін у функціонуванні ринку на достовірність результатів незалежної оцінки. У зв'язку із останнім питанням виникла також необхідність проаналізувати ступінь відповідності діючої нормативно-методичної бази незалежної оцінки сучасному стану ринку та виявити наявні можливості підвищення достовірності результатів оцінки у межах цієї бази. Кінцевою метою дослідження є пошук методичних можливостей підвищення достовірності результатів оцінки, підвищення точності результату оціночних робіт та мінімізація похибки, зумовленої впливом змін нормального функціонування ринку нерухомості, що були спричинені впливом політичної та фінансово-економічної кризи.

Виклад основного матеріалу
Зовнішні прояви та ознаки змін функціонування ринкового механізму

Функціонування ринку нерухомості в умовах політичної та фінансово-економічної кризи, що поглиблюється внаслідок порушення територіальної цілісності країни та довготривалої військової агресії, зазнало певних змін та спотворень. Ці зміни вимагають докладного аналізу та дослідження, з метою внесення адекватних змін у використовувані моделі опису дії ринкових механізмів та, зрештою, у практику економічних вимірювань. У період наростання, розвитку та поглиблення кризових явищ спостерігаються дещо нетипові явища на ринку нерухомості. Підсумовуючи матеріал, накопичений за останні кілька років, на даний момент вже можна зробити певні висновки щодо особливостей функціонування ринкового механізму у таких нетипових, досить специфічних і раніше не відомих для економіки України умовах.

Для спеціалістів у галузі незалежної оцінки великий інтерес становить дослідження впливу цих змін, зокрема, на рівень достовірності результатів оціночних робіт, що виконуються та будуть виконуватися оцінювачами у кризовий та посткризовий періоди. Надзвичайно актуальною видається також безпосередньо пов'язана із цим проблема дослідження можливостей адаптації існуючої методичної бази незалежної оцінки до специфічних кризових та посткризових умов і визначення найбільш ефективних шляхів використання наявного оціночного інструментарію для підвищення достовірності визначення показника ринкової вартості нерухомості в умовах фінансово-економічної кризи.

Найбільш характерними особливостями впливу політико-економічної нестабільності в країні на ринок нерухомості є, на нашу думку, формування достатньо стійкої тенденції падіння цін на нерухомість та позірна завищеність значень ставки капіталізації, що визначаються за методом ринкової екстракції. Обидва ці фактори, стисло кажучи, не є порушенням функціонування ринкових механізмів – але їх виникнення вочевидь свідчить про настання певних змін ринкових умов у секторі нерухомості. Можна сподіватися, що на даний момент ці зовнішні ознаки впливу економічної кризи на ринок нерухомості лежать у межах дії механізмів адаптивної саморегуляції ринку, мають тимчасовий характер та за умови стабілізації національної економіки можуть поступово зменшитися або і цілком зникнути. На разі ж подібні прояви вочевидь потребують дослідження, аналізу причин їх виникнення та теоретичного обґрунтування.

Загальний рівень цін пропозицій продажу співставних об'єктів вже протягом більш ніж двох років перебуває у тренді монотонного зниження. Це стосується, хоч і у неоднаковій мірі, житлової, промислової, комерційної та земельної нерухомості – тобто, практично, усіх сегментів українського ринку нерухомості. Сучасний стан ринку свідчить про спад платоспромож-

ного попиту на об'єкти нерухомості, на що ринок відповідним чином, цілком адекватно реагує.

У зв'язку із змінами, що відбуваються на ринку нерухомості, чисельні значення ставки капіталізації, що визначаються оцінювачами за методом ринкової екстракції, виявляються значно нижчими, аніж розраховані за методом кумулятивної побудови. Часом, у певних секторах ринку нерухомості, чисельні значення ставки капіталізації, отримані оцінювачами за методом ринкової екстракції, наближаються до рівня безризикової ставки, визначеної за даними ставок валютних депозитів провідних комерційних банків. Ці явища, безперечно, потребують пояснення, поглибленого аналізу та теоретичного обґрунтування.

Ретроспективний аналіз стану ринку нерухомості

Насамперед, звернімося до передісторії досліджуваного питання. Відомо, що об'єкти нерухомості у передкризовий період надзвичайно широко використовувалася у якості застави для забезпечення банківських кредитів, що створювало можливість інтенсивного росту ринку кредитування. Це сприяло стрімкому зростанню попиту на виконання оціночних робіт, досягненню високого ступеня завантаженості діючих оціночних структур замовленнями, потік яких був протягом певного періоду зростаючим за обсягами, а пізніше – достатньо стабільним. Великі обсяги банківського кредитування підприємств та фізичних осіб з використанням об'єктів нерухомості у якості застави в період наростання фінансово-економічної кризи спричинили певні диспропорції та збої у функціонуванні ринкових механізмів. Властиво, можна з певністю говорити про переоціненість у цей період цілих класів об'єктів нерухомості як у сегменті земельної, так і в сегментах промислової та житлової нерухомості. Тут ми говоримо про сегмент земельної нерухомості за умови включення до нього не лише незабудованих земельних ділянок, але також і земельних ділянок з існуючими покращеннями – в тому числі промислових майданчиків реструктуризованих підприємств.

У такий спосіб до початку стрімкого наростання ознак політико-економічної нестабільності в країні попередньо «розігрітий» ринок нерухомості підійшов із дещо завищеними ціновими показниками – зрештою, відповідними до існуючої передкризової економічної ситуації. При цьому слід відзначити як типове явище цілком нелогічні і економічно невмотивовані дії багатьох банківських структур при роботі із квартирами, об'єктами промислової нерухомості та забудованими земельними ділянками, що використовувалися як об'єкти застави для забезпечення кредитів. Подібна ситуація, разом із іншими діючими у ринковому середовищі факторами, призвела до швидкого наростання негативних наслідків, що проявилися у загальному розбалансуванні рівнів попиту-пропозиції на ринку нерухомості, масовому неповерненні кредитів та виникненні численних юридично-правових колізій при спробах вилучення банками заставленого майна у випадках неповернення кредитів.

Наростаючі явища незбалансованості ринку нерухомості у період розвитку кризових явищ та швидкий ріст його розбалансованості у період наростання фінансово-економічної кризи призвели до утворення досить значного розриву між цінами пропозиції та попиту на нерухомість. Наслідки власне цих процесів ми спостерігаємо сьогодні, коли навіть забудовники на первинному ринку житлової нерухомості змушені знижувати ціни внаслідок падіння платоспроможного попиту. Розбалансування ринку нерухомості суттєво ускладнило виконання економічних вимірювань та створило значні труднощі для діяльності оцінювачів, які протягом тривалого докризового періоду звикли орієнтуватися у своїй роботі на ціни пропозиції продажу об'єктів подібної нерухомості. У докризовий період існували вмотивовані підстави спиратися переважно на методики порівняльного підходу, надаючи йому перевагу перед іншими оціночними підходами. При цьому ціни опублікованих у засобах масової інформації пропозицій продажу об'єктів нерухомості

традиційно сприймалися і гравцями ринку, і оцінювачами як достатньо достовірний індикатор рівня цін попиту, з невеликою поправкою на торг, що вводилася при виконанні процедури коригування.

Аналіз діючої нормативно-методичної бази незалежної оцінки

Сьогодні перед практикуючими оцінювачами майна постає нагальне питання: у який спосіб, з метою підвищення достовірності результатів оцінки, можливо теоретично обґрунтувати та практично реалізувати врахування описаних вище явищ розбалансування ринку нерухомості без внесення змін у діючу нормативну-методичну базу незалежної оцінки? Згадаємо, що, згідно з п. 20 [1], порівняння об'єкта оцінки та об'єктів порівняння здійснюється за такими показниками, як ціна за об'єкт порівняння в цілому; ціна за одиницю площі об'єкта порівняння; ціна за одиницю об'єму об'єкта порівняння тощо. Таким чином, національний стандарт не обмежує переліку параметрів, за якими експерт може здійснювати порівняння об'єкта оцінки та вибір об'єктів порівняння.

Розмір вартості об'єкта порівняння може бути визначений за наступними показниками: ціни реальних трансакцій, що є відкритою інформацією та походять з джерел, на які можна дати посилання в звіті; ціни реальних трансакцій, що не є відкритою інформацією та походять з достатньо надійних (за переконанням експерта) джерел, на які не можна дати прямого посилання у звіті, але можна вказати походження цієї інформації; ціни відкритих пропозицій, що є відкритою інформацією та походять з джерел, на які можна дати посилання в звіті; ціни планованих трансакцій, погоджені під час переговорів між покупцем та продавцем, що є внутрішньою корпоративною інформацією; експертні оцінки вартості нерухомості, що є внутрішньою корпоративною інформацією. Отже, як бачимо, існуюча нормативно-методична база незалежної оцінки є достатньо гнучкою. Вона надає оцінювачеві достатньо широкі можливості у виборі джерел ринкової інформації та вимагає від нього перевірки надійності (достовірності) цієї інформації.

Це стосується також і процедури вибору об'єктів порівняння. Під час процедури вибору об'єктів порівняння повинні враховуватися наступні моменти. Насамперед, слід взяти до уваги, що опубліковані у відкритих джерелах ціни відкритих пропозицій, які є відкритою інформацією, у переважній більшості випадків не репрезентують ціни, яка може бути досягнута в переговорах у ході підготовки реальної угоди. Крім цього, варто пам'ятати, що досить широкого застосування набула практика укладення угод по нереальних цінах на нерухомість, що суттєво спотворює ринкові уявлення про реальну вартість окремих об'єктів [1].

Із наведених вище переліків бачимо, що усі подані рекомендації стосуються процедури відбору об'єктів порівняння при виконанні оцінки нерухомості і орієнтовані, що цілком очевидно, переважно на ситуацію збалансованого ринку, при умовах відсутності різких коливань цінових показників та суттєвої розбіжності між цінами ринкової пропозиції та ринкового попиту. Вказані умови у кризовий період та в період рецесії не виконуються, оскільки власне для таких періодів характерними є різкі зміни цінових показників на ринку об'єктів нерухомості та незбалансованість рівнів попиту і пропозиції на об'єкти нерухомості, що виникає внаслідок порушення функціонування ринкових механізмів ціноутворення, стрибкоподібних змін рівня цін та нестабільності національної валюти.

Проведений вище аналіз впливу ринкових факторів у кризовий період та їх співставлення із вимогами нормативно-методичної бази незалежної оцінки, із врахуванням власного досвіду виконання оціночних робіт у сучасних умовах, дає підстави сформулювати деякі практичні рекомендації.- У зв'язку із поданими вище особливостями функціонування ринку нерухомості, видається доцільним у період наявності в економіці країни ознак фінансово-економічної кризи, а також на протязі посткризового періоду та економічної рецесії, виконати додаткові дослідження ринку об'єктів оцінюваної нерухомості. Вже на підставі

результатів цього дослідження ринку реалізується можливість дещо розширити вищенаведений перелік рекомендацій, доповнивши його додатковими умовами по виконанню процедури відбору об'єктів порівняння та прийомами виконання процедури коригування цін одиничного показника об'єктів порівняння, з метою підвищення достовірності результатів оціночних робіт. Ця задача видається вельми цікавою та актуальною, а її розв'язок – конче необхідним та безперечно доцільним для виявлення впливу особливостей функціонування ринкового механізму у сучасних умовах.

Теоретичні підвалини для формування моделі функціонування ринку нерухомості у кризовий період

Згадаємо, що при визначенні рівня ринкової вартості нерухомості за порівняльним підходом у загальному випадку необхідно орієнтуватися на рівень цін продажу аналогічних об'єктів, але аж ніяк не на рівень цін опублікованих у засобах масової інформації пропозицій продажу об'єктів нерухомості. Останні за своєю економічною сутністю в умовах непрозорості та недостатньої розвиненості ринку нерухомості в Україні, де рівень цін продажу об'єктів нерухомості вважається великою комерційною таємницею навіть для дрібних об'єктів, є лише допоміжним джерелом ринкової інформації, що використовується для визначення рівня цін продажу через неможливість безпосередньо дізнатися про показники, що визначають цей рівень. Отже, коли звертаємося до методик порівняльного підходу, ми закладаємо припущення про близькість цін попиту та пропозиції. Це припущення було справедливим для докризового періоду – але, як бачимо, воно не цілком відповідає реаліям сьогодення.

Властиво, різниця між цінами попиту та пропозиції на ринку нерухомості враховується поправкою на торг, яка обов'язково вводиться при виконанні процедури коригування. У передкризовий період, як правило, значення цієї поправки було невеликим та однаковим для використовуваних об'єктів порівняння при визначенні рівня ринкової вартості об'єктів нерухомості за порівняльним підходом. Зовсім інша ситуація виникла у період розвитку і фінансово-економічної кризи. В умовах наростання тенденції до падіння цін на об'єкти нерухомості можна було відзначити збільшення розкиду цін одиничного показника об'єктів нерухомості в опублікованих пропозиціях продажу, де поруч із докризовими цінами поступово з'являлися нові пропозиції, які враховують нове співвідношення попиту і пропозиції, що склалося у відповідному сегменті ринку.

Варто відзначити, що з посиленням впливу кризових явищ знижується достовірність інформаційних джерел ринкової інформації. Інформаційна база, найчастіше використовувана практикуючими експертами-оцінювачами майна, зокрема – популярні у професійному середовищі оцінювачів Інтернет-сайти з пропозиціями продажу об'єктів нерухомості, в умовах фінансово-економічної кризи стала дещо менш достовірною. Зниження надійності ринкової інформації щодо цін пропозицій продажу об'єктів нерухомості полягає насамперед у тому, що функціональний зв'язок між задекларованими цінами пропозицій на об'єкти нерухомості та реальним рівнем попиту зазнав значного розриву. Цей розрив призводить до розширення діапазону цін пропозицій на об'єкти однотипної нерухомості і специфічного «розмивання» одиничного показника цін пропозицій співставних об'єктів. Це означає, що об'єктивно існуюче докризове співвідношення попиту і пропозиції на цьому ринку було порушене внаслідок дії низки об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Чисельне значення одиничного показника цін пропозицій співставних об'єктів у кризовий період стає більш невизначеним – оскільки може коливатися між максимальними докризовими цінами продавців, що не бажають відстежувати об'єктивні зміни кон'юнктури ринку, та мінімальними сучасними цінами продавців, які зацікавлені у найшвидшому продажу власної нерухомості та змушені іти на певні поступки у цінах пропозицій продажу. Зрозуміло, що покупець серед цього більш широкого діапазону цін пропозицій вибиратиме

найнижчі ціни – у повній відповідності із принципом заміщення, що є одним із базових принципів загальної теорії оцінки нерухомості, пов'язаних із стійкими уявлення користувача. Згадаємо, що загальнотеоретичним підґрунтям, на якому базується загальна теорія оцінки об'єктів нерухомості, є систематизований набір узгоджених між собою основних принципів та методів аналізу ринкової інформації. Ці базові принципи вироблено на підставі реальної практики та багаторічного досвіду професійної діяльності експертів-оцінювачів. Власне завдяки наявності чітко сформульованих базових принципів загальної теорії оцінки нерухомості було розроблено логічно обґрунтований системний підхід до визначення вартості нерухомого майна, який за своєю внутрішньою сутністю є близьким до процедури об'єктивного економічного вимірювання.

До групи базових принципів загальної теорії оцінки нерухомості, пов'язаних із стійкими уявлення користувача, віднесено ті логічні та емпірично визначені взаємозв'язки, основою яких є вкорінені у суспільній свідомості раціонально мотивовані стереотипи поведінки, характерні для абстрактного типового споживача. Ця група містить у собі наступні принципи: корисність, заміщення та очікування. Зокрема, принцип заміщення (Substitution) проголошує, що максимальна вартість об'єкта нерухомої власності визначається мінімальною ціною, за якою можна придбати аналогічний об'єкт з еквівалентним показником корисності. Максимальна ціна, яку інвестор із здоровим глуздом зможе запропонувати за вибраний ним об'єкт, буде визначатися мінімальною ціною аналогічних об'єктів. З принципу заміщення випливає, що покупець не сплатить за об'єкт нерухомості більшої суми, ніж мінімальна ціна іншого об'єкта нерухомості з такою ж самою корисністю [2,3].

Сучасні методи дослідження ринку нерухомості [4] дають нам ефективні можливості об'єктивного виявлення його характеристик та закономірностей. Дослідження фактичного стану пропозицій нерухомості на ринку об'єктів нерухомості у період економічного спаду та рецесії дає підстави відзначити, що характерною особливістю цього періоду стало розширення меж спектру цінових показників пропозицій подібних об'єктів. У джерелах масової інформації спостерігався, а власне, і дотепер спостерігається досить суттєвий розкид пропозицій цін на об'єкти нерухомості, що належать до того ж самого класу, мають ідентичний юридично-правовий статус, аналогічне цільове призначення і перебувають у подібному (співставному) фізичному стані.

Зупинимося детальніше на аналізі теоретичного підґрунтя явищ, що спостерігаються на ринку нерухомості у кризовий період. Окрім цілком очевидних причин, що лежать на поверхні – таких, як нестабільність курсу національної валюти, зниження реальних доходів населення, зменшення надходжень у державний бюджет тощо – варто зупинитися на явищах, специфічних саме для ринку нерухомості. Однією із причин описаного вище стану ринку об'єктів нерухомості можна вважати, зокрема, об'єктивно притаманну йому досить значну часову інерційність. Реакція ринкових пропозицій, якщо розуміти під нею помітну неупередженому спостерігачеві зміну опублікованих цінових показників пропозицій цін на об'єкти нерухомості, значно відстає в часі від фактичної зміни співвідношення попиту і пропозиції. І справа тут навіть не у мінімально необхідному проміжку часу, потрібного для інформування потенційних покупців про новий, змінений стан ринку, але насамперед у значно більшому проміжку часу, необхідному для того, щоби ці зміни відбилися і закріпилися у суспільній свідомості.

На ринку нерухомості пропонується оперувати поняттям «час відгуку» або «період відгуку», під яким слід розуміти період часу, необхідний для того, щоб фактичні зміни співвідношення ринкових попиту і пропозиції були усвідомлені у суспільній свідомості – зокрема, у середовищі учасників ринку – та формалізовані у вигляді опублікованих у загальнодоступних джерелах цінах пропозицій продажу нерухомості. Оскільки ринковий механізм функціонує не сам собою, як якесь природне явище,

а лише за участю людей, варто зауважити, що час відгуку визначається, зрештою, насамперед психологічними характеристиками фізичних осіб – учасників ринку. Зрозуміло, що людині, яка придбала нерухоме майно за певною ціною у докризовий період і має бажання продати це майно під час розвитку кризи або безпосередньо в післякризовий період, психологічно важко сформулювати ціну пропозиції продажу на рівні нижчому, ніж ціна купівлі тієї ж самої нерухомості.

Натомість потенційний покупець у випадку падіння цін значно швидше і, зрозуміло, із значно більшим зацікавленням сприймає ринкові зміни співвідношення попиту і пропозиції, і вже від початку кризового періоду психологічно не готовий купити нерухомість за занадто, на його переконання, високою, тобто – попередньою, докризовою ціною, яку він цілком слушно вважає (свідомо або ж і підсвідомо) на даний момент завищеною та, відтак, неринковою – в тому розумінні, що вона не відповідає новому балансу ринкових попиту і пропозиції, які склалися на теперішній час. Від самого початку періоду падіння цін на нерухомість потенційний покупець однозначно орієнтований на новий, значно нижчий рівень цін, і більше того, у багатьох випадках також зацікавлений у відтермінуванні або принаймні – перенесенні процедури юридичного оформлення купівлі на можливо більш пізній час, оскільки сподівається на продовження падіння загального рівня цін.

На ринку нерухомості завжди є певна категорія продавців, які зацікавлені у прискореному продажу об'єктів нерухомості – наприклад, під тиском будь-яких особистих обставин, аналіз яких виходить поза межі наших розважань – вони, як джерела мотивації, загалом можуть бути об'єднані поняттям причин неринкового характеру. При цьому ці продавці не орієнтовані на вихід за межі стандартних умов ринкової оборудки і продаж власного об'єкта нерухомості за ціною, суттєво нижчою від ринкової, але прагнуть наскільки можливо прискорити термін реалізації, залишаючись при цьому у межах існуючих ринкових цін. Ця категорія продавців уважно відстежує біжучі зміни співвідношення попиту і пропозиції на ринку нерухомості, в тому числі – і використовуючи власні джерела інсайдерської інформації, недоступної засобам масової інформації, та відповідним чином встановлює і публікує власні ціни пропозиції об'єктів нерухомості, які є дещо нижчими за «докризові ціни», а відтак – більш реальними і здатними зацікавити потенційних покупців. Власне цей рівень цін, що лежать поблизу нижньої границі діапазону опублікованих цін одиничного показника нерухомості у кризовий період, можна умовно вважати квазіринковими, тобто такими, що більш адекватно відображають поточний стан попиту на ринку.

Угоди купівлі-продажу, що можуть реально відбутися під час кризи, однозначно можливі лише за цим рівнем цін попиту, але ні в якому разі не за попередньою докризовою ціною – незважаючи на те, що і такі, очевидно завищені, ціни у великій кількості присутні серед опублікованих у засобах масової інформації пропозицій. При цьому варто взяти до уваги, що серед загальної кількості опублікованих пропозицій кількість цих квазіринкових цін становить порівняно невелику частку від загальної кількості цін пропозицій, що визначається невеликою часткою продавців, зацікавлених у пришвидшенні продажу власних об'єктів, серед загальної кількості продавців. Переважну частину загальної кількості опублікованих пропозицій під час розвитку фінансово-економічної кризи надалі складали, як показала практика, застарілі, порівняно високі докризові ціни – що при побіжному огляді цін опублікованих у засобах масової інформації пропозицій може справити на експерта-оцінювача цілком хибне враження про реальний загальноринковий рівень цін попиту на ринку нерухомості.

У період дії ринкового тренду падіння цін та економічної кризи виникає розбіжність між порівняно високими показниками пропозицій цін на об'єкти нерухомості та значно нижчими ціновими показниками цін купівлі, тобто – цін попиту на об'єкти нерухомості. Оскільки ціни купівлі нерухомості, зрештою, як і будь-яка інша інфор-

мація про завершені угоди купівлі-продажу нерухомого майна, на українському ринку нерухомості надалі є недоступними пересічному експертові, оцінювачі у своїй діяльності змушені орієнтуватися виключно на опубліковані ціни ринкової пропозиції. І якщо у докризовий період відносної стабільності, а точніше кажучи – достатньо повільних змін цінових показників ринкових пропозицій, опубліковані ціни ринкової пропозиції більш-менш достовірно віддзеркалювали фактичний стан співвідношення попиту і пропозиції на ринку, то у кризовий період адекватність цього відображення, очевидно, суттєво порушено.

Існуючу ситуацію можна розглядати як приклад виникнення (або ж – суттєвого поглиблення, якщо взяти до уваги певну завищеність цін ринкової пропозиції перегрітого ринку у докризовий період) розриву між цінами пропозиції та цінами попиту на нерухомість. При цьому, очевидно, ціни середньої та верхньої частини діапазону їх розкиду у більшому ступені відображують саме ціни пропозиції, що не співпадають із рівнями цін попиту. Натомість ціни нижньої частини діапазону їх розкиду можна трактувати власне як ціни попиту. Тобто як ціни, наближені до збалансованого ринку, за якими нерухомість може бути реально продана в існуючих на момент кризи ринкових умовах. Ціни ж середньої та верхньої частини діапазону їх розкиду, властиво, є чисто віртуальними показниками, які можна трактувати як верхню межу ринкових очікувань продавців, що не надто зацікавлені у прискореному продажі власної нерухомості. Ці ціни нерухомості не є характерними для сучасного умовно врівноваженого ринку – отже, вони не повинні застосовуватися як ринкова інформація для виконання оціночних робіт. Звичайно, усі наведені вище розважання є справедливими за передумови, що розглядаються подібні, однотипні, абсолютно співставні об'єкти нерухомості.

Висновки

Проведений вище аналіз діючої нормативно-методичної бази незалежної оцінки показав, що у сучасних ринкових умовах ефективність її застосування може бути достатньо високою. В її межах, без внесення жодних змін у діючі національні стандарти оцінки, існує можливість підвищення достовірності результату оцінки за рахунок застосування методичних прийомів і процедур, що дають можливість компенсувати прояви зниження достовірності інформаційної бази.

Сформулюємо деякі практичні рекомендації, що випливають із проведеного вище аналізу ринкової ситуації. Практикуючому експерту-оцінювачу важливо визначитися, які зміни йому необхідно внести до власної стратегії застосування інструментів незалежної оцінки, щоб виключити (або, принаймні, мінімізувати) вплив зниження достовірності інформаційної бази незалежної оцінки. Зокрема – описаної вище неадекватності відображення поточного стану ринку нерухомості в опублікованих засобами масової інформації цінах ринкової пропозиції. При цьому слід врахувати, що оцінювачі, як і раніше, обмежені положеннями діючої законодавчо-нормативної бази, у яку ніхто не планує вносити жодних змін у зв'язку із змінами поведінки ринку. Та ж і будь-якої об'єктивної потреби у цьому немає, оскільки випрацюваний протягом багатьох років функціонування у цілому світі механізмів ринкової економіки достатньо чисельний набір розмаїтих інструментів незалежної оцінки є досить функціональним та достатньо універсальним для того, щоби за його допомогою вирішити поточні задачі оцінки також і у кризовий період. Отож оцінювач змушений залишатися у межах існуючих оцінкових підходів, процедур та методик, але при цьому він має знайти спосіб врахувати розглянуті вище об'єктивно існуючі зміни ринку нерухомості та використовуваної інформаційної бази.

Викладений вище аналіз ситуації, що склалася на ринку нерухомості у кризовий період, дозволяє з впевненістю стверджувати, що в сучасних умовах, при наявності ознак кризових явищ у національній економіці, спостерігається розширення меж спектру цінових показників на нерухомість. Практикуючому оцінювачу при застосуванні порівняльного підходу, як випливає із

виконаного вище аналізу, доцільно орієнтуватися лише на нижню частину діапазону цін одиничного показника. Неупереджений аналіз стану ринку нерухомості показав, що ціни середньої та верхньої частини цього діапазону відображають аж ніяк не сучасний стан співвідношення попиту і пропозиції на цьому ринку, а лише часову затримку реакції інформаційних джерел на зміну ринкової ситуації та інерцію мислення продавця, як соціальної групи.

Продавець, якщо обставини його не змушують до нагального продажу власного майна, продовжує пропонувати свій об'єкт за докризовою (або наближеною до неї) ціною, марно сподіваючись на те, що, незважаючи на загальне різке падіння цін на нерухомість, усе ж у даному сегменті ринку знайдеться недостатньо добре поінформований або екстраординарно зацікавлений покупець з нетиповою мотивацією, здатний купити пропонований об'єкт нерухомості навіть за цією неринковою ціною, дещо вищою від його біжучої ринкової вартості.

Ефективним можливим напрямком вирішення розглянутої проблеми при використанні порівняльного підходу є застосування диференційованого поправочного коефіцієнта на торг, оскільки саме цим показником визначається, наскільки буде зменшена опублікована у засобах масової інформації ціна пропозиції у процесі перемовин між продавцем та покупцем та якою буде фактична кінцева ціна продажу об'єкта нерухомості безпосередньо при укладенні угоди купівлі-продажу. При застосуванні порівняльного підходу цілком доцільно встановлювати більш різко диференційовані значення поправочного коефіцієнта на торг для обраної сукупності об'єктів порівняння. При цьому варто ранжувати досліджувану сукупність ринкової інформації за зниженням одиничного показника. Надалі слід відкинути увесь масив об'єктів порівняння, що належать до середньої та верхньої частини діапазону розкиду цін пропозицій одиничного показника, оскільки вони відображують насамперед ціни пропозиції і аж ніяк не ціни попиту. На наступному етапі, обравши об'єкти порівняння із нижньої частини діапазону розкиду цін пропозицій одиничного показника, для вищих цін одиничного показника пропозицій продажу нерухомості, використовуваних у якості об'єктів порівняння, встановлюється нижче чисельне значення поправочного коефіцієнта на торг; відповідно, для нижчих цін одиничного показника встановлюється вище значення поправочного коефіцієнта [5].

З математичної точки зору, використання пропонованої процедури адаптації чисельних значень поправочного коефіцієнта на торг до існуючої у кризовий період оціночної ситуації на ринку об'єктів нерухомості означає компресію діапазону розкиду використовуваних для подальших розрахунків цін об'єктів порівняння, тобто звуження границь цього діапазону, з одночасним зміщенням центру розподілу імовірностей (значення математичного сподівання) донизу. Звичайно, при цьому передбачається, що закон розподілу імовірностей є нормальним або близьким до нормального. Останнє припущення про нормальність або наближеність до нормального закону розподілу імовірностей цін одиничного показника пропозицій продажу об'єктів нерухомості при наявності представницької вибірки з масиву первинних вихідних даних генеральної сукупності цін пропозицій співставних за характеристиками об'єктів порівняння – об'єктів нерухомості завжди може бути легко перевірене із застосуванням стандартних процедур математичної статистики [6].

Резюмуючи викладене вище, слід відзначити, що у період наявності у економіці країни ознак фінансово-економічної кризи, при проведенні незалежної оцінки об'єктів нерухомості видається цілком доцільним дещо вдосконалити виконання процедур відбору об'єктів порівняння та коригування цін одиничного показника об'єктів порівняння, з метою підвищення достовірності одержаних результатів. В описаний вище спосіб реалізується процедура елімінації недостовірної ринкової інформації, що віддзеркалює виключно рівень пропозицій (але не рівень ринкового попиту) на об'єкти нерухомості, та одночасно здійснюється процедура наближення цін пропози-

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто основі напрями організації і функціонування менеджменту економічної безпеки суб'єктів господарювання. Представлено структуру менеджменту економічної безпеки суб'єктів господарювання при здійсненні лізингових операцій.

SUMMARY

The article deals with basic directions on the organization and functioning of the safety management of economic entities. Present structure of the management of economic security entities in the implementation of leasing operations.

ції обраної сукупності об'єктів порівняння до рівня цін попиту на них. Таким чином, відбувається врахування ступеня розбалансування ринку та загального падіння цін на нерухомість у кризовий період, що сприяє підвищенню рівня достовірності отриманого результату.

Література

1. Національний стандарт №2 «Оцінка нерухомого майна»», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 року № 1442.

2. Фридман Дж., Ордуэй Ник. Анализ и оценка приносящей доход недвижимости. Пер. с англ., – М., : «Дело Лтд.», 1995. – 480 с.

3. Tom Copeland, Tim Koller, Jack Murrin. Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies. Second edition. McKinsey & Company, Inc., John Wiley & Sons, Inc. New York, Chichecter, Brisbane, Toronto, Singapore, 1995.

4. Воронін В.О., Лянце Е.В., Мамчин М.М. Аналітика ринку нерухомості: методологія та принципи сучасної оцінки: Монографія. – Львів: видавництво «Магнолія 2006», 2014. – 304 с.

5. Маркус Я.И., Маркус В.В., Мельниченко С.А., Поздняков Ю.В., Зубарева И.П., Филиппов В.П., Филиппов А.В., Фролов С.Е., Шевко С.А., Ковальский Ю.Н. Неформальные подходы к оценке недвижимости в современных экономических условиях. В сб.: «Практика оценки». Ежемесячный журнал. №5 (32), Киев, 2009.

6. Сивец С.А. Статистические методы в оценке недвижимости и бизнеса. Учебно-практическое пособие по статистике для оценщиков. – Запорожье, 2001. – 320 с.

РЕАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОЇ ЛОГІСТИКИ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

ЄГОРАЩЕНКО Ірина Валентинівна - старший викладач Одеського Державного екологічного університету

УДК 656:681

Развитие науки и техники в XXI веке способствует формированию новых, более эффективных форм и технологий производства. Особенно данная тенденция касается агропромышленного комплекса Украины, который составляет основную долю экспорта нашего государства. Однако, эволюция производительных сил невозможна без совершенствования связи между его составляющими элементами, формирующими цепь валовой добавленной стоимости. Именно развитие и совершенствование логистических сетей в пределах аграрного комплекса считаем основным элементом удешевления себестоимости продукции, ускорения оборачиваемости активов и, как следствие - повышение конкурентоспособности отечественных аграрных предприятий на внутреннем и внешнем рынках. Интеграция Украины в мировое и европейское экономическое пространство требует увеличения потоков капитала и готовой продукции, что потребует усиления пропускной способности отечественных логистических сетей, их оптимизации и интеграции в транс-европейские логистические маршруты как элементы общего европейского экономического пространства.

В научной статье осуществлено обобщение структуры логистических связей в агросекторе, включающий: материально-техническое снабжение; закупки; распределение и сбыт агропродукции. Приведены ключевые сферы логистики АПК. Охарактеризованы основные способы ведения логистической деятельности в Украине на основе: организации сложной внутрилогистической структуры; привлечение отдельных логистических компаний для реализации процессов поставки и сбыта; организации вертикально-интегрированной производственной структуры.

Исследована эффективность организации логистики (LPI) в ведущих европейских государствах и Украине, а также обзор ключевых проблем формирования агрологистики в Украине. Установлено, что в логистической системе нашего государства не хватает черт оптимизации, что заключается в согласованности финансовых, информационных и материальных ресурсов, так и черты инфраструктурного характера, в частности – соответствующего качества транспортных путей, портов, необходимого количества элеваторов и зернохранилищ, который характеризовался замкнутостью экономики и ее направленностью на внутреннее потребление. Предложен комплекс мероприятий по улучшению агрологистической системы в Украине.

Ключові слова: аграрний ринок, логістична система, агрохолдинги, кооперативи.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями

Незважаючи на великий досвід висвітлення проблеми у закордонній літературі, питання логістики в агарній сфері України є відносно новим, що пояснюється тривалим досвідом функціонування в Україні командно-адміністративного управління АПК, та його рудиментів, що ставило пріоритетністю плановий розвиток сільськогосподарського

виробництва та використання в ньому лише окремих елементів логістики: формування матеріально-технічної бази, маршрутизації видів транспорту та формування матеріальних запасів, тощо. З переходом до конкурентного середовища вказаний підхід довів свою недосконаліть та безсистемність, що спричинило зменшення частки українських виробників на внутрішньому ринку. Окрім цього, необхідно зазначити, що у сучасних умовах в Україні практично відсутнє належне нормативно-правове забезпечення логістичної діяльності у аграрному секторі, що обмежується низкою супутніх законів, зокрема: Законами України «Про транспорт» від 1994 р., «Про залізничний транспорт» від 1996 р., та «Про автомобільний транспорт» від 2001 р [9-11]. Певну ясність у діяльність логістичних компаній було внесено тільки у 2009 році із вступом в дію ЗУ «Про транспортно-експедиторську діяльність» [12]. Відповідно, дослідження ефективності організації логістичної системи в агросекторі України, є актуальними, особливо в умовах євроінтеграційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Закордонна економічна наука характеризується великою базою теоретичних та методологічних напрацювань щодо логістичної діяльності в ринковій економіці. Зокрема, варто виділити праці : Д. Вордлоу, О. Окландера, М. Ліндерса. Поряд з тим, неможливо оминути праць вітчизняних вчених, зокрема: Є. В. Крикавського [5], Ю. В. Пономарьової [7] та В. А. Колодійчука [3]. Незважаючи на значний науково-прикладний доробок таких вітчизняних вчених, як : В. І. Бойка,-. І. Гайдуцького, М. Г. Лобаса, І. І. Лукінова, В. Ф. Сайко, П. Т. Саблука, Л. М. Худолія, О. М. Шпичака, стосовно проблем розвитку аграрного (зокрема – зернового) господарства, невирішеними залишаються питання оптимізації організаційно-правових форм структурних елементів логістики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Ключовими цілями статті є аналіз структури аграрної логістики, її галузевих особливостей, визначення недоліків функціонування та наведення основних напрямків вдосконалення логістичного забезпечення агропромислового комплексу України.

Виклад основного матеріалу

Незважаючи на відносну однозначність означення логістики, в залежності від ракурсу досліджуваної проблеми існує ціла низка її визначень та різновидів. Зокрема, згідно із найбільш поширеними, логістика це:

1) новий науковий напрямок, пов'язаний з розробкою раціональних методів управління матеріальними та інформаційними потоками; наука про раціональну організацію виробництва і розподілу;

2) сукупність різних видів діяльності з метою отримання із мінімальними витратами необхідної кількості вантажу у потрібному місці, у потрібний час;

3) процес планування, реалізації, контролю витрат з переміщення і зберігання вантажів від виробництва до споживача;

4) теорія планування різних потоків у людино-машинних системах;

5) інфраструктура економіки; форма управління фізичним розподілом продукту.

На думку Т. В. Косаревої [4, с. 23], агрологістика – наука та практика управління економічними потоками в галузі виробництва, розподілу обміну та споживання продукції сільського господарства. При цьому логістика агропромислового комплексу (далі – АПК) (чи агрологістика) включає ресурсне забезпечення АПК та збут готової продукції.

Завданням аграрної логістики є процес вдосконалення запасів та потоків продукції, а також інтеграція їх у єдину систему в межах виробничого ланцюга. Структура логістичних процесів у агросекторі включає: матеріально-технічне постачання;

закупівлі;

розподіл та збут агропродукції.

Ключовими сферами логістики в агропромисловому комплексі України є виробництво сільськогосподарської продукції і, відповідно, закупівля підприємствами переробної сфери, зберігання у терміналах, по-

дальша переробка, пакування та транспортування в місця кінцевої реалізації (з можливою перевалкою у портах для експорту) (див. рис. 2.).

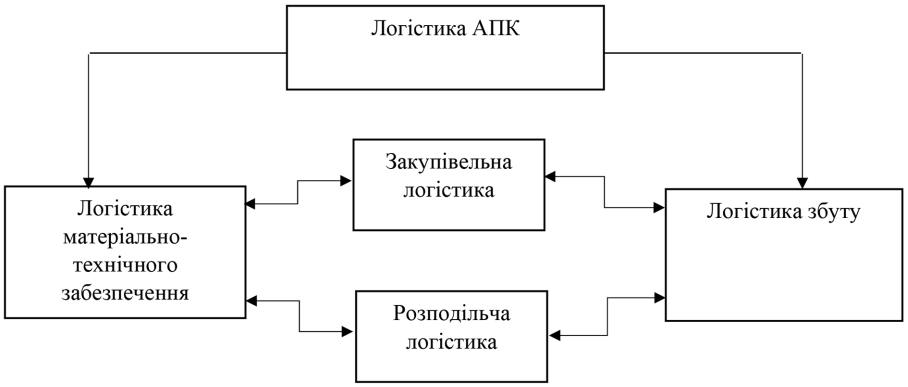

Рис. 1. Структура логістичних зв'язків в АПК*
*Джерело : власна розробка автора

Кожен із наведених етапів складається із цілого ряду трансакцій, що здійснюються проміжними ланками (підприємствами чи організаціями), що є наслідком трансформаційних процесів в економіці, або новостворених підприємств для задоволення бізнес-інтересів відповідних власників.

Складність та багатогранність сільськогосподарського виробництва зумовлює велику кількість організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств, що займаються виробництвом цього виду продукції та відрізняються між собою формами власності та масштабами виробництва. Найбільш успішними є великі експортно-орієнтовані підприємства, що мають вертикально-інтегровану виробничу структуру (див. табл. 1.). Саме ці великотоварні підприємства формують основний експортний зерновий потенціал України і найбільш органічно відображають конфігурацію ефективної логістичної системи. Природа створення корпоративних структур, що ґрунтується на залученні інвестиційних ресурсів, нівелює конфронтацію між її структурними елементами [3].

Варто зазначити, що організація логістичної діяльності підприємств АПК може здійснюватись у спосіб :

1. Організації складної внутрішньологістичної структури.

2. Залучення окремих логістичних компаній для реалізації процесів поставки та збуту.

3. Організації вертикально-інтегрованої виробничої структури.

Вибір способу організації логістичної діяльності визначається масштабністю компанії, її напрямку діяльності та досвіду роботи на аграрному ринку.

У ході дослідження логістичних процесів в агробізнесі необхідно виділити таку функціональну галузь логістичного управління як внутрішня мікрологістична система, яка передбачає залучення до виконання логістичних процесів внутрішніх джерел. Суб'єктами такої логістики є підприємства, котрі маючи необхідні фінансові ресурси, масштаб діяльності та організаційну структуру самі формують такі процеси, як постачання, зберігання, збут, переробка та транспортування продукції [1].

Внутрішня логістика підприємства АПК, можна визначити, як систему, за допомогою якої самостійно формуються такі процеси як: постачання, збут, переробка та утилізація відходів [5] (див. рис. 3.).

Існує три складові елементи внутрішньої логістики підприємства: логістика постачан-

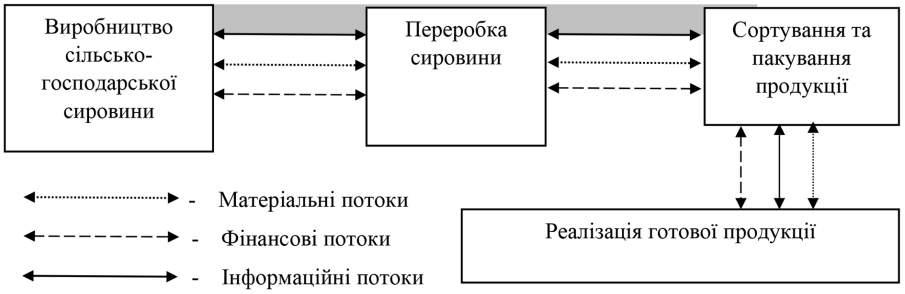

Рис. 2. Ключові сфери логістики АПК*
*Джерело : власна розробка автора

Таблиця 1

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств в Україні за організаційно-правовими формами господарювання*

	2005 р.	2008р.	2009р.	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2013р.в % до 2005 р.
Усього	**57877**	**59059**	**57152**	**56493**	**56133**	**55866**	**55858**	**96,5**
Господарські товариства	7900	7879	7819	7769	7757	8121	8295	105,0
Приватні підприємства	4123	4326	4333	4243	4140	4183	4153	100,7
Виробничі кооперативи	1521	1101	1001	952	905	856	810	53,3
Фермерські господарства	42447	43894	42101	41726	41488	40732	40856	96,3
Державні підприємства	386	354	345	322	311	294	278	72,0
Підприємства ін. форм господарювання	1500	1505	1553	1481	1532	1680	1466	0,98

*Джерело : Розраховано автором на основі [14, с. 77]

ня; логістика виробництва; логістика розподілу.

Логістика постачання базується на маркетингу закупівель сировини та напівфабрикатів. У логістиці виробництва ключовою є спроможність підприємства визначити центри переорієнтації ведення виробництва. Основою розподільчої логістики є визначення каналів розподілу і елементів, що впливають на їх вибір.

Аграрний бізнес відносно інших сфер підприємництва відзначається вищим рівнем ризику у зв'язку із наявністю та якістю сировини, що робить необхідним вдосконалення логістичної діяльності як на рівні окремих підприємств, так і на місцевому та державному рівнях. Цим визначається необхідність комплексного підходу в дослідженні логістики аграрних підприємств [8]. На сьогоднішній день, серед компаній, що закріпилися на ринку аграрної логістики України варто виділити дві групи формувань [17]:

1) Компанії, котрі входять у склад великих вітчизняних агрохолдингів у вигляді структурних підрозділів, зокрема: ПАТ «Миронівський хлібпродукт», ТОВ СП «НІБУЛОН» «Agro-Maas NV»; «TERRA FOOD» (належать ТОВ «Кернел-Трейд»), підприємства «Проект Контакт Сервіс», «ЮК-Постачання» (належать ЗАТ «Райз»);

2) Компанії, що є дочірніми структурами міжнародних логістичних операторів, зокрема : «Агро Інвест Україна», АМАКО (American Machinery Company), Mfs/York/Stormor.

Окрім холдингових структур, що контролюють увесь логістичний ланцюг проходження продукції від виробництва сировини до реалізації продуктів переробки. У секторі

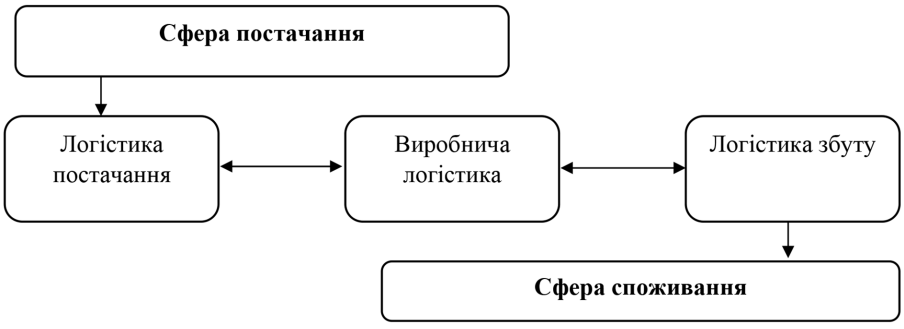

Рис. 3. Функціональна структура внутрішньої логістики підприємства*

*Джерело : власна розробка автора

Таблиця 2

Динаміка індексу ефективності логістики (LPI) у провідних європейських державах та Україні*

Держави	2010 р.	2012 р.	2014 р.
Німеччина	4,11	4,03	4,12
Нідерланди	4,07	4,02	4,05
Бельгія	3,94	3,98	4,04
Великобританія	3,95	3,90	4,01
Швеція	4,08	3,85	3,96
Норвегія	3,93	3,68	3,95
Угорщина	2,99	3,17	3,46
Румунія	2,84	3,00	3,26
Болгарія	2,83	3,21	3,17
Україна	2,57	2,85	2,98

*Джерело : Розраховано автором на основі [18]

АПК України упродовж останніх років поширена і логістична кооперація, яка полягає у встановленні горизонтально-інтегрованих структур, котрі об'єднують формально-незалежних сільськогосподарських виробників шляхом встановлення організаційних та економічних зв'язків. Набуває вона поширення і для малих та середніх сільськогосподарських підприємств, де значна частина логістичних функцій може реалізовуватись також через систему обслуговуючих кооперативів, яких в Україні станом на 2016 рік нараховувалось понад 600 одиниць.

Аналізуючи перспективи розвитку агрологістичних мереж у агропромисловому комплексі України, неможливо оминути досвід функціонування аграрної логістики в Європейському Союзі, особливо у контексті їх інтеграції в рамках угоди про асоціацію з ЄС.

У цьому ракурсі нами здійснено порівняння провідних європейських логістичних держав та сусідніх з Україною – Угорщини, Румунії та Болгарії, котрі після розпаду соціалістичного табору опинились, в плані розвитку логістичної сфери, у схожих із Україною стартових умовах. В ході аналізу індексу ефективності логістики (LPI) у цих державах, нами виявлено, що після вступу вказаних східноєвропейських держав у ЄС, показники логістичної ефективності у них стабільно та динамічно зростають, при цьому Угорщина та Румунія за динамікою росту цього показника значно випереджають найбільш економічно розвинені держави Європи (+0,43 проти +0,03 у ТОП-3 логістичних держав ЄС), система забезпечення логістичної діяльності в Україні значно відстає від європейських країн (див. табл. 2.).

Розвиток логістичної інфраструктури в Україні негативно позначається на її позиціях у рейтингу ефективності логістичної діяльності. Хоча, протягом досліджуваного періоду (2010-2014 рр.). Україна піднялась у ньому на 41 позицію, продемонструвавши найбільше зростання серед європейських держав, організація логістичної системи в Україні значно відстає від Болгарії, Румунії, Угорщини.

В контексті дослідження закордонного досвіду відзначимо, що у європейських країнах, основну ініціативу по впровадженню логістичних мереж беруть на себе органи державної влади. Зокрема, у Голландії при Міністерстві сільського господарства спільно із міністерством транспорту розроблена програма «Бачення логістики», в рамках котрої сформовано комплекс завдань під назвою «Платформа агрологістики» [14]. Завдяки цим заходам планується залучення усіх учасників аграрного виробництва до пошуку оптимальних рішень щодо вдосконалення логістичних мереж як в межах держави, так і в межах Європейського ринку. Незважаючи на відносну новизну даної програми, зафіксовано перші позитивні результати. Зокрема, сума втрат аграрної продукції на логістичному ланцюгу становить до 10 % загальної продукції (що у 3-5 раз менше аналогічного показника для України) [15].

Для агарного виробництва у Франції характерна система постачання матеріально-технічних ресурсів, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, що діє переважно у формі аграрних кооперативів. Наразі їх існує понад 3800, об'єднуючи понад 90% дрібних фермерів. Практика провідних

західних держав демонструє, що оптимізація логістичних мереж приводить до економії на логістичних витратах у межах 12-35%, транспортних витрат – до 20%, навантажувально-розвантажувальнх витрат – на 15-30%, а також пришвидшити оперативність руху матеріальних ресурсів на 20-40%, зменшивши їх запаси вдвічі [13].

Дослідивши розвиток вітчизняної логістики в розрізі ключових показників, нами виявлено, що найбільш слабкими елементами в ній є недостатній розвиток інфраструктури у логістичній сфері, зокрема – доріг, терміналів та елеваторів (71-е місце у світовому рейтингу), а також низька ефективність діяльності митних органів (69-е місце). Натомість, найбільш оптимізованими ланками логістики в Україні є рівень відстеження вантажів, що знаходиться на рівні Східноєвропейських держав (45-е місце) та оперативність їх доставки (52-е місце у світовому рейтингу) (див. рис. 4.).

Загалом, проаналізувавши поточний стан аграрної логістики в Україні, можемо відмітити основні недоліки її функціонування:

1) брак інституційних засад та державних заходів щодо вдосконалення логістичної сфери в аграрному бізнесі;

2) брак справного та економічного автомобільного і залізничного транспорту;

3) необґрунтованість та значні коливання транспортних тарифів;

4) низька потужність елеваторів;

5) недостатня оперативність та якість послуг, що надаються з боку агроперевізників;

6) низька якість магістральних автомобільних шляхів, брак адаптованого для України програмного забезпечення, призначеного для логістичного геопозиціонування;

7) брак, а в окремих галузях і повна відсутність необхідних інвестиційних ресурсів у вітчизняного бізнесу, та низький рівень залученості закордонного.

На нашу думку, знизити витрати на логістичну складову аграрного експорту зможе лише комплекс наступних заходів:

1. Створення сприятливого інституційного та податкового поля для залучення на український ринок міжнародних транспортних та логістичних операторів.
2. Розвиток співпраці холдингових аграрних підприємств із вищими навчальними закладами з метою навчання фахівців у сфері аграрної логістики, з одночасними проходженням ними практики на цих підприємствах.
3. Подолання явищ монополізму на ринку автомобільних та залізничних перевезень.
4. Спрощення або відміни внутрішньої сертифікації ветеринарної та фітосанітарної служби.
5. Побудова нових терміналів за участю товаровиробників та трейдерів.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Формування оптимальних логістичних мереж у секторі АПК України є одним із найбільш перспективних чинників підвищення конкурентоспроможності вітчизняної аграрної продукції. Важливість оптимізації фінансових, матеріальних та інформаційних потоків зростає в умовах циклічності аграрного виробництва та малих термінів зберігання сільськогосподарської продукції. Проте, на даний час, в державі існує факторів інституційного, фінансового та інфраструктурного характеру, що перешкоджають ефективним логістичним

Рис. 4. Аналіз чинників ефективності організації логістики в Україні згідно даних індексу ефективності логістики (LPI) 2у 2014 році, балів*

*Джерело : Розраховано автором на основі [14]

підходам у агробізнесі. Тільки виправлення цих недоліків забезпечить ефективну інтеграцію вітчизняного аграрного виробництва у європейську логістичну мережу.

Література

1. Величко О. П. Агрологістична система як категорія та об'єкт управління / О. П. Величко // АгроСвіт: науково-практичний журнал. – № 21. – 2011р. – С. 2-5.

2. Гриценко С. Розвиток аграрної логістики в контексті угоди про асоціацію з ЄС / С. Гриценко // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2014р. – № 4. – С.7-16.

3. Колодійчук В. А. Логістична інфраструктура експортного зернового потенціалу України / В. А. Колодійчук // Агросвіт. – 2013. – № 15. – С. 11-16.

4. Косарева Т. В. Логістизація економіки АПК / Т.В. Косарева // Економіка АПК: міжнародний науково-виробничий журнал. – №12. – 2003. – С.23-27.

5. Крикавський Є. В. Логістичні системи : навч. посібник / Є. В. Крикавський, Н. В. Чорнописька. – Львів: Видавництво Національного університету „Львівська політехніка". – 2009. – 264 с.

6. Осадчук В. Как плохая логистика мешает украинским аграриям выйти на международные рынки / В. Осадчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bakertilly.ua/ru/news/id565

7. Пономарьова Ю. В. Логістика: Навчальний посібник: Вид. 2-ге, перероб. та доп. / Ю. В. Пономарьова. – К.: Центр навчальної літератури. – 2005. – 328 с.

8. Потапова Н. А. Системні характеристики логістики АПК / Н. А. Потапова // Вісник Національного університету "Львівська політехніка. –Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2010. – С. 694-702.

9. Про автомобільний транспорт: Закон України від 05.04.2001 р.№ 2344-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua / laws/show/2344-14.

10. Про залізничний транспорт: Закон України від 04.07.96 р. N 274/96-ВР [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=273%2F96-%E2%F0.

11. Про транспорт: Закон України від 10.11.94 р. № 233/94-ВР [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show /232/94%D0%B2%D1%80/print135331901229839.

12. Про транспортно-експедиторську діяльність: Закон України від 01.07.2004- № 1955-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1955-15.

13. Проценко Н. М. Транспортна логістика у сільськогосподарських підприємствах: стан, проблеми / Н. М. Проценко // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. – 2013. – № 6. – С. 146-151. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Vkhnau_ekon_2013_6_24.

14. Смирнов И. Г. Агрологистика: опыт Голландии / И. Г. Смирнов, Т. В. Косарева // Логистика: проблемы и решения. – 2008. – № 5. – С. 50-57.

15. Смирнов І. Г. Транспортно-логістичні кластери в ЄС та інтеграція України в ці структури / І. Г. Смирнов // Актуальні проблеми економічного і соціального розвитку регіону: Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції / Красноармійський індустріальний інститут ДонНТУ. – Т.2. – Донецьк: "Світ книги". – 2012. –- С. 219-222.

16. Україна в цифрах у 2013 році: Статистичний збірник. – Державна служба статистики України, 2014. – 239 с.

17. Шматок О. В. Аграрна логістика в Україні / О. В. Шматок // Географія та туризм. – 2012. – № 18. – С. 221-233. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_18_40.

18. Arvis J. Trade logistics in the global economy. The logistic performance index and its indicators / J. Arvis. – 2014. – 72 p. [Electronic source] – Access mode – http://logist.ru/sites/default/files/users/user1/files/LPI_Report_2014.pdf

АНОТАЦІЯ

Розвиток науки та техніки у XXI столітті сприяє формуванню нових, більш ефективних форм та технологій виробництва. Особливо дана тенденція стосується агропромислового комплексу України, котра складає основну частку експорту нашої держави. Проте, еволюція продуктивних сил неможлива без удосконалення зв'язку між його складовими елементами, що формують ланцюг валової доданої вартості. Саме розвиток та вдосконалення логістичних мереж в межах аграрного комплексу вважаємо основним елементом здешевлення собівартості продукції, пришвидшення оборотності активів та, як наслідок, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних аграрних підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках. Інтеграція України до світового та європейського економічного простору потребує збільшення потоків капіталу та готової продукції, що вимагатиме посилення пропускної здатності вітчизняних логістичних мереж, їх оптимізації і інтеграції у транс-європейські логістичні маршрути, як елементи спільного європейського економічного простору.

У науковій статті здійснено узагальнення структури логістичних зв'язків в агросекторі, що включає: матеріально-технічне постачання; закупівлі; розподіл та збут агропродукції. Наведено ключові сфери логістики АПК. Охарактеризовано основні способи ведення логістичної діяльності в Україні на основі: організації складної внутрішньо-логістичної структури; залучення окремих логістичних компаній для реалізації процесів поставки та збуту; організації вертикально-інтегрованої виробничої структури.

Досліджено ефективність організації логістики (LPI) у провідних європейських державах та Україні. Узагальнено ключові проблеми формування агрологістики в Україні. Встановлено, що в логістичній системі нашої держави бракує рис оптимізації, що полягає в узгодженості фінансових, інформаційних та матеріальних ресурсів, так і рис інфраструктурного характеру, зокрема – відповідної якості транспортних шляхів, портів, необхідної кількості елеваторів та зерносховищ, що характеризувався замкнутістю економіки та її спрямованістю на внутрішнє споживання. Запропоновано комплекс заходів щодо покращення агрологістичної системи в Україні.

SUMMARY

The development of science and technology in the twentieth century contributes to the development of new, more effective forms of technology and production. Especially this trend is agroindustrial complex of Ukraine, which forms the bulk export of our country. However, the evolution of the productive forces is impossible without improving communications between its constituent elements that form the chain of value added. It is the development and improvement of logistics chains within the agricultural sector believe the main element of cheaper production costs, accelerate asset turnover, and consequently : increase the competitiveness of domestic agricultural enterprises in domestic and foreign markets. The integration of our country into the global and European economic area needs to increase capital flows and finished products, which will require strengthening the capacity of national logistics network optimization and integration in the trans-European logistic routes as elements of a common European economic space.

In the article carried a generalization of the structure of the supply relations in the agricultural sector that include : logistics; purchasing; distribution and marketing of agricultural products. Given the key areas of logistics APS. The main ways of conducting logistics activities in Ukraine based on : organization of complex internal logistic structure; the involvement of private logistics companies to implement the processes of supply and sales; organization of vertically integrated production structure. Investigated the effectiveness of logistics (LPI) in the leading European States and Ukraine. Summarizes the key problems of formation agrologistika in Ukraine. Established in the logistics system of our country lacks rice optimization, is the coherence of financial, informational and material resources, and rice in the infrastructure, in particular appropriate quality of transport routes, ports, the required number of elevators and granaries was characterized by a closed economy and its focus on domestic consumption. The complex of measures to improve agrologistics system in Ukraine.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МОВИ В УКРАЇНІ

КОЗЬМУК Богдан Петрович - кандидат юридичних наук, завідувач відділення правознавства Львівського техніко-економічного коледжу Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуто джерельну базу з метою проведення комплексного дослідження історії законодавства про мови в Україні, що допомогло розкрити повноту та складність всього історичного процесу, його масштабність.

Ключові слова: законодавство про мови, держава, право, політична боротьба, державотворча функція, статус мови, компетенція права, історико-правова основа.

Постановка проблеми

Усвідомлення та розуміння діалектики розвитку в тріаді мова-держава-право, статусу мови як об'єкта досліджень юридичної науки обумовлює не тільки перспективи правових, у тому числі історико-правових досліджень, а й потенційні виклики, породжені гострою політичною боротьбою, яка нехтує державотворчою функцією української мови. Мова, питання статусу мов в Українській державі остаточно сформувалися як сфера компетенції права, відтак єдиним дієвим способом вирішення мовного питання залишається його правове регулювання. Робота над вдосконаленням чинного законодавства України про мови актуалізує його історико-правову основу, спонукає до осмислення та переосмислення історико-правового досвіду правового регулювання мовної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Становлення та розвиток наукових знань про правовий статус української мови було тривалим і складним процесом. Однак цілісного дослідження цього питання не відбулось. Фахівці різних галузей науки – правознавці, історики, філологи, політологи у своїх працях розкривали окремі аспекти цієї теми. Серед українських вчених слід відзначити праці Д. Багалія, І. Бокала, В. Верстюка, В. Гнатюка, О. Горбача, М. Грушевського, І. Дзюби, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, Е. Егана, С. Єфремова, А. Жуковського, М. Жулинського, В. Кульчицького, В. Лизанчука, О. Машевського, О. Мироненка, П. Пижика, В. Садовського, Р. Смаль-Стоцького, Б. Тищика, В. Чапленка, Ю. Шевельова, В. Шишкіна, О. Ярмиша та ін. Але як окремий напрям історіографія дослідження правового регулювання мовної сфери не виділилася ані в історико-правовій, ані в історичній науці України.

Мета роботи полягає у виявленні особливостей розвитку мовного законодавства на українських землях 1917-1996 рр., а також у з'ясуванні його впливу на реалізацію культурно-національних прав і свобод українського народу та національних меншин України.

Виклад основного матеріалу

Комплексне дослідження історії законодавства про мови в Україні потребувало аналізу джерельної бази, що допомогла б розкрити всю повноту і складність історичного процесу, його масштабність. Ці пошуки, з одного боку, тривали на фоні стрибкоподібного розвитку спеціальних історичних дисциплін, у тому

числі виокремленні напряму джерелознавчих розвідок у галузі історії права [1, с. 229]. З іншого – завершився період приховування та замовчування інформації про мовну сферу, характерний для тоталітарної доби, і розпочався період становлення інформаційного забезпечення національної історіографії з проблем правового статусу мови в Україні. Вітчизняна історико-правова наука почала використовувати раніше не доступні чи малодоступні документи й новітні досягнення у методології їхнього дослідження. Однак це лише ускладнило проблему меж джерельної бази для вивчення історії законодавства про мови, критичного і неупередженого аналізу джерел, їх використання. У жодній з наукових праць з історії мовного законодавства в Україні не відображені джерелознавчі аспекти проблеми. У багатьох публікаціях вони підмінялися короткими археографічними оглядами. Така специфічна джерелознавча проблема, як класифікація джерел з історії законодавства про мови в Україні, в останні роки не порушувалася жодного разу. Проте висвітлення саме таких аспектів, причому на рівні серйозного спеціального дослідження, виведе розгляд теми на якісно новий етап, сприятиме залученню до наукових розвідок ширшого кола науковців і використанню та популяризації не знаних до цього часу історичних джерел.

Розуміння необхідності такого дослідження в українській науці історії держави та права доповнюється напрацьованими підходами, сформованими й апробованими принципами, а також методологічними здобутками теорії держави і права. Зрештою, ситуацію чітко означив М. Барга: „Зайвий раз підтверджується вже помічена в теорії науки закономірність: періоди, які зазвичай характеризуються головним чином накопиченням фактичного матеріалу, завжди міняються періодами, коли на перший план висувається завдання щодо його наукового осмислення і узагальнення. Власне, тоді коли наука є спроможною „поглянути сама на себе", на свою практику „з боку", відбувається перевірка, відточення і збагачення її пізнавальних засобів, які створюють передумови для переходу її на якісно новий ступінь дійсності, яка вивчається нею" [2].

У процесі дослідження виокремлюється необхідність широкого введення до наукового обігу історичних джерел з теми, проведення джерелознавчого аналізу документів з історії законодавства про мови, удосконалення методики опрацювання джерел сучасними засобами, розкриття наукової значущості всіх елементів джерельної бази. Вивчаючи процеси становлення та розвитку правового регулювання мовної сфери, автор намагався охопити найширше коло джерел, критерієм відбору яких обрав наявність правової інформації. Застосування такого критерію апробовано у монографії В. Кіселичника „Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття)" [119]. Автор констатує: „Серед усіх залучених джерел історико-правовий підхід дозволяє виділяти джерела правової інформації та нормативно-правові документи. Сучасне розуміння правової інформації та її джерел подається у Законі України „Про інформацію", де зокрема зазначається, що „правова інформація – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок і боротьбу з ними та їх профілактику тощо" [3, с. 650]. І далі: „Закон поділяє джерела правової інформації на нормативні і ненормативні..." [4, с. 40]. Оскільки законодавство про мови є політико-правовим явищем, системою взаємодії держави і суспільства, такий підхід до визначення джерел його історії може бути результативним.

Кількісний і якісний характер джерельної бази обумовлює застосування певних принципів, котрі почасти сформувалися в історичній та історико-правовій науці. Дослідниця Л. Алексієвець у праці „Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926" використовувала такі принципи, як „встановлення об'єктивності самого джерела; вивчення і характеристика всього комплексу доступних джерел; дотримування при вивченні джерел принципу історизму, а також комплексне й об'єктивне засвоєння історіографії досліджуваної проблеми" [5, с. 48]. Ці принципи, з одного боку, можна назвати загальними принципами дослідження

джерел історії законодавства про мови в Україні й формування її джерельної бази. З іншого – відчувається пізнавальна потреба у спеціальних принципах, котрі б ураховували фундаментальні положення правознавства. Йдеться насамперед про питання легітимності та чинності правових актів як джерел історії мовного законодавства (чи приймалися вони відповідними уповноваженими органами або органами представницькими і чи був дотриманий порядок їхнього прийняття). Важлива також і чинність правових актів, тобто їхня загальнообов'язковість на відповідній території, у відповідний час і поширення на певне коло осіб. Необхідно розв'язувати проблему автентичності правових актів, дотримання процедури офіційної публікації. Достатньо складними є питання про особливості нормативної техніки і тлумачення правових норм у різні історичні періоди. Потребує дуже обережного підходу аналіз мови джерел і правнича термінологія, яка в них застосовується. Зрештою, необхідно пам'ятати, що в текстах законів, інших правових актів право є статичним, „наче мертвим". Воно може здаватися досконалим: припускаємо, що винятково тексти певних законів сьогодні виглядають довершеними. Однак право „оживає" в динаміці, реалізації, застосуванні. Тому дуже важливо знайти рівновагу між формально-визначеними джерелами та масивом усіх інших джерел. Цьому, безумовно, сприяє їхня класифікація. Для виконання завдань аналізу системи органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. ученіМ. Іваник і С. Кондратюк запропонували власну класифікацію джерел: „1) юридичні акти; 2) архівні матеріали; 3) матеріали української та польської преси; 4) спогади" [6, с. 16]. Такої, максимально абстрактної класифікації, недостатньо для багатоаспектної джерельної бази історії законодавства про мови в Україні. На нашу думку, весь комплекс джерел доцільно розділяти на дві великі групи, котрі чітко розрізняються за змістом, спрямованістю, нормативним характером:

1) джерела державного походження;

2) джерела іншого (недержавного походження).

У першій групі вирізняють тематичні блоки:

– законодавчі акти (конституції, закони, підзаконні нормативно-правові акти);

– історичні документи державотворчого та політико-правового характеру, конституційні й інші законопроекти (універсали, акти з проголошення держави, програми, декларації, відозви, проекти конституції тощо);

– організаційно-правові документи (регламенти, розпорядження, інструкції);

– документи договорів, конвенцій, угод, протокольних зустрічей, матеріали участі парламентських делегацій у переговорних процесах;

– матеріали парламентських засідань (підготовчі документи, протоколи засідань, постанови і рішення, що містяться у звітах про засідання);

– матеріали діловодства (офіційні листи, звернення, петиції, різні аналітичні й допоміжні матеріали).

У групі джерел іншого (недержавного походження) виокремлюють тематичні блоки:

– документи партійного походження (партійно-організаційні документи, пропагандистсько-агітаційні матеріали, котрі характеризують мету й завдання політичних партій у мовному питанні);

– публікації періодичної преси на мовну тематику;

– документи особистого походження (мемуари, спогади, листи та щоденники державних діячів, їхні виступи, архіви);

– статистичні дані й довідкові матеріали (статистичні звіти, бюджетні матеріали);

– публіцистичні твори, твори усної та писемної народної творчості.

Запропонованій класифікації притаманний елемент універсальності – вона може бути використана під час аналізу джерел різних періодів з історії правового регулювання мовної сфери на українських землях, різних його форм і державних або національних ідентичностей. Однак цю класифікацію застосовують для аналізу модерної історії (з початку XX ст.), а не для передісторії (до початку XX ст.).

Безпосереднє підґрунтя цієї роботи становить сукупність опублікованих

і неопублікованих документів, архівних матеріалів.

Низка важливих для нашого дослідження документів опублікована у спеціальних виданнях, насамперед у книзі «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду» [7]. Чимало документів опубліковано у збірниках, присвячених українському державотворенню, зокрема у фундаментальних публікаціях «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»: у 2-х томах [8] та «Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали» у 5-ти томах [9].

Попри те, що найважливіші документи та матеріали опубліковані, чимало джерел ми знайшли й опрацювали у фондах архівів України. Ці документи, насамперед, висвітлюють правотворчий процес та застосування законодавства про мови.- У дисертаційному дослідженні до наукового обігу введені архівні матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВОУ) (ф.1 Верховна Рада України;- ф. 166 Міністерство освіти України; ф. 2583 Міністерство народної освіти України;- ф. 4465 Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) (ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) 1917-1991 рр.; ф. 41 Єврейські політичні партії і організації (1902-1931 рр.); ф. 43 Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів, Української комуністичної партії (боротьбистів) та їх місцеві організації (1917-1920 рр.); ф. 44 Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) (1917-1923 рр.); ф. 51 Київський комітет РСДРП (більшовиків) (1917); ф. 59 Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва (кін. XIX – сер. XX ст.)), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ) (ф. 58 Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР; ф. 309 Наукове товариство ім. Т. Шевченка; ф. 348 Товариство «Просвіта»; ф. 206 Українське педагогічне товариство «Рідна школа»), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК) (ф. 707 Управління київського навчального округу).

Багата джерельна база дала змогу достовірно відтворити історію законодавства про мови в Україні, а відтак, правову реальність у мовній сфері впродовж тривалого історичного часу.

Розробка концепта правової політики та його застосування в українській історико-правовій науці розпочалися відносно недавно. Проте серед прихильників теорії правової політики бачимо учених, які вважаються фундаторами української історико-правової науки в кінці XIX – початку XX ст. Зокрема, Ф. Тарнавський, осмислюючи співвідношення порівняльного правознавства, порівняльної історії права і соціології, вважав, що від першої воно відрізняється тим, що не обмежується простою констатацією юридичних фактів, але й займається ще побудовою самостійних юридичних конструкцій. Від соціології порівняльне правознавство відрізняється тим, що переслідує цілі не теоретичні, а прикладні – служіння політиці права [10].

Оскільки правова наука в період, представлений Ф. Тарнавським, була тісно пов'язана з іншими галузями знань – економікою, політикою, етнографією, соціологією тощо, політика права почасти мала міждискусійний характер як усталена риса теорії правової політики є позитивною можливістю для дослідження історії законодавства про мови, позаяк на більшості її етапів законодавство було конструктивним виразом політики держави у мовній сфері.

Поняття «правова політика» загалом характерно для європейської юридичної науки, насамперед, німецької. Історія дослідження правової політики в Німеччині нараховує більше 100 років і спричинилася до визнання юриспруденцією політичних наук. У «Словнику політики» 1914 р., авторами статей якого були П. Лабанд, Г. Еллінек,- К. Лампрехт, А. Вогнер та ін., професор права Стразбурзького університету Фрітц ван Калькер, спираючись на праці Штаммлера, Хінненберга і Петражицького, розкрив поняття «правова політика» як частини вчення про право, щоправда, про таке право, яким воно повинно бути, а не таким, яким уже є.

Далі у статті про правову політику говориться, що в цьому смислі правова політика дуже близька до теорії природнього права. Однак юснатуралістична школа здебільшого виводить норми права з незмінним змістом із людської природи або із природи права. Завдання ж правової політики, навпаки, полягає в тому, щоб показати правильний з методологічної точки зору напрям для розвитку правової думки.

Коли існує право, яке регулює людське буття і умови його розвитку , воно не повинно існувати вічно, а з часом змінюватися, і окремі норми права також повинні змінюватися разом зі зміною самої природи права. Правова політика займається тим, що досліджує і пояснює, у відповідності з якими постійними умовами конкретне правове регулювання можна визначити в якості правильного, істотного. Мета такого способу дослідження наступна: на місце тільки емоційних рішень ставити такі рішення, які могли б відповідати розумним, доступним розумінню більшості основам.

Відповідь на запитання, чи поєднуються положення права з об'єктивною істиною, передбачає окреслення однієї загальної і вищої точки зору, з позицій якої можна буде оцінювати норми права. Ця вихідна точка зору полягає в ідеї удосконалення всього сущого як вищої мети права. Виходячи з цієї точки зору в якості принципу урегулювання відносин у суспільстві визначається ідея справедливості. Завдання правової політики полягає в тому, щоб окреслити основи правової думки розвинути в окремі принципи чинного права і використати їх у процесі удосконалення чинних правових норм, які критикуються. Як правило,таке завдання постає у сфері окремих галузей чи інститутів права, тому мова йде про «цивільно-правову політику», «кримінально-правову політику» [11, с. 394].

Загалом поняття «правова політика» стикається з тими ж труднощами, що і поняття «справедливість». Як відзначив професор Йозеф Айзензее, ідея, яка лежить в основі терміну, здається настільки простою і в той же час настільки складною, що вчені з цим терміном змирилися [12, с. 283]. У довідкових посібниках початку XXI ст. у статтях про правову політику говориться, що правова політика займається питанням і рішеннями про те, якими правовими засобами і яким способом може бути досягнута певна соціальна мета. Правова політика охоплює вирішення питань не тільки з позицій чинного закону, але і з позицій бажаного закону.

Таким чином, теорія правової політики дозволяє вирішити найважливіші завдання історико-правового дослідження законодавства про мови в Україні, а саме:

- оцінювати діяльність держав і державних утворень на українських землях по створенню правового порядку, гармонійно поєднуючого мовні права та інтереси особи, народу, нації, національних меншин;

- встановлювати співвідношення між чинним законодавством про мови на різних етапах його історії та бажаним з позицій українського народу (української нації);

- виявити зв'язки між розвитком законодавства про мови та мовною чи національною політикою, процесами українізації чи асиміляції;

- виокремлювати історично сформовані принципи законодавства про мови в Україні;

- обґрунтувати нелінійний характер історико-правового розвитку законодавства про мови в Україні.

Висновки

Узагальнена українська історіографія правового статусу мови та законодавства про мови відображає слушну тезу Генрі Гітчингса про те, що «мова – це стенограма історії», виокремлює та розмежовує індивідуальне природне право на мову та право етносу (нації) на державний статус мови, аналізує становлення правового статусу української мови та мови національних меншин на різних етапах розвитку української державності та права, оцінює ідеї та проекти мовного законодавства, досліджує процеси його становлення та практику застосування. В українській історіографії становлення правового статусу мови, законодавства про мови розглядається як історико-правовий процес, з яким пов'язані найважливіші історико-правові процеси в Україні, які загалом сформували державну та правову традицію українців.

В основі формування джерельної бази, пошуку та відбору емпіричного матеріалу

дослідження є поняття «законодавство про мови». Відтак саме закони та підзаконні акти різних періодів є системоутворюючим елементом для джерельної бази дослідження. Це пояснюється принципом верховенства закону, який відносить мовну сферу до найважливіших питань державного й суспільного життя, встановлює вищу юридичну силу та пріоритет законів у системі правових актів усіх досліджуваних періодів, закріплює у конституційній формі дотримання принципу законності, у тому числі здійснення контролю і нагляду за дотриманням законів. Навколо законів формується потужний джерельний пласт різноманітних за змістом і формою документів: проектів законів, пояснювальних записок, додатків, актів тлумачення, стенограм засідань тощо. Із законами безпосередньо пов'язані і підзаконні нормативно-правові акти, які відігравали допоміжну й деталізуючу роль у законодавчому регулюванні мовної сфери.

SUMMARY

In the article the source base to conduct a comprehensive study of the history of the law on languages in Ukraine, which helped reveal the fullness and complexity of the historical process, its scalability.

Література:

1. Кметь В. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін /-В. Кметь, Н.Турмис, Р. Шуст // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / за ред. Л.О.Зашкільняка. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2004. – С.229-259.

2. Кельман М. Загальнонаукова методологія і методологія права / М. Кельман // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Третього всеукраїнського „круглого столу" (м. Львів, 23–24 листоп. 2007 р.). – Л.: Сполом, 2008. – 344 с.

3. Закону України «Про інформацію» // ВВР України. – Офіц. вид. – 1992. – № 48. – Ст. 22. – С. 650.

4. Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): монографія / Василь Кіселичник. – Л.: ЛьвДУВС; Край, 2008. – 352 с.

5. Алексієвець Л.М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л.М.Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 446 с.

6. Іваник М.М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 р.р.: історико-правовий аспект / М.М.Іваник, С.В.Кондратюк. – Л.: Компакт-ЛВ, 2007. – 252 с

7. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упорядн. : Л. Масенко, В. Кубайчук, В. Демська-Кульчицька ; за ред. Л. Масенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія»,2005. – 399 с.

8. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Т. 2 : 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – [Б. м.] : [б.в.], 1997. – 422 с.

9. Західно-Українська Народна республіка 1918–1923 рр. Документи і матеріали : у 5 т. / укл. Олександр Карпенко, Катерина Мицан ; за ред. О.Карпенка. – Т.3. Кн. 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 680 с.

10. Тарнавский Ф.В. Сравнительное правоведение в конце XIX века / Ф.В. Тарнавский // Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX-XX століть / за ред. О.В. Кресіна. – Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Видання : «Логос», 2008. – Сер. наук. видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». – Вип. 5. – 414 с.

11. Правовая политика как научная теория в историко-правовых исследованиях / под ред. докт. юрид.наук, докт. филос. наук, проф. Ю.М. Рыбакова. – М.: Статут, 2011. – 408 с.

12. Isensee I. Gerechtigkeit-Zeitlose Igee und Verfosaungsstaat der gegenwart //Gerechtigkeit heute, Auspruch und Wirklichkeit. Jahrbuch der Salzburger Hochsculwochen, 2000. – S. 283.

МАКРОРІВНІ ТА МІКРОРІВНІ ФОРМУВАННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

КАНЦІР Володимир Степанович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»
ФОНАРЮК Олена Юріївна - викладач юридичних дисциплін Чернівецького кооперативного економіко-правового коледжу

УДК 343.91-055.5

Статья посвящена раскрытию макроуровней и микроуровней формирования противоправного поведения человека. Трансформации экономических, политических и социальных условий сопровождаются разрывом или ослаблением социальных связей. Такая ситуация значительно облегчает принятие преступных решений.

Ключові слова: законодавство про мови, держава, право, політична боротьба, державотворча функція, статус мови, компетенція права, історико-правова основа.

Постановка проблеми

Протиправна поведінка людини характеризується складною природою, зумовленою найрізноманітнішими чинниками, що перебувають у складній взаємодії, взаємозалежності та взаємовпливах. Вагомий вплив на поведінку особистості має соціальне макросередовище як сукупність спільнот, організацій та груп, з урахуванням того, що вони є продуктом соціальних, економічних та політичних умов.

Стан дослідження

Теоретичне підґрунтя дослідження макро- та мікросередовищних детермінант формування протиправної поведінки людини розробляли такі видатні вчені, як А.І. Алексєєв, Ю.М. Антонян, Б.С. Волков, П.С. Дагель, І.М. Даньшин, У.С. Джекебаєв, М.І. Єнікєєв, А.Ф. Зелінський, К.Е. Ігошев, В.О. Коновалова, Д.П. Котов, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, Г.П. Лановенко, В.В. Лунєєв, В. Медведєв, М.І. Мельник, А.В. Наумов, М.І.Панов, Т.Г. Рахімов, А.В. Савченко, С.А. Тарарухін, Г. Хохряков, В.І. Шакун та ін.

Мета даної статті полягає у розкритті макро- та мікрорівнів формування протиправної поведінки людини.

Виклад основного матеріалу дослідження

Соціальні детермінанти можна поділити на дві групи: макросередовищні та мікросередовищні. До першої групи слід віднести суспільство, в якому живе людина, з урахуванням його історії, культурних традицій, етики, моралі та моральних цінностей, економічної та політичної ситуації тощо. Друга група включає безпосереднє оточення людини, передусім сім'ю, друзів, колег у навчанні та роботі тощо. Таким чином, розглянемо докладно кожну групу детермінант.

Серед макросередовищних детермінант варто виділити наступні:

- низький рівень життя значної частини населення та разючий контраст розподілу доходів у суспільстві. Рівень наркотизації та алкоголізації, які у безлічі випадків спричиняють протиправну та злочинну поведінку, найяскравіше виражений серед малозабезпечених прошарків населення. Проте так само часто існують випадки, коли підліткам з малозабезпечених сімей доводиться скоювати злочини заради виживання;

- недостатньо розвинута система дозвілля: слабка організація мережі гуртків, спортивних клубів, відсутність турботи про залучення до них неповнолітніх, що перебувають у несприятливих умовах життя і виховання;
- недоліки навчально-виховної роботи у загальноосвітніх школах і професійно-технічних навчальних закладах (прояви формалізму, відмова від застосування індивідуального підходу до навчання тощо). Внаслідок цього не реалізуються належним чином такі завдання, як формування почуття громадянської відповідальності, управління своєю поведінкою, учні часто стають відлученими від навчального колективу, втрачають інтерес до навчання і, як наслідок, нерідко поповнюють контингент неповнолітніх правопорушників. Зазначені обставини призводять до послаблення і втрати соціальних зв'язків, що полегшує контакт з джерелами негативних впливів [1, с. 172];
- недоліки в організації працевлаштування неповнолітніх, а також виховання їх у трудових колективах. Йдеться про несвоєчасне влаштування осіб у віці від 14 до 18 років, що закінчили або покинули школу і не продовжують навчання; про недоліки професійної орієнтації, некоректне відношення до працюючих неповнолітніх (порушення законодавства про умови праці, відсутність турботи про їх залучення до заочної форми навчання та до професійного навчання). Усі ці явища, особливо з урахуванням того, що контроль сім'ї за працюючим неповнолітнім послаблюється, в його розпорядженні опиняються особисті гроші, у зв'язку з чим виникає прагнення довести свою «дорослість», – сприяють безцільному проведенню вільного часу та підвищує ймовірність контакту з криміногенною структурою;
- проникнення в молодіжне середовище стереотипів поведінки, несумісних з суспільними цінностями. Сюди слід віднести пропаганду алкоголю та наркотиків, статевої розбещеності, насильства та жорстокості. Найбільш значну роль тут відіграє вплив засобів масової інформації: фільмів, серіалів, телепередач, газетних і журнальних статей, і, особливо, Інтернет.

З іншого боку, при аналізі зв'язків між соціальними детермінантами та протиправністю слід звернути увагу на теоретичні припущення, що є підґрунтям теорії соціального контролю. Багато вчених погоджується із американським соціологом та кримінологом Т. Херші в тому, що найбільш важливим компонентом соціального контролю є зв'язок особистості з її оточенням [2]. Якщо цей зв'язок ослаблений або зруйнований, дуже складно зробити щось, окрім активізації репресивних формальних заходів контролю, щоб стримати людей від участі у злочинній діяльності. Саме це дозволяє визначити детермінанти протиправності у ситуації соціальних змін.

Один із найвпливовіших сучасних соціологів, англійський вчений Е. Гіденс стверджує, що соціальні зміни не є новітнім феноменом, а таким, який можна віднайти на кожному етапі розвитку будь-якого суспільства [3]. Незважаючи на це, зараз усе відбувається в цілком іншому темпі, і саме ця швидкість змін виступає джерелом наших конкретних сучасних проблем. Ми спостерігаємо, як багато суспільств (навіть ті, які на даний момент не переживають радикальних, революційних перетворень) перебувають у стані розгубленості в світі, що надзвичайно швидко змінюється, особливо в сучасний період, коли зазначені зміни відбуваються одночасно і на макро-, і на мікрорівнях.

У постмодерних суспільствах різко зростає кількість можливостей для вчинення злочинів. Ця ситуація виступає не лише результатом культу споживання, який є рушійною силою для виробництва і доступності товарів, але й результатом масштабних заходів, спрямованих на створення потреб і стимулювання попиту на предмети розкоші, які вважаються як престижними, так і надлишковими, зокрема, у середовищі молоді.

Вартою уваги видається також теорія процесу цивілізації німецького та британського філософа і соціолога Н. Еліаса [4]. Вона полягає в тому, що, в принципі, відсоток злочинів у сучасних суспільствах повинен зменшуватись паралельно з модернізацією та розвитком економіки. Вчений, зокрема, звертав увагу на прогресивне осла-

блення соціальних зв'язків, соціальну дезінтеграцію, що супроводжує модернізацію, збільшення кількості можливостей для вчинення злочину, що є наслідком економічного зростання, а також зростання важливості самоконтролю і формального контролю.

Сучасні дослідження взаємозв'язку фізичного середовища і злочинних проявів демонструють, як фізичні функції, зокрема дизайн житла, землекористування, територіальні особливості, пов'язані з ризиками виникнення злочинних дій [5].

У даному контексті варто звернути увагу також на те, що населення земної кулі продовжує стрімко зростати, у той час як придатний для проживання людини простір залишається практично незмінним. Проживання великої кількості людей в обмеженому географічному регіоні породжує багато проблем. Природні ресурси не безмежні, і навколишньому середовищу може бути заподіяна непоправна шкода. Висока щільність населення є неприємною, стресовою для людини. Однак визначення рівня, через який цей дискомфорт може трансформуватись в агресію, не допускає однозначного висновку. У той час, як частина досліджень доводить, що тіснота посилює агресію, інші свідчать, що вона пригнічує цей тип поведінки. Крім того, в кількох експериментах продемонстровано посилення агресії в тісному натовпі саме чоловіків, але не жінок. Низка дослідників намагалась пояснити ці суперечності, і більшість з них ставила питання про критичний чинник, який може спричиняти ефекти тісноти. Зокрема, було акцентовано на тому, що в тісноті загострюються або посилюються типові реакції індивіда на будь-які ситуації. Якщо типовими для людини є позитивні реакції, тіснота перетворить їх на ще більш сприятливі. Якщо ж типові реакції відносяться до розряду негативних, тіснота загострить їх негативну природу [6, с. 102]. Інші вчені звертають увагу на відмінність між поняттями щільності та тісноти. Щільність – це кількість людей на одиницю простору, вона є об'єктивною кількісною характеристикою. У свою чергу, тіснота є суб'єктивно сприйманим станом, який може виникати при високій щільності скупчення людей. Таким чином, спостерігаємо певні свідчення того, що тіснота призводить до негативних відчуттів і негативних реакцій стосовно оточуючих. Наукові дослідження підтверджують тезу, що тіснота породжує негативні почуття, які за деяких умов можуть трансформуватися в агресивну поведінку [7, с. 174].

Трансформації економічних, політичних та соціальних умов, у яких функціонує особистість, часто супроводжуються розривом або різкого ослабленням соціальних зв'язків. Така ситуація значно полегшує прийняття злочинних рішень, причому не лише на рівні індивіда, але й цілої соціальної групи. Зазначені механізми стосуються змін, пов'язаних із модернізацією та іншими глобальними процесами.

Дослідники зазначеної проблеми наголошують також на впливі індивідуальних характеристик особистості на прояви протиправної поведінки. Зокрема, український правознавець В. І. Тимошенко зазначає: «… неправомірні вчинки часто забезпечують негайне, легко досяжне задоволення бажань. Особи, що схильні до таких вчинків, зазвичай не мають належного контролю над собою, вони не здатні утриматись від негайної реалізації своїх інтересів. Правопорушник, як правило, не зв'язує себе тривалими обов'язками, … він є особою безвідповідальною. Протиправні діяння можуть бути ризикованими, вони передбачають таємничість, небезпеку. Особи ж, позбавлені здатності володіти собою, люблять пригоди, є імпульсивними» [8, с. 66].

Таким чином, серед мікросередовищних детермінантів протиправної поведінки слід виділити наступні:

- негативний вплив у сім'ї. Сім'я є найважливішим соціальним інститутом, адже саме в родині відбувається становлення особистості підлітка. Однак вона не завжди є сприятливим середовищем для розвитку дитини. Серед несприятливих чинників сімейного виховання слід відзначити, насамперед, аморальний спосіб життя батьків, низький рівень їх освіти, емоційно-конфліктні стосунки в сім'ї, неповна сім'я, скрутне матеріальне становище. У неповнолітніх правопорушників значно частіше

фіксується відсутність одного з батьків, ніж у підлітків, які не скоювали злочинів. Неповнолітні правопорушники вже з раннього віку починають вживати алкогольні напої. Більшість неповнолітніх правопорушників раніше вже вживали алкоголь та скоювали злочини, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння. Слід також звернути увагу на часті прояви жорстокості та насильства у таких сім'ях [9, с. 24];

- за способом спілкування та виховання варто виділяти ситуації гіпер- та гіпоопіки. Гіперопіка є такою ситуацією, коли батьки мають сильне бажання брати безпосередню участь у всіх проявах внутрішнього життя дитини (її думках, почуттях, поведінці). Характерно, що гіперопіка нерідко може набувати форм сімейної тиранії. Гіпоопіка – це відсутність належного контролю за дитиною, що часто трансформується у бездоглядність, яка може бути як наслідком невміння і/або небажання батьків виконувати свої обов'язки щодо виховання дітей, так і виникнути у зв'язку з об'єктивною неможливістю, станом здоров'я батьків, неповної сім'ї [10, с. 17].

Отже, контакти з найближчими родичами відіграють істотну роль у формуванні поведінки людини. Розсудливе, пильне, послідовне і вимогливе, і водночас поблажливе ставлення до дитини є запорукою її правильного розвитку.

Дитині з неблагополучної сім'ї переважно властива негативна самооцінка, вона почувається відкинутою, перебуває у стані постійного неспокою та фрустрації. Діти з таких сімей поводяться пасивно, апатично, але, як правило, проявляють вороже ставлення до батьків.

Деякі батьки не відштовхують дитину, не вдаються до покарань, проте мають з нею слабкий емоційний контакт; у цьому випадку дитина теж може поводитись агресивно, у групі ровесників прагне звертати на себе увагу, імпонувати колегам, що також може призвести до проявів протиправної поведінки. І навпаки, надмірна увага з боку батьків також деформує індивідуальність особистості, вона стає зарозумілою, самовпевненою, навіть жорстокою, не контролює свої емоції та поведінку.

Протиправна поведінка людини, зокрема підлітків, є неминучим суспільним феноменом. Це поняття є доволі відносним: з одного боку, воно дає певний поштовх динаміці розвитку суспільства, з іншого – сповільнює цей розвиток. Проблему протиправної поведінки неповнолітніх не можна залишати без уваги. Слід усвідомлювати, що профілактичні заходи в зазначеній сфері є невід'ємним атрибутом сучасного суспільства.

Вчені-соціологи одностайно визнають важливість сім'ї як агента соціалізації. Соціальні дослідження показують, що функції сім'ї в сучасному суспільстві змінюються та зростає вплив інших агентів соціалізації, зокрема однолітків. Зокрема, дослідження біографій неповнолітніх правопорушників наочно демонструють, що одною із провідних негативних умов у формуванні патологічних форм поведінки є несприятлива батьківська сім'я, в якій відбувається рання соціалізація дитини [11]. Спосіб життя батьків у таких сім'ях закладає основу майбутнього соціального і біологічного неблагополуччя, починаючи з перших днів життя. Накопичення різноманітної психоневрологічної симптоматики з раннього дитинства створює умови для формування характерологічних, поведінкових та особистісних аномалій [12].

Ще одним важливим детермінантом, що пов'язаний із найближчим оточенням, виступають навчальні заклади. Важливість участі школи в соціалізації дітей зумовлена із здобуттям першого досвіду засвоєння групової нормативності, формуванням, а іноді – деформацією «Я – концепції», апробацією статусно-рольового потенціалу особистості. У сучасній Україні значно зменшилась роль шкільного виховання в соціалізації дітей. Серед причин такої ситуації варто зазначити відсутність єдиної державної концепції виховання дітей та молоді, недосконаліть системи виховної роботи з дітьми, особливо з вихідцями з неблагополучних сімей.

Серед типових недоліків організації навчально-виховного процесу в школі слід виділити наступні: незнання вчителями дитячої психології, нерозуміння та несприйняття внутрішнього світу підлітка, з чого випливає невміння розглядати типові та індивідуаль-

ні особливості дітей різного віку; невміння визначити та проаналізувати мотиви тих чи інших вчинків; суто суб'єктивна точка зору при оцінюванні учнів; вбачання в проблемних учнях лише негативних рис особистості; нетактовність у спілкуванні та некоректні методи впливу. Все це у комплексі стає причиною виникнення напружених, конфліктних взаємин як між учнем і вчителем, так і між учнем і шкільним колективом.

При оцінці освітньої установи як одного з детермінантів формування протиправної поведінки неповнолітніх, вчені виділяють чотири стадії навчальної дезадаптації, які учень проходить у своєму розвитку: навчальна декомпенсація, шкільна дезадаптація, соціальна дезадаптація та криміналізація середовища вільного проведення часу [13]. Навчальна декомпенсація – це стан дитини, що характеризується виникненням труднощів при вивченні одного чи декількох предметів, за умови збереження загального інтересу до школи. Шкільна дезадаптація – це стан дитини, коли поряд із зростанням труднощів у навчанні на перший план виступають порушення поведінки, що знаходять вираження у вигляді конфліктів з педагогами, однокласниками, пропускання занять. Соціальна дезадаптація – це стан дитини, що характеризується цілковитою втратою інтересу до навчання, перебування в шкільному колективі, вибір асоціального кола спілкування, захоплення вживанням алкогольних напоїв та наркотичних засобів [14, с. 228].

Несприятливі чинники, що зумовлюють соціальну дезадаптацію дітей і підлітків, можуть бути пов'язані не лише із впливом найближчого оточення. Поряд з соціально-педагогічними дослідники виділяють також соціально-економічний та морально-етичний чинники [15, с. 248].

Соціально-економічний чинник включає наступні моменти: відчуття неповнолітніми несправедливості поділу суспільства на багатих і бідних, низький рівень життя населення, труднощі в продовженні професійної освіти неповнолітніми, пов'язані із зростанням її недоступності, незначні перспективи працевлаштування, спричинені зростанням безробіття, небажання займатися малооплачуваною та низькокваліфікованою працею.

Морально-етичний чинник знаходить вияв у деградації морально-етичного рівня суспільства. Поряд зі стабільним зростанням алкоголізму, наркоманії, бездоглядності, сексуальної розбещеності, правопорушень і злочинів, а також зростанням кількості інших проявів антисоціальної поведінки особливо загрозливою видається тенденція до зміни ціннісних орієнтації підлітків та юнацтва, витіснення традиційних моральних цінностей, заміщення їх культом грошей, фізичної сили, зниження позитивної суспільної активності, утвердження соціальної апатії, виникнення стійкого прагнення до досягнення матеріального достатку будь-яким способом, у тому числі шляхом свідомого порушення моральних, соціальних та, врешті, правових норм. У даному контексті варто звернути особливу увагу також на вплив засобів масової інформації, які значною мірою формують ціннісні орієнтації особистості та сприйняття людьми різного віку широкого кола соціальних норм.

Висновки

Підсумовуючи, можемо констатувати, що з метою протистояння проявам протиправної поведінки особистості необхідно розробити систему заходів щодо вдосконалення законодавства України, що стосується проблем протиправної поведінки, на теоретичному рівні, а також забезпечити його дієве практичне застосування з метою підвищення ефективності державного та регіонального управління та правоохоронної діяльності для досягнення демократичних суспільних цілей і завдань.

Література

1. Бабаев М. М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних / М. М. Бабаев. – М. : Юрид. лит., 2008. – 382 с.

2. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину / М. Готтфредсон, Т. Герші ; пер. з англ. Н. Бордукова. – Х. : Акта, 2000. – 323 с.

3. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – № 1. – С. 57 – 82.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розкриттю макрорівнів та мікрорівнів формування протиправної поведінки людини. Трансформації економічних, політичних та соціальних умов, супроводжуються розривом або ослабленням соціальних зв'язків. Така ситуація значно полегшує прийняття злочинних рішень.

SUMMARY

The article deals with the analysis of makro- and mikro level of human behavior illegal. Transformation of economic, political and social conditions, accompanied by rupture or weakening of social ties. This situation facilitates the adoption of criminal decisions.

4. Eisner M. Modernity strikes back? A historical perspective on the latest increase in interpersonal violence (1960–1990) / M. Eisner // International journal of conflict and violence. – 2008. – Vol. 2. – P. 288-316.

5. Taylor R. B. Physical environment and crime : A final summary report presented to the National Institute of Justice (January 1996) [Електронний ресурс] / R. B. Taylor, A. V. Harrell. – Режим доступу: https://www.ncjrs.gov

6. Сельченок К. В. Психология человеческой агрессивности / К. В. Сельченок. – Воронеж : МОДЭК, 1999. – 656 с.

7. Берковиц Л. Агрессия : причины, последствия и контроль : пер. с англ. /- Л. Берковиц. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2001. – 512 с.

8. Тимошенко В. І. Протиправна поведінка: визначення та мотивація / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 12. – С. 61 67.

9. Бондарева П. Ю. Категории преступлений и проблемы уголовной ответственности несовершеннолетних // Уголовное право. – 2012. – № 4. – С. 23 28.

10. Боровиков В. О совершенствовании института уголовной ответственности несовершеннолетних / В. Боровиков //Уголовное право. – 2003. – № 4. – С. 15–18.

11. Волгарева И. В. Уголовная ответственность несовершеннолетних / И. В. Волгарева, Н. К. Шилов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2012. – 291 с.

12. Дмитриев М. Г. Психолого-педагогическая диагностика делинквентного поведения у трудных подростков / М. Г. Дмитриев, В. Г. Белов, Ю. А. Парфенов. – СПб. : ПОНИ, 2010. – 316 с.

13. Дмитриев М. Г. Социальная поддержка как фактор формирования стрессустойчивости человека / М. Г. Дмитриев // Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Психолого-социальная работа в современном обществе: проблемы и решения» (Санкт-Петербург, 2007). – СПб.: СПбГИПСР, 2007. – С. 40-43.

14. Семенча Л. Г. Психологічні особливості поведінкових проявів дезадаптованих підлітків / Л. Г. Семенча // Психологічні перспективи / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політ. психології АПН України ; [редкол.: Л. Засєкіна (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : [б.в.], 2012. – Вип. 20. – С. 223 234.

15. Дмитриев М. Г. Социально-психологические установки в потребностно-мотивационной сфере у подростков с различным уровнем агрессивности / М.Г. Дмитриев // Материалы международной научн.-практ. конф. «Психолого-социальная работа в современном обществе : проблемы и решения» (Санкт-Петербург, 2008 г.). – СПб.: СПбГИПСР, 2008. – С. 247-249.

МІСЦЕВІ ДЕРЖАВНІ АДМІНІСТРАЦІЇ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РЕГІОНУ

РАЙНІН Ігор Львович - кандидат наук з державного управління, здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ, голова Харківської обласної державної адміністрації

Местные государственные администрации в системе управления развитием региона выполняют главную организационно-административную роль, они наделены соответствующими полномочиями в сфере администрирования всех мероприятий, обеспечивая жизнедеятельность соответствующих административно-территориальных единиц и осуществляют контроль за выполнением органами исполнительной власти законов Украины, нормативно-правовых актов центральных органов исполнительной власти и собственных решений. Местные государственные администрации в пределах своей компетенции и полномочий выполняют роль координирующих центров в организации взаимодействий и согласованности деятельности всех отраслевых структурных подразделений как собственных, так и других функционирующих на территории обслуживания.

Ключові слова: державні адміністрації, управління, розвиток, регіон, повноваження, нормативно-правові акти.

Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади [1]. Тобто виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Отже, місцеві державні адміністрації одночасно є і структурними підрозділами, і регіональними представництвами центральної влади.

Відповідно до цього, ці структури є структурами подвійного підпорядкування.

Сама структура апарату місцевої державної адміністрації та статус його структурних підрозділів визначаються головою обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в мм. Києві та Севастополі (тимчасово не виконується у зв`язку з анексією Криму) державної адміністрації з урахуванням вимог частини першої статті 44 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та інших нормативно-правових актів щодо утворення апарату для правового, організаційного, матеріально-технічного забезпечення діяльності місцевої державної адміністрації, проведення кадрової роботи, здійснення документообігу та контролю, розгляду звернень громадян, роботи патронатної служби, забезпечення мобілізаційної роботи, запобігання та виявлення корупції, доступу до публічної інформації, адміністрування (ведення) Державного реєстру виборців тощо [2].

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в мм. Києві та Севастополі державних адміністрацій» від

18 квітня 2012 р. N 606, визначається рекомендований перелік структурних підрозділів обласної, Київської, Севастопольської держадміністрації, а саме:

1) агропромислового розвитку (крім Київської міської державної адміністрації);

2) екології та природних ресурсів;

3) економічного розвитку, торгівлі та залучення інвестицій;

4) регіонального розвитку та житлово-комунального господарства;

5) інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю;

6) інфраструктури та туризму;

7) культури, національностей та релігій;

8) містобудування та архітектури;

9) молоді та спорту;

10) освіти і науки;

11) охорони здоров'я;

12) соціального захисту населення;

13) фінансів;

14) з питань надання адміністративних послуг або з питань організації діяльності центру надання адміністративних послуг (для Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій).

Також до цього переліку входить Державний архів області (міста) та Служба у справах дітей [2].

Деякі державні органи утворюють у регіонах свої окремі регіональні представництва. Їх взаємодія з місцевими державними адміністраціями будується на основі співпраці та у відповідності з власними повноваженнями, визначеними законодавством. До таких органів, зокрема, можна віднести Національний банк України, Службу безпеки України, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони тощо [4].

Місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують [1]:

1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;

2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

В управлінні відповідних місцевих державних адміністрацій перебувають об'єкти державної власності, передані їм в установленому законом порядку.

Місцевим державним адміністраціям забороняється використовувати об'єкти державної власності, власності територіальних громад, що перебувають у їх управлінні, як заставу чи інші види забезпечення, а також здійснювати операції уступки вимоги, переведення боргу, прийняття переведення боргу, дарування, пожертвування [3].

Кабінет Міністрів України в межах, визначених законами України, може передавати місцевим державним адміністраціям окремі повноваження органів виконавчої влади вищого рівня [4].

Передача місцевим державним адміністраціям повноважень інших органів супроводжується передачею їм відповідних фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень [3].

Згідно із Законом України «Про державні місцеві адміністрації», основні галузеві повноваження місцевих державних адміністрацій [1] полягають в обов`язках розробляти і виконувати

1) у галузі соціально-економічного розвитку[5]:

- проекти програм соціально-економічного розвитку і подавати їх на затвердження відповідній раді, забезпечувати їх виконання, звітувати перед відповідною радою про їх виконання;
- забезпечувати ефективне використання природних, трудових і фінансових ресурсів;

- складати необхідні для управління соціально-економічним розвитком відповідної території баланси трудових, матеріально-фінансових та інших ресурсів, місцевих будівельних матеріалів, палива;
- визначати необхідний рівень обслуговування населення відповідно до нормативів мінімальних соціальних потреб;
- проводити розрахунок коштів та визначає обсяг послуг, необхідних для забезпечення передбаченого законодавством рівня мінімальних соціальних потреб;
- подавати раді висновки щодо доцільності розміщення на відповідній території нових підприємств та інших об'єктів незалежно від форм власності [4];
- вносити за погодженням з відповідними органами місцевого самоврядування пропозиції про створення спеціальних (вільних) економічних зон, зміну статусу та території цих зон;
- розглядати та ухвалювати рішення за пропозиціями органів місцевого самоврядування щодо проектів планів та заходів підприємств, установ, організацій, розташованих на відповідній території;
- розробляти пропозиції щодо фінансово-економічного обґрунтування обсягів продукції, що підлягає продажу для державних потреб за рахунок державного бюджету;
- формувати обсяги продукції, що поставляється для місцевих потреб за рахунок коштів бюджетів місцевого самоврядування та інших джерел фінансування (на пропозиції органів місцевого самоврядування);
- розробляти та вносити пропозиції до проектів державних програм соціального та економічного розвитку України, а також довгострокових прогнозів та проектів індикативних планів розвитку відповідних галузей народного господарства, їх фінансово-економічного забезпечення [3].

2) у галузі бюджету та фінансів [1]:

- складати і подавати на затвердження ради проект відповідного бюджету та забезпечувати його виконання;
- звітувати перед відповідною радою про його виконання;
- подавати в установленому порядку до органів виконавчої влади вищого рівня фінансові показники і пропозиції до проекту Державного бюджету України, пропозиції щодо обсягу коштів Державного бюджету України для їх розподілу між територіальними громадами, розмірів дотацій і субсидій, дані про зміни складу об'єктів, що підлягають бюджетному фінансуванню, баланс фінансових ресурсів для врахування їх при визначенні розмірів субвенцій, а також для бюджетного вирівнювання виходячи із забезпеченості мінімальних соціальних потреб;
- Отримувати від усіх суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форм власності інформацію, передбачену актами законодавства для складання і виконання бюджету [4] ;
- здійснювати фінансування підприємств, установ та організацій освіти, культури, науки, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, соціального захисту населення, переданих у встановленому законом порядку в управління місцевій державній адміністрації вищими органами державної та виконавчої влади або органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад, а також заходів, пов'язаних із розвитком житлово-комунального господарства, благоустроєм та шляховим будівництвом, охороною довкілля та громадського порядку, інших заходів, передбачених законодавством;
- у спільних інтересах територіальних громад об'єднувати на договірній основі бюджетні кошти з коштами підприємств, установ, організацій та населення для будівництва, розширення, реконструкції, ремонту та утримання виробничих підприємств, транспорту, мереж тепло-, водо-, газо-, енергозабезпечення, шляхів зв'язку, служб з обслуговування населення, закладів охорони здоров'я, торгівлі, освіти, культури, соціального забезпечення житлово-комунальних об'єктів, у тому числі їх придбання для задоволення потреб населення та фінансує здійснення цих заходів;
- здійснювати в установленому порядку регулювання інвестиційної діяльності;
- регулювати ціни та тарифи за виконання робіт та надавати житлово-комунальних послуги підприємствами, а також ви-

значати і встановлювати норми їх споживання, здійснювати контроль за їх додержанням [1].

3) у галузі управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики [1];

- здійснювати на відповідній території управління об'єктами, що перебувають у державній власності та передані до сфери її управління, сприяти створенню на цих об'єктах систем управління якістю, систем екологічного управління, інших систем управління відповідно до національних або міжнародних стандартів, ухвалювати рішення про створення, реорганізацію та ліквідацію підприємств, установ і організацій, що належать до сфери її управління, а також здійснювати делеговані відповідною радою функції управління майном, що перебуває у спільній власності територіальних громад;
- здійснювати управління майном інших суб'єктів права власності в разі передачі його в установленому порядку;
- вносити пропозиції власникам майна підприємств, установ і організацій, що має важливе значення для забезпечення державних потреб, щодо його відчуження у власність держави;
- вносити пропозиції до проектів програм приватизації державного майна, організовує їх виконання;
- забезпечувати реалізацію державної політики для сприяння розвитку малого бізнесу, подавати допомогу підприємцям, які займаються розробкою та впровадженням інноваційних проектів, виробництвом товарів народного споживання, будівельних матеріалів, надавати побутові, комунальні та інші послуги населенню, підготовлювати кадри;
- брати участь у здійсненні державної регуляторної політики в межах та у спосіб, встановлені Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»[6];
- здійснювати у встановленому порядку державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців (крім обласних державних адміністрацій).

4) у галузі містобудування, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку [1];

- організовувати розробку та проведення експертизи містобудівної документації населених пунктів відповідно до державних норм і стандартів;
- забезпечувати організацію обслуговування населення підприємствами, установами та організаціями житлово-комунального господарства, зв'язку, телебачення, радіомовлення, торгівлі та громадського харчування, побутового і транспортного обслуговування незалежно від форм власності;
- організовувати роботу з атестації об'єктів, сертифікації продукції, робіт і послуг підприємств і організацій житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування населення;
- організовувати охорону, реставрацію та використання пам'яток архітектури і містобудування, палацово-паркових, паркових та історико-культурних ландшафтів;
- розробляти та затверджувати схеми санітарного очищення в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці та організовувати окреме збирання побутових відходів, інших видів відходів як вторинної сировини;
- погоджувати документацію із землеустрою у випадках та порядку, визначених Земельним кодексом України та Законом України «Про землеустрій», щодо відповідності зазначеної документації законодавству у сфері містобудування та архітектури, охорони культурної спадщини [7];
- здійснювати заходи щодо ведення в установленому порядку єдиного державного реєстру громадян, які потребують поліпшення житлових умов.

5) у галузі використання та охорони земель, природних ресурсів і охорони довкілля [1];

- розробляти та забезпечувати виконання затверджених у встановленому законом порядку програм раціонального використання земель, лісів, підвищення родючості ґрунтів, що перебувають у державній власності;
- розпоряджуватись землями державної власності відповідно до закону;

- розробляти, подавати на затвердження відповідної ради та забезпечувати виконання регіональних екологічних програм;
- звітувати перед відповідною радою про виконання регіональних екологічних програм;
- вносить до відповідних органів пропозиції щодо державних екологічних програм;
- вживати заходів до відшкодування шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону довкілля підприємствами, установами, організаціями і громадянами;
- вносити пропозиції відповідним органам місцевого самоврядування щодо організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення;
- інформувати населення про екологічно небезпечні аварії та ситуації, стан довкілля, а також про заходи, що вживаються до його поліпшення;
- організовувати роботу по ліквідації наслідків екологічних аварій, залучати до цих робіт підприємства, установи, організації незалежно від форм власності та громадян;
- вносити пропозиції в установленому законом порядку про зупинення діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності у разі порушення ними законодавства про охорону довкілля та санітарних правил;
- розробляти і забезпечувати дотримання правил користування водозабірними спорудами, призначеними для задоволення питних, побутових та інших потреб населення, зони санітарної охорони джерел водопостачання;
- обмежувати або забороняти використання підприємствами питної води у промислових цілях;
- здійснювати контроль за використанням відходів з урахуванням їх ресурсної цінності та вимог безпеки для здоров'я людей і навколишнього природного середовища та розглядати справи про адміністративні правопорушення або передавати їх матеріали на розгляд інших державних органів у разі порушення законодавства про відходи;
- погоджувати документацію із землеустрою у випадках та порядку, визначених Земельним кодексом України та Законом України «Про землеустрій», щодо відповідності зазначеної документації законодавству у сфері охорони навколишнього природного середовища [8].

6) у галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді [1]

- реалізовувати державну політику в галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді;
- сприяти розвитку науки і техніки, реалізовувати регіональних науково-технічних програм, впроваджувати нові екологічно безпечні технології, підвищувати технічний рівень виробництва та якості продукції, вирішувати науково-технічні проблеми, що мають першочергове значення для підвищення її ефективності та конкурентоспроможності;
- забезпечувати охорону прав винахідників і раціоналізаторів, створювати територіальні інноваційні центри і технопарки;
- виконувати програми щодо обов'язковості повної загальної середньої освіти, здійснювати загальне керівництво закладами науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, що належать до сфери її управління, їх матеріально-фінансове забезпечення;
- вживати заходів до збереження мережі закладів освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту та розробляти прогнози її розвитку, враховувати їх при розробці проектів програм соціально-економічного розвитку;
- вживати заходів щодо запобігання інфекційним захворюванням, епідеміям, епізоотіям та їх ліквідації;
- організовувати роботу медичних закладів по поданню допомоги населенню, надавати у межах повноважень встановлені пільги і допомогу, пов'язані з охороною материнства і дитинства, поліпшенням умов життя багатодітних сімей;
- забезпечувати виконання законодавства щодо всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в

усіх сферах суспільного життя, створювати умов для розвитку та використання мов інших національностей;

- брати участь у вирішенні питань про визнання місцевості як курорту, встановлювати зони санітарної охорони курортів і визначення їх режиму;

- сприяти роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, фондів, асоціацій, жіночих, молодіжних, дитячих та інших громадських організацій.

7) у галузі соціального забезпечення та соціального захисту населення [1]

- реалізувати державну політику в галузі соціального забезпечення та соціального захисту соціально незахищених громадян – пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацездатних, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, одиноких матерів, багатодітних сімей, інших громадян, які внаслідок недостатньої матеріальної забезпеченості потребують допомоги та соціальної підтримки з боку держави. Сприяти розвитку їх соціального забезпечення, правильному і своєчасному призначенню і виплаті державних пенсій та допомоги, подавати адресну соціальну допомоги та підтримку, призначати та виплачувати цільові грошові допомоги, інші компенсаційні заходи соціального захисту;

- створювати мережу, забезпечувати зміцнення і розвиток матеріально-технічної бази центрів обліку бездомних осіб, закладів соціального захисту населення, підвищувати рівень і якість обслуговування в них;

- розробляти і забезпечувати виконання комплексних програм поліпшення обслуговування соціально незахищених громадян та всебічний розвиток їх обслуговування;

- забезпечувати працевлаштування інвалідів, сприяти здобуттю ними освіти, набуттю необхідної кваліфікації, матеріально-побутовому обслуговуванню, санаторно-курортному лікуванню інвалідів, ветеранів війни та праці, осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- сприяти поданню протезно-ортопедичної допомоги населенню і забезпеченню інвалідів засобами пересування і реабілітації;

- встановлювати піклування над повнолітніми дієздатними особами, які за станом здоров'я потребують догляду;

- забезпечувати в установленому порядку надання населенню субсидій на житлово-комунальні послуги;

- сприяти громадським, релігійним організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у поданні допомоги соціально незахищеним громадянам;

- здійснювати згідно із законодавством заходи соціального патронажу щодо осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк;

- вирішувати питання про утворення, реорганізацію та ліквідацію спеціальних будинків-інтернатів для осіб похилого віку, осіб, які потребують медичної допомоги у зв'язку із захворюванням на туберкульоз, та інвалідів першої і другої груп, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк;

- вирішувати питання щодо встановлення опіки і піклування, створювати передбачені законодавством умови для виховання та/або влаштування дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, щодо захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей, а також вживає інших заходів щодо соціального захисту дітей, віднесених до її компетенції законом;

Здійснювати відповідно до закону заходи, спрямовані на запобігання бездомності осіб [1].

Згідно із Законом України "Про місцеві державні адміністрації", також виділяють: 1). повноваження в галузі зайнятості населення, праці та заробітної плати; 2). повноваження в галузі забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян;- 3). повноваження в галузі міжнародних та зовнішньоекономічних відносин; 4). повноваження в галузі оборонної роботи.

До відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить вирішення питань:

1) забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян;

2) соціально-економічного розвитку відповідних територій;

3) бюджету, фінансів та обліку;

4) управління майном, приватизації та підприємництва;

5) промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку;

6) науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх;

7) використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля;

8) зовнішньоекономічної діяльності;

9) оборонної роботи та мобілізаційної підготовки;

10) соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

Місцеві державні адміністрації вирішують й інші питання, віднесені законами до їх повноважень [4].

Згідно з ч.4 ст. 1 Закону України "Про місцеві державні адміністрації", особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України [1].

Місцеві державні адміністрації діють за такими принципами [5], [1]:

1) відповідальність перед людиною і державою за свою діяльність;

2) пріоритетність прав людини;

3) гласність;

4) поєднання державних і місцевих інтересів.

Місцеві державні адміністрації діють на засадах [1]:

1)відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність;

2)верховенства права;

3)законності;

4)пріоритетності прав людини;

5)гласності;

6)поєднання державних і місцевих інтересів.

Місцеві державні адміністрації в межах, визначених Конституцією і законами України, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за [4]:

1) збереженням і раціональним використанням державного майна;

2) станом фінансової дисципліни, обліку та звітності, виконанням державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом, належним і своєчасним відшкодуванням шкоди, заподіяної державі;

3) використанням та охороною земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів;

4) охороною пам'яток історії та культури, збереженням житлового фонду;

5) додержанням виробниками продукції стандартів, технічних умов та інших вимог, пов'язаних з її якістю та сертифікацією;

6) додержанням санітарних і ветеринарних правил, збиранням, утилізацією і захороненням промислових, побутових та інших відходів, додержанням правил благоустрою;

7) додержанням архітектурно-будівельних норм, правил і стандартів;

8) додержанням правил торгівлі, побутового, транспортного, комунального обслуговування, законодавства про захист прав споживачів;

9) додержанням законодавства з питань науки, мови, реклами, освіти, культури, охорони здоров'я, материнства та дитинства, сім'ї, молоді та неповнолітніх, соціального захисту населення, фізичної культури і спорту;

10) охороною праці та своєчасною і не нижче визначеного державою мінімального розміру оплатою праці;

11) додержанням громадського порядку, правил технічної експлуатації транспорту та дорожнього руху;

12) додержанням законодавства про державну таємницю та інформацію;

13) додержанням законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи [3].

Місцеві державні адміністрації у своїй діяльності керуються Конституцією України, Законом України "Про місцеві державні адміністрації" та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня, а районні

АНОТАЦІЯ

Місцеві державні адміністрації в системі управління розвитком регіону виконують головну організаційно-адміністративну роль, вони наділені відповідними повноваженнями в сфері адміністрування всіх заходів, забезпечуючи життєдіяльність відповідних адміністративно-територіальних одиниць та здійснюють контроль за виконанням місцевими органами виконавчої влади законів України, нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади та власних рішень. Місцеві державні адміністрації в межах своєї компетенції і повноважень виконують роль координуючих центрів в організації взаємодій та узгодженості діяльності всіх галузевих структурних підрозділів як власних так і інших функціонуючих на території обслуговування.

SUMMARY

Local state administrations in the system development of the regional administration carried out major organizational and administrative role, they are endowed with the appropriate powers in the field of administration of all activities, providing vital functions of the relevant administrative-territorial units and monitor the implementation of the executive authorities of the laws of Ukraine, normative legal acts of central bodies of executive power and their own decisions. Local state administrations within its competence and powers serve as coordinating centers in the organization of interaction and coordination of activities all sectoral structural units of both its own and other services operating on the territory.

державні адміністрації в Автономній Республіці Крим – також рішеннями та постановами Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішеннями Ради міністрів Автономної Республіки Крим, прийнятими у межах їх повноважень [1].

Література:

1) Закон України " Про місцеві державні адміністрації "; http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/586-14

2) Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в мм. Києві та Севастополі державних адміністрацій" від 18 квітня 2012 р. N 606 ,http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/606-2012

3) Адміністративне право України,Підр-к,; За ред. Ю. П. Битяка. – Хар.: Право, 2003 р. http://bookre.org/reader?file=1345558&pg

4) Національна економіка: регіональний та муніципальний вимір. Навч. пос.; Круш П.В. 2011 р. ; http://bookre.org/reader?file=1357954&pg

5) Регіональне управління., Підр-к, За загальною редакцією Ю.В.Ковбасюка, 2014 р.; http://bookre.org/reader?file=1368966&pg

6) Закон України "Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності" від 04.07.2014; http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1160-15

7) Земельний кодекс України від 10.12.15; http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14

8) Закон України " Про землеустрій" від 08.12.2015; http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/858-15

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ РЕВІЗІЇ ЗА ЗВЕРНЕННЯМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

ЄВДОКІМЕНКО Світлана Вікторівна - кандидат юридичних наук, судовий експерт з економічних досліджень, заступник директора ДП «Харківський науково-дослідний та проектний інститут землеустрою»

УДК: 340.69 (477)

В работе приводится характеристика ревизии по обращению правоохранительных органов и определены черты, которые отличают ее от плановой ревизии финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Исследованы этапы назначения и проведения ревизии по обращению правоохранительных органов и приведены причины отвода ревизора. Рассмотрены особенности документов, которые передаются по результатам ревизии (проверки) в правоохранительные органы, и требования к их оформлению.

Ключові слова: ревізія, правоохоронні органи, довідка перевірки, акт ревізії, кримінальне провадження.

Постановка проблеми

Одним із головних завдань протидії злочинності є удосконалення способів і методів як усієї правоохоронної діяльності, так і, зокрема, слідчої і експертної, забезпечення їх адекватності потребам практики на основі поєднання зусиль для раціонального використання сучасних економічних знань. При розслідуванні кримінальних злочинів, цивільних справ та господарських спорів у судовому провадженні часто необхідно встановлювати юридично значущі обставини і зв'язки, які на основі тільки правових знань виявити неможливо. Одним із ефективних напрямів вирішення подібних завдань є розширення форм участі обізнаних осіб у доказуванні у судовому провадженні, удосконалення їх правового статусу та напрямів взаємодії з іншими учасниками процесу. До такої взаємодії слід віднести непроцесуальні форми використанні спеціальних знань у судовому провадженні. Сьогодні, як і раніше, досить широко використовують залучення ревізора для виявлення ознак злочину та збору доказової інформації, однак умови сучасного господарювання висувають нові питання, відповіді на яких доцільними стануть у використанні учасникам кримінального судового провадження.

Мета роботи полягає у виявленні особливостей проведення ревізії за зверненнями правоохоронних органів та характеристиці основних етапів її проведення.

Виклад основного матеріалу

Сутність ревізії за зверненням правоохоронних органів полягає в документальній перевірці фінансово-господарської діяльності підприємства з метою встановлення законності та доцільності проведених господарських операцій, способом документального викриття нестач, розтрат привласнень та крадіжок коштів та матеріальних цінностей, виявлення економічних злочинів та попередження фінансових зловживань. До правоохоронних органів, за зверненням яких контролюючі органи проводять ревізії та перевірки на підконтрольних підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, слід віднести органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки та підрозділи податкової міліції. Обов'язок проведення таких ревізій покладається в основному

на органи державної фінансової інспекції (ДФІ). Однак за зверненням правоохоронних органів посадові особи Держфінінспекції можуть також брати участь у проведенні ревізій чи перевірок підприємств, установ і організацій, що здійснюються іншими органами державного фінансового контролю.- З іншого боку, до проведення ревізій можуть залучатись також інші державні контролюючі органи такі як митні, податкові, установи Пенсійного фонду, Фонду державного страхування, а також незалежні спеціалісти.

Зверненнями правоохоронних органів є постанови слідчих або прокурорів, а також вимоги, доручення чи прохання керівників органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, підрозділів податкової міліції, органів державної податкової служби в Україні та Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. Розглянемо ті, що використовуються найчастіше.

Доручення правоохоронного органу – це письмове звернення правоохоронного органу, направлене органу Держфінінспекції і прийняте ним до виконання, в якому міститься одне з положень:

–вимога проведення ревізії або перевірки за постановою прокурора чи слідчого, винесеною в ході розслідування кримінального правопорушення;

-вимога, прохання проведення ревізії чи перевірки на підконтрольному підприємстві, в установі, організації;

–прохання про виділення спеціалістів для їх участі у ревізії чи перевірці на підконтрольному суб'єкті господарювання;

–вимога про виділення спеціалістів для участі в ревізії або перевірці на непідконтрольних підприємстві, в установі, організації.

Постанова прокурора чи слідчого є мотивованим документом про рішення, прийняте слідчим чи прокурором під час проведення попереднього слідства щодо проведення у ході розслідування кримінального правопорушення ревізії або перевірки. Постанова про призначення ревізії складається із описової та ухвалюючої частин. Описова частина включає вимоги слідчого щодо проведення ревізії та підстави для її проведення. В ухвалюючій частині формулюється коло питань, на які ревізор повинен дати повні, точні та обґрунтовані відповіді. Слід зауважити, що підставами для призначення ревізії для слідчого або прокурора можуть бути:

– наявність у кримінальному провадженні даних про порушення законодавства України;

– мотивоване клопотання обвинуваченого про перевірку його свідчень для спростування звинувачень через дослідження облікових документів;

– необхідність перевірити за обліковими документами зізнання обвинуваченого у здійсненні злочинів, під час яких використовувались бухгалтерські документи;

– обґрунтована думка експерта-економіста про неможливість дати висновок на поставлені перед ним питання без попереднього проведення ревізії.

Органи Держфінінспекції за зверненням правоохоронних органів проводять ревізії (перевірки) на підконтрольних підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності, а також у суб'єктів господарювання щодо використання позик та кредитів гарантованих коштами бюджетів, або цільового використання коштів державних позабюджетних фондів.

Ревізії чи перевірки суб'єктів підприємницької діяльності, організацій, що не входять до складу підконтрольних органів Держфінінспекції, щодо дотримання ними законодавства з фінансових питань проводяться цими органами за постановою прокурора, слідчого про проведення ревізії чи перевірки, винесеної в ході розслідування кримінального правопорушення, а також Координаційного комітету по боротьбі з корупцією, організованою злочинністю при Президентові України. Питання про призначення ревізії може бути порушене з ініціативи як слідчого, прокурора, суду, особи, яка проводила дізнання, так і обвинуваченого. До перевірки окремих питань щодо фінансового стану можуть залучатися кваліфіковані працівники інших спеціалізованих органів економічного контролю [1, 2].

Головним законодавчим актом, на який посилаються представники правоохоронних органів при зверненні щодо обов'язкового проведення ревізії, є Кримінальний процесуальний Кодекс України. По суті, цей Кодекс є основним спеціалізованим нормативним актом, який визначає порядок кримінального провадження. Кодекс регламентує дії під час дізнання, досудового слідства або судового розгляду кримінального правопорушення. Саме у Кодексі (ч. 25 ст. 3 КПК) визначено перелік учасників кримінального провадження: обвинувачений, підозрюваний, захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, а також інші учасники процесу – свідок, експерт і спеціаліст. Поряд з регламентацією прав і обов'язків цих осіб, Кодекс визначає права і обов'язки слідчого, судді, прокурора слідчого та особи, яка проводить дізнання [3].

Також у ст. 99 КПК визначено місце акту перевірки та висновку ревізії серед доказів у кримінальному провадженні [3]. Тільки проведення ревізій дає можливість повно та документально встановити всі суттєві обставини зі справ про розкрадання майна, розтрату коштів, ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами, порушення порядку випуску цінних паперів, приховування банкрутства та інших. Ревізія суб'єкта підприємницької діяльності за дорученням правоохоронних органів може проводитися незалежно від кількості раніше проведених на цьому суб'єкті ревізій і перевірок. Для ефективного використання у кримінальному провадженні результатів ревізій необхідно ви-

Таблиця

Особливості ревізій, які проводяться за зверненням правоохоронних органів

Форма відмінності	Ревізія за зверненням правоохоронних органів	Планова ревізія фінансово-господарської діяльності
Основне призначення	Представляє собою спосіб збору доказів шляхом використання спеціальних економічних знань	Є основною формою контролю фінансово-господарської діяльності підприємства
Юридична підстава ревізії	Ст. 93 КПК, п.24 ст. 23 ЗУ «Про національну поліцію», постанова слідчого, прокурора, ухвала суду	Закон України «Про державну контрольно-ревізійну службу»
Завдання ревізії	Встановлення і перевірка фактів порушення чинного законодавства та виявлення економічних злочинів за конкретним правопорушенням, що ними розслідується	Перевірка законності господарських операцій, достовірності обліку і звітності, фінансової дисципліни, наявності первинних доброякісних документів та виявлення порушень без конкретних завдань
Обсяг ревізії	Перевіряється та частина фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, щодо якої отримані відомості про правопорушення	Перевіряється вся фінансово-господарська діяльність суб'єкта господарювання або ті її ділянки, що входять до компетенції відповідного органу
Чим керуються ревізори	Завданням слідчого чи прокурора	Попередньо розроблена програма перевірки без конкретних завдань
Ревізори взаємодіють	У процесі проведення ревізії ревізор взаємодіє з представни-ком правоохоронного органу	Ревізор взаємодіє з керівником контролюючого органу
Об'єкт ревізії	Поряд із документами суб'єкта господарювання, що перевіряється, також дані, отримані у ході оперативно-розшукових дій	Облікові документи, регістри синтетичного та аналітичного обліку, звітність суб'єкта господарювання, що перевіряється

ділити основні відмінності ревізії, що проводиться за зверненням правоохоронних органів від планової ревізії фінансово-господарської діяльності [1, 2, 4].

Звернення правоохоронного органу щодо проведення ревізії чи перевірки та участі у проведенні ревізії або перевірки включає:

– повну назву підприємства (установи, організації), яке необхідно перевірити, його місцезнаходження (адресу, вказану в установчих документах або фактичну), дані про організаційно-правову форму;

– коротку суть фінансових порушень;

– конкретні питання щодо дотримання законодавства з фінансових питань, на які необхідно дати відповідь;

– період, за який слід перевірити діяльність підприємства (установи, організації) з визначених питань.

Для прийняття керівником органу Держфінінспекції рішення про проведення ревізії або перевірки необхідно також, щоб звернення правоохоронного органу містило такі дані:

– про одержання об'єктом контролю бюджетних коштів державних валютних фондів, використання державного чи комунального майна або наявність пільг як коштів, що одержані з бюджету;

– у яких матеріально відповідальних осіб обов'язково потрібно провести інвентаризації та на яких підприємствах в установах і організаціях – зустрічні перевірки і з яких питань (з обов'язковим зазначенням місцезнаходження об'єктів зустрічних перевірок);

– про підрозділ правоохоронного органу, номер телефону і прізвище його працівника, з яким слід підтримувати зв'язок для вирішення питань, що потребують втручання правоохоронного органу.

У випадку перебування матеріально-відповідальної чи посадової особи, проти якої порушено кримінальне провадження, під арештом, а також при вилученні бухгалтерських документів ініціатором ревізії чи перевірки про це зазначається у зверненні правоохоронного органу [1, 5]. Позапланові ревізії та перевірки за зверненнями правоохоронних органів проводяться при наявності хоча б однієї з обставин:

– надання прокурором слідчим постанови на проведення ревізії (перевірки) винесеної у ході розслідування кримінального правопорушення;

– надання письмових відомостей (актів відомчих перевірок, протоколів зборів трудового колективу, заяв і скарг посадових осіб чи інших працівників суб'єкта господарювання, документів первинного обліку тощо) про зловживання чи значні фінансові порушення на підприємстві (установі, організації);

– надання письмових відомостей про фінансові порушення на підприємстві (установі, організації), за умов проведення їх реорганізації (ліквідації);

– надання письмових відомостей про порушення чинного законодавства у процесі приватизації майна, яке на час ревізії чи перевірки перебуває у підпорядкуванні підконтрольного органу Держфінінспекції підприємства (установи, організації);

– надання письмових відомостей про нецільове використання позик або кредитів, гарантованих бюджетом, термін повернення яких об'єктом контролю порушено.

У листі, яким орган ДФІ інформує правоохоронний орган про прийняття його звернення до позапланового виконання, вказується керівник ревізійної групи (ревізор), його телефон та орієнтовний термін виконання. Посадові особи органів Держфінінспекції направляються за зверненнями правоохоронних органів для участі у проведенні ревізій чи перевірок, що проводяться іншими органами державного фінансового контролю, при наявності обставин:

– проведення органом державного фінансового контролю, якому за чинним законодавством надано відповідні повноваження, ревізії за постановою прокурора або слідчого на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності;

– наявність вимоги правоохоронного органу про виділення спеціалістів для участі в проведенні ревізії чи перевірки на підконтрольному органу ДФІ підприємстві (установі, організації), що вже здійснюється

іншим державним органом, наділеним відповідними повноваженнями.

Звернення правоохоронних органів, що стосуються проведення ревізій чи перевірок у межах повноважень і компетенції органів Держфінінспекції та оформлені відповідно до вимог Інструкції, є обов'язковими для виконання в плановому чи позаплановому порядку [4, 6]. Органи фінансово-економічного контролю не приймають до виконання звернення правоохоронних органів щодо:

– визначення доцільності нормативно-правових актів органів державної влади та місцевого самоврядування, якщо такі акти прийнято в межах повноважень останніх;

– визначення доцільності складення господарських договорів;

– перевірки стану розрахунків між суб'єктами підприємницької діяльності, спірні питання стосовно яких вирішуються у претензійно-позовному порядку (за винятком випадків, коли такі питання поставлені постановою ініціатора ревізії чи перевірки);

– проведення економічних та інших експертиз;

– інших питань, які не входять до їх компетенції.

Ревізії чи перевірки за зверненнями правоохоронних органів, які підписані їх керівниками, заступниками керівників чи начальниками спеціальних підрозділів, проводяться органами контролю найчастіше у строк до 30 робочих днів із дати початку ревізії чи перевірки. Дата початку ревізії визначається керівником контролюючого органу у посвідченні щодо її проведення. У виняткових випадках, коли досліджуються матеріали особливої складності, а також при великій кількості об'єктів, де необхідно провести зустрічні перевірки, цей строк може бути продовжений керівником органу на термін, узгоджений з правоохоронним органом, за ініціативою якого проводиться ревізія чи перевірка. При відсутності згоди ініціатора ревізії чи перевірки на її продовження за умов ненадходження матеріалів зустрічних перевірок або виявлення в ході ревізії чи перевірки відсутності частини фінансових документів результати ревізії оформляються проміжним актом і невідкладно передаються до правоохоронного органу [1, 4].

Основними вимогами, які висуваються до осіб-учасників у проведенні ревізій за зверненням правоохоронних органів є компетентність, професіоналізм, об'єктивність і неупередженість. Найголовнішим є те, щоб ревізор чітко уявляв собі загальну картину розслідуваних зловживань. Тому слідчому до початку ревізії доцільно ознайомити ревізора з матеріалами розслідування та роз'яснити йому зміст ст. 387 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за розголошення даних досудового слідства, а саме: розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, що проводила дізнання чи досудове слідство, даних досудового розслідування, після попередження ревізора у встановленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані – карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років [7]. Правила відводу ревізора у Кримінальному процесуальному кодексі не передбачені, однак при призначенні ревізора необхідно, щоб:

– у ревізора не було родинних зв'язків з особою, діяльність якої перевіряється;

– ревізор не був сам, або його родичі, або безпосередні начальники зацікавлені у наслідках ревізії;

– не було інших обставин, що ставлять під сумнів об'єктивність ревізора.

Залучення посадових осіб органів Держфінінспекції до участі в ревізіях, що проводять інші органи державного фінансового контролю, може здійснюватися на строк до 15 робочих днів. За погодженням із керівництвом контрольно-ревізійного підрозділу цей строк може бути продовжено. При цьому залучені до ревізії ревізори можуть перевіряти:

– у разі проведення ревізії за постановою прокурора, слідчого або особи, що проводить дізнання, – всі питання, які входять до компетенції органів Держфінінспекції,

– у разі залучення до проведення ревізії на підконтрольному цьому органу підприємстві; в інших установах, організаціях – лише питання стосовно використання бюджет-

них позик; позик та кредитів, гарантованих коштами бюджетів; цільового використання дотацій та субсидій; інших бюджетних асигнувань; коштів позабюджетних фондів, а також належного виконання державних контрактів, проавансованих за рахунок бюджетних коштів.

На вимогу правоохоронних органів для з'ясування додаткових питань щодо фінансово-господарської діяльності об'єкта ревізії чи перевірки, які не були поставлені в попередній постанові або іншому зверненні, може проводитись додаткова ревізія на підставі окремо винесеної постанови чи поданого іншого звернення за підписом прокурора, слідчого, особи, яка проводить дізнання, у якій визначаються додаткові питання або уточнюються попередні. Проведення додаткової ревізії чи перевірки за зверненням правоохоронного органу здійснюється тим самим або іншим ревізором. Для перевірки висновків первинної ревізії за зверненням правоохоронних органів може бути призначена повторна ревізія. На відміну від додаткової ревізії, виконання повторної ревізії доручається тільки іншому ревізору [1, 5]. Призначення повторної або додаткової ревізії необхідне у випадках:

– відсутності зацікавлених посадових і матеріально відповідальних осіб при проведенні первинної ревізії (за винятком випадків, коли напевно встановлено, що вони ухилялися від участі в ній);

– використання прийомів вибіркового контролю у процесі первинної ревізії;

– дані, що є у справі свідчать, що аналогічні злочини могли б бути скоєні не тільки на підприємстві, яке перевіряється, але й на інших, де ревізія не проводилась;

– наявність таких же відомостей про посадових осіб, діяльність яких раніше не перевірялась;

– проведення первинних ревізій без участі спеціалістів інших галузей знань, які б могли глибоко дослідити деякі питання;

– ревізором не були використані методи і прийоми контролю, які за переконанням слідчого могли привести до виявлення фактів злочину;

–висновки первинної ревізії були обґрунтовано спростовані зацікавленими особами;

–ревізія була проведена не повно та поверхнево, а її висновки недостатньо документально обґрунтовані;

– є мотивована заява судового експерта про неможливість надати висновок без попереднього проведення додаткової чи повторної ревізії.

Підсумковим документом, який завершує проведену ревізію є акт, а перевірку – довідка, які залучаються до документів кримінального провадження. У цих документах повно і об'єктивно відображаються результати проведених ревізії та перевірки. Акт ревізії має відповідати таким вимогам:

– ґрунтуватись тільки на даних первинних документів, записах у облікових регістрах і звітності суб'єкта господарювання, обов'язково містити посилання на них;

– описувати конкретні факти і дії певних посадових осіб;

– кожне порушення законодавства має бути всебічно досліджене, повинні бути виявлені причини і винуватці порушень у тих межах, у яких це дозволяють засоби ревізії;

– акт оформлюється згідно з діючими вимогами, написаний чітко і грамотно.

Для зменшення перевантаженості акту ревізії однаковими фактами їх необхідно оформити в спеціальних відомостях, актах, довідках, таких як:

– акт перевірки наявних грошових коштів у касі;

– акт інвентаризації матеріальних цінностей;

– довідки про необґрунтоване списання цінностей понад норми природних втрат;

– відомість перевищення ліміту залишків наявних грошей у касі;

– відомість використання грошових коштів не за призначенням;

– відомість перевищення ліміту готівкового грошового обігу;

– відомість переплати за авансовими звітами;

– відомість відрахування податків із заробітної плати;

– розрахунок сум штрафних санкцій за порушення валютного і податкового законодавства тощо.

Усі ці документи мають бути підписані ревізором, керівником і головним бухгалтером підприємства (організації, установи), що перевіряється, і додаються до підсумкового акту ревізії. Бувають випадки, коли виявлені порушення, ретельно приховані або за встановленими фактами, необхідно вжити термінових заходів для усунення порушень і притягнення до відповідальності винних осіб, або коли виявлені обставини не можна підтвердити іншими документами, тоді на вимогу правоохоронних органів складають проміжний акт. Цей акт підписують керівник ревізійної бригади, посадові особи підприємства, що перевіряється, які брали участь у перевірці та були присутні під час проведення контрольних дій.- В акті обов'язково потрібно вказати посади, прізвища та ініціали осіб, відповідальність за діяльність тієї ділянки роботи, яка перевіряється. Зафіксовані у проміжному акті порушення і зловживання коротко викладаються у підсумковому акті ревізії, а сам проміжний акт при цьому розглядається як підтверджуючий їх документ. Проміжний акт разом із підтверджуючими документами і поясненнями відповідальних осіб негайно, не чекаючи завершення ревізії, направляється правоохоронному органу, з ініціативи якого проводиться перевірка [2].

Усі результати ревізії (перевірки) за вимогою правоохоронних органів викладаються в акті (довідці) згідно з питаннями, поставленими правоохоронними органами. У вступній частині такого акту (довідки) ревізії (перевірки) обов'язково зазначаються:

–номери і дати видачі посвідчень ревізорам, на підставі яких проводилася ревізія (перевірка), ким їх видано;

–номер, дата звернення і назва правоохоронного органу – ініціатора ревізії (перевірки);

–ким і за який період була проведена попередня ревізія (перевірка) з питань, поставлених у зверненні правоохоронного органу.

Якщо на вимогу правоохоронних органів проводиться ревізія (перевірка) із залученням спеціалістів інших контрольних органів та різних галузей національної економіки, то в акті (довідці) зазначаються їх місця роботи, прізвища, посади. При розкритті в акті (довідці) ревізії (перевірки) кожного поставленого питання необхідно зазначити:

– які документи перевірені, за який період, метод перевірки (суцільний чи вибірковий), наявність наказу керівника об'єкта контролю або іншого відповідного документа щодо закріплення за посадовими особами відповідальності за здійснення окремих операцій, які включені до переліку питань ревізії (перевірки);

– яке допущено порушення (назва, дата, номер нормативно-правового акта, номер статті чи пункту, що були порушені); розміри виявлених збитків, причини (якщо встановлено) їх виникнення; посади, прізвища та ініціали осіб, на яких покладено відповідальність за здійснення певних господарських та фінансових операцій і з вини яких допущено порушення;

– як відображено у бухгалтерському, податковому або складському обліку операції, здійснені з порушеннями.

Акт (довідка) ревізії (перевірки) складається у трьох примірниках, а на письмову вимогу правоохоронних органів – і в більшій кількості. Примірники акта (довідки) для унеможливлення його (її) підробки візуються ревізором на кожній сторінці та належним чином скріплюються із зазначенням на останній сторінці кількості сторінок у ньому (у ній). Один примірник акта (довідки) під розписку офіційно передається в канцелярію об'єкта контролю з обов'язковою позначкою дати та вхідного номера на другому примірнику або вручається керівнику підприємства, а у разі відмови в одержанні – акт (довідка) надсилається рекомендованим поштовим відправленням за адресою об'єкта контролю, вказаною в установчих документах. При направленні акта (довідки) поштою на тих його (її) примірниках, що направляються до правоохоронного органу і залишаються в контрольно-ревізійному підрозділі, зазначаються реквізити поштового повідомлення, яке долучається до ревізійної справи [1, 8].

Матеріали ревізії (перевірки) передаються у правоохоронні органи не пізніше 7 робочих днів після її завершення на об'єкті контролю (підписання акта (довідки) ревізії (перевірки) посадовими особами об'єкта контролю або складення акта про відмову в його підписанні) при відсутності зауважень керівництва перевіреного підприємства (установи, організації) або не пізніше 20 робочих днів – за наявності таких зауважень. У виняткових випадках термін передачі матеріалів до правоохоронних органів встановлює керівник контролюючого органу, про що письмово повідомляють ініціатора ревізії (перевірки). Основний та проміжні акти (довідки) з усіма додатками передаються у перших примірниках.

Передача матеріалів ревізії (перевірки) до правоохоронного органу проводиться офіційно через його канцелярію з обов'язковим позначенням дати і вхідного номера на другому примірнику супровідного листа контролюючого органу. Допускається передача ревізійних матеріалів у правоохоронні органи рекомендованим поштовим відправленням. Передача ревізійних матеріалів безпосередньо посадовим особам правоохоронних органів забороняється, в тому числі й під розписку. У супровідному листі на ім'я керівника правоохоронного органу в обов'язковому порядку має бути така інформація:

–коли, ким і за який період проводилась ревізія (перевірка);

–обставини та суть виявлених порушень законодавства з фінансових питань;

–які вимоги чинного законодавства порушено (назва, дата, номер, стаття чи пункт, ким затверджені) і хто відповідальний за це порушення;

–коли, на що, в якому обсязі й за чиєю вказівкою були неправомірно використані фінансові ресурси, в тому числі бюджетні кошти;

–у якій сумі й кому заподіяно шкоду чи збитки;

–як відображено в бухгалтерському або складському обліку операції, здійснені з порушеннями;

–які заходи для усунення виявлених порушень вжито в ході ревізії (перевірки) контролюючим органом та керівництвом об'єкта контролю.

Слід зазначити, що матеріали, які передаються за результатами ревізії (перевірки) до правоохоронних органів, містять такі документи:

– оригінал акта (довідки) ревізії (перевірки) з додатками, на які є посилання в ньому, включаючи належно завірені копії розпорядчих чи господарських документів, які містять ознаки здійснених порушень, інвентаризаційні описи, якими зафіксовано недостачі коштів і матеріальних цінностей, акти контрольних обмірів, якими встановлено відхилення від актів приймання виконаних робіт, тощо;

– пояснення або заперечення посадових чи матеріально відповідальних осіб підприємства (установи, організації), які перевірялись, та інших осіб щодо обставин порушення (якщо такі подані) й висновки посадових осіб контролюючих органів стосовно таких пояснень або заперечень;

– копію повідомлення до правоохоронного органу про доцільність вилучення документів (якщо в ході ревізії чи перевірки ревізорами тимчасово вилучалися документи у зв'язку з їх підробленням або виявленими порушеннями з ознаками зловживань);

– опис документів, які додаються до супровідного листа.

Матеріали ревізії (перевірки), які передаються у правоохоронні органи, нумеруються по аркушах. В описі обов'язково має зазначатися: порядковий номер, повна назва документу, його дата, номер і кількість аркушів, а також загальна кількість матеріалів і аркушів цифрами і літерами. Опис підписується посадовою особою контролюючого органу, ставиться дата його складення. У справах контролюючого органу залишаються другі примірники акта (довідки) та інших матеріалів ревізії (перевірки), які передані до правоохоронного органу, і повідомлення про прийняті за ними рішення.

Якщо деякі питання за матеріалами правопорушення не можуть бути вирішені тільки шляхом проведення ревізії, то ревізор може бути викликаний до слідчого, прокурора чи суду в якості свідка, щоб дати пока-

АНОТАЦІЯ

У статті наведено характеристику ревізій за зверненнями правоохоронних органів та визначено риси, які відрізняють її від планової ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства. Досліджено етапи призначення та проведення ревізії за зверненнями правоохоронних органів та визначено причини відводу ревізора. Визначено перелік документів, які передаються за результатами ревізії (перевірки) до правоохоронних органів, та вимоги до їхнього оформлення.

зання про відомі йому обставини правопорушення, або може бути призначена судово-економічна експертиза.

Висновки

Участь спеціаліста-економіста у слідчих діях дозволяє забезпечити швидке та повне збирання доказів, необхідних для розслідування економічних правопорушень різної складності. Основною ж формою використання спеціальних економічних знань для збору доказів у кримінальних провадженнях, відкритих за ознаками економічних правопорушень, є проведення ревізій та зустрічних перевірок за зверненням правоохоронних органів.

Література

1. Дікань Л.В. Судово-економічна експертиза : навч. посіб. / Л.В. Дікань, В.Д. Понікаров, О.В. Кожушко. – Х. : Вид ХНЕУ ім..С. Кузнеця, 2014. – 432 с.

2. Мумінова-Савіна Г.Г. Судово-бухгалтерська експертиза : навч.- метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / Г.Г. Мумінова-Савіна. – К. : КНЕУ, 2004. – 268 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 9-13. – Ст. 88.

4. Камлик М.І. Особливості обліку та використання обліково-бухгалтерських документів при виявленні та розслідуванні корисливих злочинів у галузях економіки. Судова бухгалтерія / М.І. Камлик – К.: Синтез, 1995. – 256 с.

5. Доник Н.Я. Судова бухгалтерія / Н.Я. Доник, Г.П. Доник. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 208 с.

SUMMARY

In proceedings often necessary to establish legally significant circumstances and relations, are based only on legal knowledge can not reveal. One of the effective ways of solving such problems is to expand the forms of participation of knowledgeable individuals in proving in court proceedings improve their legal status and directions of interaction with other stakeholders. By this interaction include the use of non-procedural forms of expertise in the proceedings. Today, still widely used to attract Auditor for signs of a crime and collecting evidence based information. Participation Specialist, Economist in the investigation allows for rapid and complete collection of evidence needed for the investigation of economic offenses of varying complexity. The basic form of the use of special economic knowledge for gathering evidence in criminal proceedings opened on the basis of economic offenses is to conduct audits and inspections counter at the request of law enforcement.

In this paper, the characteristics of the audits on the appeals law enforcement, and identifies the features that distinguish it from a planned audit of financial and business enterprises. Studied the stages of the appointment and audit of the appeals law enforcement agencies and are causes removal auditor. The final document is completed audited act upon check - a certificate that documents involved in criminal proceedings. These documents fully and objectively reflected the results of the audit and verification. Features of the documents transmitted by the results of audits (inspections) to law enforcement agencies, and requirements for their design.

6. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 № 53/5, зареєстрованим у Мін'юсту України 03.11.1998 за № 705/3145 (із змінами) // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – С. 172

7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2001. – №№ 25-26. – ст. 131.

8. Гуцаленко Л.В. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб./ Л.В. Гуцаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 351 с.

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ШЛЯХІВ ПРОТИДІЇ ВИКЛИКАМ ТА ЗАГРОЗАМ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНУ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

ДОЛЖЕНКО Костянтин Іванович - здобувач кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 35.078.3

В статье на основании анализа научных концепций и правовых основ дана характеристика угроз и вызовов, которые имеют место в процессе обеспечения информационной безопасности на региональном уровне. С учетом международного опыта определена система субъектов обеспечения национальной информационной безопасности, которую целесообразно разделять на органы управления системой информационной безопасности, органы выявления информационных угроз, органы противодействия информаций войне. В вопросе повышения уровня национальной безопасности обозначены пути противодействия вызовам и угрозам обеспечения информационной безопасности региона в контексте интеграционных процессов в Украине.

Ключові слова. Інформаційна безпека регіону, національна безпека, інформаційні ресурси, інформаційна загроза, правове регулювання.

Постановка проблеми

Розвиток телекомунікацій й інтенсивне поширення інформаційних технологій у сучасному суспільстві, зростання обсягу інформаційних потоків, з одного боку, сприяють інформатизації суспільства, проте з іншого – визначили необхідність пошуку нових форм захисту інформації, підвищення правових вимог до системи забезпечення інформаційної безпеки на державному й регіональному рівні. Необхідність забезпечення інформаційної безпеки України схвалена на державному рівні, що зумовлено зростанням кількості викликів та загроз національним інтересам, а також масштабів злочинів, що вчиняються в інформаційному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання щодо визначення змісту та значення інформаційної безпеки розглянуті у роботах таких вчених, як О. Бандурка, К. Беляков, З. Живко, Б. Кормич, В. Ліпкан, О. Монашова, М. Швець та ін. Проте, більшість робіт зазначених науковців присвячені або питанням забезпечення інформаційної безпеки як важливої складової національної безпеки (Б. Кормич, В. Ліпкан), або розглянуті в контексті напрямку діяльності правоохоронних органів (І. Арістова, О. Бандурка, М. Швець). Наукові дослідження, присвячені комплексному вивченню питань визначення загроз, які впливають на рівень забезпечення інформаційної безпеки регіону, у вітчизняній адміністративній науці носять поодинокий характер.

Метою статті є визначення та характеристика викликів та загроз, які мають місце у сфері забезпечення інформаційної безпеки, з метою окреслення шляхів їх подолання в сучасних умовах на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу

Реалізація євроінтеграційного вектору розвитку України та співробітництво з Європейським Союзом зумовило низку кардинальних реформ у політичній, економічній, соціальній і освітній сферах, а також

вдосконалення правових засад зміцнення української державності з метою зниження соціальної напруги та усунення конфліктів, що підривають територіальну цілісність і єдність України.

Останнім часом, враховуючи масштаби посягань на інформаційну безпеку, європейські країни розпочали реалізацію довгострокових державних програм, спрямованих на забезпечення захисту власних інформаційних систем, на недопущення загроз і викликів, які впливають на рівень забезпечення інформаційної безпеки. Ці питання набули міжнародно-правового рівня. У цьому аспекті була прийнята Концепція міжнародної інформаційної безпеки (1996 р.), у якій визначені шляхи формування інформаційного суспільства і глобальної цивілізації. Зазначимо, що міжнародна спільнота визнає проблему інформаційної безпеки як багатоаспектний стратегічний напрям взаємодії держав у світі з метою забезпечення миру і правопорядку. Генеральний секретар ООН для створення міжнародного механізму протидії використанню інформаційних озброєнь та розпалюванню інформаційних війн запропонував державам-членам ООН розглянути конкретну типологію інформаційних загроз, визначити критерії проблеми, включаючи розробку міжнародних принципів безпеки глобальних інформаційних систем, внести відповідні пропозиції [1, с. 18-20].

Сьогодні інформація набирає матеріальної форми і володіння нею стає надзвичайно актуальним. Будь-які «матеріальні» рішення до їх реалізації апробовуються в інформаційній сфері. І результати апробації стають вирішальними. Аналізуючи зміст та роль інформації у сучасному світі, американський дослідник М. Маклюєн виводить цікаву тезу, що звучить так: «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації [2, с. 87]». У наш час економічні зв'язки і відносини все більше набирають форму обміну знаннями, а не обміну товарами. А засоби масової комунікації самі є новими «природними ресурсами», що збільшують багатства суспільства. Тобто боротьба за капітал, простори збуту відходять на другий план, а головним стає доступ до інформаційних ресурсів, що призводить до того, що війни ведуться вже більше в інформаційному просторі та за допомогою інформаційних видів озброєнь. шляхом впливу на мислення і поведінку людей.

З часом з'явився термін «стратегічна інформаційна війна», яка за змістом визначалася як війна з використанням державного глобального інформаційного простору й інфраструктури для проведення стратегічних військових операцій і зміцнення впливу на власний інформаційний ресурс [3, с. 106].

У термінологічному значенні інформаційна війна (від англ. «*Information War*») – це використання і управління інформацією з метою набуття конкурентоздатної переваги над супротивником. Інформаційна війна включає в себе: збір тактичної інформації; забезпечення безпеки власних інформаційних ресурсів; поширення пропаганди або дезінформації, щоб деморалізувати військо та населення ворога; підрив якості інформації супротивника і попередження можливості збору інформації супротивником [4, с. 89-90]. Часто інформаційна війна ведеться в комплексі з кібер- та психологічною війнами з метою ширшого охоплення цілей, із залученням радіоелектронної боротьби та мережевих технологій. Основним засобом ведення інформаційної війни є інформаційна зброя, яка дедалі частіше розглядається як новий вид глобальної зброї масового ураження, катастрофічного за своїми наслідками. Так, за даними аналітиків США, на даний час майже у 120 країнах світу ведуться розробки інформаційної зброї, яка дозволяє встановити контроль над інформаційними ресурсами інших країн і управляти суспільною свідомістю [5, с. 73].

У розвинутих країнах концепція інформаційної війни є складовою воєнної доктрини, що обумовлює створення окремих підрозділів та спеціалістів для проведення інформаційних операцій. Не можна забувати, що чим сучасніше суспільство, тим більше воно покладається на інформацію та засоби її доставки. Сюди відноситься також Інтернет. Проте, це лише вершина цієї інформаційної конструкції. Будь-яка розвинена країна має телефонну, банківську та безліч інших мереж, що керуються комп'ютерами, отже, мають властиві для них слабкі місця. Практика міжнародних, регіональних та

етнічних конфліктів виявила унікальність застосування інформаційної зброї для впливу на міжнародне співтовариство та для боротьби за геополітичні інтереси.

Слід підкреслити, що стратегії глобального інформаційного протиборства лежать в основі аналітичних розробок дослідницьких інституцій різних країн, метою яких є саме забезпечення інформаційного лідерства у сфері міжнародної безпеки. У міжнародній практиці виділяють наступні п'ять моделей системи глобальної інформаційної безпеки [6, с. 303-305]:

1) Модель А – створення абсолютної системи захисту країни-інформаційного лідера проти будь-якого виду наступальної інформаційної зброї, що обумовлює об'єктивні переваги в потенційній інформаційній війни, змушує інші країни шукати альянсу у військово-інформаційних діях з країною-інфолідером. При цьому може бути використано систему жорстокого контролю над інформаційним озброєнням противника на підставі потенційних міжнародних документів з інформаційної безпеки.

2) Модель В – створення значної переваги державами-потенційного ініціатора інформаційної війни в наступальних видах озброєнь, у знешкодженні систем захисту державами-протиника засобами інформаційного впливу, координація дій із союзними державами з використаннями визначених засобів інформаційної зброї для ідентифікації джерел і типів інформаційних загроз.

3) Модель С – наявність кількох країн-інфолідерів і потенційного протиборства між ними, визначення фактору стримування експансії інформаційних загроз, забезпечення в перспективі домінування однієї з держав у сфері міжнародної інформаційної безпеки з можливостями значного впливу на глобальну інфосферу та переважного права вирішення проблем глобального світопорядку.

4) Модель D – усі конфліктуючі сторони використовують транспарентність інформації для формування ситуативних альянсів, для досягнення переваг локальних рішень, які спроможні заблокувати технологічне лідерство, для використання можливостей інформаційної інфраструктури на окремих територіях з метою організації внутрішнього конфлікту між опозиційними силами(політичні, сепаратистські, міжнаціональні конфлікти) для проведення міжнародних антитерористичних інформаційних операцій.

5) Модель Е – протиборство світової спільноти та міжнародної організованої злочинності, здатної контролювати перебіг політичних, економічних, суспільних і, зрештою, цивілізаційних процесів. Можливість такої моделі передбачена в дослідженні Національної ради розвідки США «Mapping the global future» – 2020 у версії «Коло страху», яка є найбільш песимістичним сценарієм майбутнього світової спільноти.

Суспільна сфера виступає найбільш вразливою для інформаційних впливів, оскільки включає систему формування громадської думки, структуру засобів масової комунікації, інформаційно-організаційну структуру політичних партій, громадських рухів, національно-культурних та релігійних інституцій, структуру забезпечення основних прав і свобод людини, плюралізму і незалежності виявлення поглядів, вільного обміну ідеями та інформацією [1, с. 23]. Негативні наслідки деструктивного застосування інформаційних технологій окремими державами для вирішення військово-політичних завдань стосуються інтересів багатьох країн, набуваючи глобального характеру.

В Україні нормативно-правова база протидії інформаційній війні складається з законів України: «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про телекомунікації», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про державну таємницю», «Про авторське право та суміжні права», а також Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287, та інші законодавчі та підзаконні нормативні акти. Крім того, у процесі співпраці України і Євросоюзу була підписана Угода між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом. Ця Угода, зокрема, закріпи-

ла основні положення обміну, збереження, охорони та доступу до такої інформації [7]. Таке співробітництво є ще одним проявом забезпечення інформаційної безпеки між Україною та країнами-членами ЄС на міжнародному, національному і регіональному рівнях.

Однак, неврегульованими залишаються питання, що пов'язані з використанням інформаційних ресурсів для забезпечення інформаційної безпеки держави і регіону, щодо застосування сил і засобів системи забезпечення інформаційної безпеки при запровадженні заходів активного характеру, визначення інформаційних загроз для держави і регіонів, створення структури системи інформаційної безпеки регіону.

Світова практика забезпечення інформаційної безпеки на рівні регіону розділяє систему на дві основні підсистеми: 1) інформаційно-технічну (комп'ютерні пристрої, інформаційні мережі, програми); 2) інформаційно-психологічну (засоби масової інформації, громадські організації) [8, с. 51].

Розглянувши стан забезпечення інформаційної безпеки, Рада національної безпеки і оборони України ухвалила рішення «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України» від 01 травня 2014 року №449/2014, у якому зазначена необхідність вдосконалення нормативно-правового забезпечення, попередження й нейтралізації потенційних і реальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері, в аспекті якої необхідно [9]:

- розробити і внести зміни до деяких законів України щодо протидії інформаційній агресії, передбачивши, зокрема, визначення механізму протидії негативному інформаційно-психологічному впливу;
- розробити нову редакцію Доктрини інформаційної безпеки України;
- опрацювати питання щодо створення національної захищеної операційної системи, антивірусного програмного забезпечення, спеціальних програмних і технічних засобів захисту державних інформаційних ресурсів та інформаційно-комунікаційних мереж;
- ужити заходів щодо забезпечення поширення об'єктивних відомостей про суспільно-політичну ситуацію в Україні, зокрема, шляхом створення відповідного медіа-холдингу для підготовки якісного конкурентоздатного інформаційного продукту.

Також указом Президента України ухвалено рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». Одним із важливих викликів, які можуть перерости в загрозу застосування воєнної сили проти України, є: цілеспрямований інформаційний (інформаційно-психологічний) вплив з використанням сучасних інформаційних технологій, спрямований на формування негативного міжнародного іміджу України, а також на дестабілізацію внутрішньої соціально-політичної обстановки, загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин. Крім того, в цій Доктрині напрямками подолання загроз і конфліктів в аспекті «регіональної інформаційної війни» мають бути: посилені заходи з реалізації державної інформаційної політики у регіонах, на тимчасово окупованій території і міжнародній арені; забезпечення інформаційної складової національної безпеки; запровадження ефективної системи заходів стратегічних комунікацій у діяльність органів сектору безпеки [9] тощо.

Крім того, в умовах інформаційної війни потребує реформування система забезпечення інформаційної безпеки регіону, яка повинна складатися із органів державної влади із забезпечення інформаційної безпеки; методів попередження, діагностики та нейтралізації інформаційних загроз; системи заходів протидії інформаційним загрозам і механізму їх запровадження.

Провідний досвід європейських держав [6, с. 429-430] показує, що органи державної влади в сфері забезпечення інформаційної безпеки, захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах на центральному і регіональному рівнях доцільно поділяти на три основні групи: 1) органи управління системою інформаційної безпе-

ки; 2) органи виявлення інформаційних загроз; 3) органи протидії інформацій війні.

Управління системою інформаційної безпеки здійснюють окремі (керівні) державні органи. В Україні ці повноваження покладаються на Раду національної безпеки і оборони України, та на Міністерство інформаційної політики України. Орган управління повинен активно взаємодіяти з органами виявлення інформаційних загроз та протидії інформацій війні, кожному з яких відведена окрема функція в загальній системі інформаційних заходів.

До державних органів виявлення інформаційних загроз і протидії інформацій війні можна віднести (міністерства та відомства): Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Службу безпеки України, Національну поліцію України, Міністерство оборони України, Службу зовнішньої розвідки України, Міністерство інфраструктури України, Державну прикордонну службу України, Державний комітет з питань телебачення і радіомовлення України та ряд інших відомств. Функції всіх органів державної влади із забезпечення інформаційної безпеки визначені національним законодавством, яке повинно відповідати міжнародним нормам і стандартам.

До методів попередження, діагностики та нейтралізації інформаційних загроз можна віднести: розвиток та вдосконалення нормативно-правової бази функціонування органів забезпечення інформаційної безпеки; розмежування повноважень органів державної влади із забезпечення інформаційної безпеки; розробку системи моніторингу стану інформаційної безпеки; розробку пропозицій із створення сприятливих умов виходу з критичного стану вітчизняних галузей промисловості, що виробляють засоби інформатизації і захисту інформації; аналіз техніко-економічних параметрів вітчизняних і закордонних програмно-технічних засобів забезпечення інформаційної безпеки і вибір перспективних напрямків розвитку вітчизняної техніки; розробку системи економічних і статистичних показників, що характеризують ефективність функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки; дослідження критеріїв і методів оцінки ефективності системи інформаційної безпеки. У свою чергу, до системи заходів протидії інформаційним загрозам і механізму їх запровадження можна, зокрема, віднести розвиток інформаційних і громадських центрів. Так, прикладами успішно функціонуючих закордонних інформаційних центрів є Rand (Research ANd Development, США), Військовий університет національної оборони; громадських центрів – Центр стратегічних і міжнародних досліджень, Американський підприємницький інститут, Фонд спадщини, Атлантична Рада, Центр з національної політики та інші [5, с. 76].

Висновки

Глобалізація інформаційних ресурсів стає визначальним фактором існування та виживання сучасної цивілізації. Щодо розвитку системи забезпечення інформаційної безпеки України треба звернути увагу на необхідність її формування з урахуванням сучасних інформаційних загроз, бути ефективною в умовах інформаційної війни, передбачати заходи зі створення захищеної національної та регіональної операційної системи, спеціальних програмних і технічних засобів захисту інформаційних ресурсів, а також заходи з поширення правдивої інформації про економічну та політичну ситуацію в регіоні та країні загалом. У свою чергу, система заходів протидії інформаційним загрозам повинна включати як заходи, направлені на поширення об'єктивних відомостей про суспільно-політичну ситуацію, так і заходи щодо захисту національного інформаційного простору і протидії монополізації інформаційної сфери, у тому числі й заборону інформації, яка містить ідеї війни, насилля, дискримінації та посягання на права і свободи людини.

Література

1. Безпека України – 2010 : геополітичний вимір / Громадсько-політичне об'єднання «Український форум» ; за ред.-------- В. П. Горбуліна, А. М. Зленка, Г. К. Крючкова, В. П. Семиноженка. – К. : Укр. Форум, 2007. – 128 с.

2. Манойло А.В. Государственная информационная политика в условиях информа-

АНОТАЦІЯ

У статті на підставі аналізу наукових концепцій та правових засад надано характеристику загрозам та викликам, які мають місце в процесі забезпечення інформаційної безпеки на регіональному рівні. З урахуванням міжнародного досвіду визначено систему суб'єктів забезпечення національної інформаційної безпеки, яку доцільно поділяти на: органи управління системою інформаційної безпеки, органи виявлення інформаційних загроз, органи протидії інформацій війні. В питанні підвищення рівня національної безпеки окреслено шляхи протидії викликам та загрозам в сфері забезпечення інформаційної безпеки регіону в контексті інтеграційних процесів в Україні.

ционно-психологической войні: монография. / А.В. Манойло, А.И. Петренко, Д.Б. Фролов. – М. : Горячая линия – Телеком, 2003. – 541 с.

3. Присяжнюк М. Аналіз засобів ведення інформаційної боротьби з використанням інформаційних технологій, форм і способів їх застосування / М. Присяжнюк, Я. Жарков // Центр воєнної політики та політики безпеки. – 2009. – 10 серпня. – С. 101-112.

4. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін. За ред. М. П. Требіна. – Х . : Право, 2015. – 646 с.

5. Гриняев С. Взгляды военных экспертов США на ведение информационного противоборства / С. Гриняев. // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 8. – С. 70-78.

SUMMARY

The article based on the analysis of scientific concepts and the legal basis the characteristic of the threats and challenges that are taking place in the process of information security at the regional level. Taking into account international experience defined system of national information security subjects, which is advantageously divided into: information security management bodies, detection of information threats, authorities counter the war of information. In the matter of raising the level of national security are identified ways to counter threats and challenges to ensure information security in the region in the context of integration processes in Ukraine.

6. Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози. – К. : Центр вільної преси, 2006. – 916 с.

7. Украина – Европейский Союз: Собрание международных договоров и других документов (1991-2009). – К. : ЮСТІНІАН, 2010. – 608 с.

8. Долженко К.І. Інформаційна безпека регіону: сутність та зміст поняття / К.І. Долженко // Наше право. – 2014. – №2. – С.47–54.

9. Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01.05.2014 №449/2014 // Урядовий кур'єр від 07.05.2014. – 2014. – № 81.

10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : Указ Президента України від 24.09.2015 № 555/2015 // Урядовий кур'єр від 26.09.2015. – 2015. – № 178.

ПРОБЛЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРУП ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

КОРОПАТНІК Ігор Михайлович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри фінансів і права Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 342.95

В статье анализируются особенности информационного обеспечения деятельности групп гражданско-военного сотрудничества в условиях проведения антитеррористической операции на Востоке Украины. Определены проблемы, которые препятствуют проведению эффективной информационной политики в указанном направлении.

Ключові слова: інформаційне забезпечення, Збройні Сили України, групи цивільно-військового співробітництва, інформаційна політика, антитерористична операція.

Визнання інформаційного забезпечення важливим елементом підтримки бойових дій – це стала практика провідних країн світу, країн-членів НАТО та інших військових союзів. На момент започаткування антитерористичної операції в Луганській та Донецькій областях питання її інформаційної підтримки було, на жаль, проігноровано. Як наслідок, ряд службово-бойових завдань підрозділами Збройних Сил України були або невиконані, або виконані не в повному обсязі, що призвело до неповоротних втрат серед військовослужбовців. Блокування пересування військових колон, перешкоджання виконанню завдань військових підрозділів, передача розвідувальної інформації протиборчій стороні – це лише деякі видимі наслідки ігнорування інформаційної складової забезпечення бойових дій. Вказане обумовлює актуальність дослідження проблем інформаційного забезпечення діяльності Збройних Сил України в цілому і груп цивільно-військового співробітництва зокрема.

Проблеми інформаційного забезпечення державних органів, компетенція яких включає забезпечення національної безпеки, досліджувалися у роботах І.В. Арістової, К.І. Бєлякова, В.М. Бегми, В.М. Брижка, А.В. Возженікова, В.П.Горбуліна, А.Б.Качинського, А.А. Кокошина, О.В. Копана, І.Ф. Коржа, В.А. Ліпкана, А.І. Марущака, В.Я. Настюка, Е.Н. Ожиганова, В.Г. Пилипчука, В.С. Цимбалюка, О.Н. Ярмиша та інших авторів. Разом з тим проблематика інформаційного забезпечення діяльності Збройних Сил України та їх окремих підрозділів, у тому числі у сфері цивільно-військового співробітництва, досліджена ще недостатньо.

Метою написання статті є висвітлення особливостей інформаційного забезпечення діяльності груп цивільно-військового співробітництва в умовах проведення антитерористичної операції на Сході України.

Історія створення структур цивільно-військового співробітництва в органах військового управління збройних сил країн НАТО, яка розпочинається у другій половині 80-х років XX століття, пов'язана з численними міжетнічними конфліктами на територіях країн Південної та Східної Європи, для врегулювання яких залучалися міжнародні миротворчі контингенти.

З урахуванням досвіду операцій на території колишньої Югославії, військові

аналітики НАТО дійшли висновку, що застосування військової сили, власне, вже не є вирішальним фактором для досягнення кінцевої мети. Наявні виклики і загрози потребують постійного моніторингу цивільного середовища, всебічного вивчення і прогнозування впливу громадянського суспільства на дії військових багатонаціональних сил. Саме це забезпечує ефективне проведення заходів цивільно-військового співробітництва під час застосування міжнародних миротворчих контингентів [1].

Ідея щодо створення таких структур у складі Збройних Сил України виникла у 2005 році. Цей період характеризується активною участю в миротворчих операціях під егідою ООН. Пропозиції щодо введення в склад миротворчих контентів компонентів CIMIC пов'язувались з необхідністю підвищення ефективності виконання завдань національними підрозділами [2, с.12].

Усвідомлення важливості підтримки військових дій місцевим населенням реалізувалося у створенні пілотного проекту цивільно-військового співробітництва Генерального Штабу Збройних Сил України. Започаткована робота з місцевим населенням, представниками органів місцевої влади, волонтерськими організаціями, міжнародними благодійними організаціями дозволила оперативно вирішувати нагальні проблеми, пов'язані із забезпеченням життєдіяльності мешканців районів проведення антитерористичної операції. У свою чергу, це сприяло зниженню напруження у відносинах між населенням та військовими підрозділами.

Нормативно-правові засади інформаційного забезпечення діяльності груп цивільно-військового співробітництва в Україні було закладено в базових нормативно-правових актах у сфері національної безпеки. Так, відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» до загроз в інформаційній сфері було віднесено намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації. Основним напрямком державної політики в цій сфері було визначено вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії і монополізації інформаційної сфери України [3].

Фіксація цих положень у Законі «Про основи національної безпеки» є абсолютно логічною, однак їх практична реалізація потребувала цілеспрямованої діяльності суб'єктами, на яких було покладено виконання відповідних завдань.

Ігнорування положень закону призвело до негативних подій на сході України, в Криму та на деяких окремих територіях інших регіонів.

Спроби виправити ситуацію в сфері інформаційної безпеки сприяли затвердженню низки правових документів. Хоч із запізненням, у них було визначено напрями державної політики у вказаній сфері. У Стратегії національної безпеки, затвердженій Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 [4], до актуальних загроз національній безпеці віднесено інформаційно-психологічну війну, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу та відсутність цілісної комунікативної політики держави. Для забезпечення інформаційної безпеки вважається за необхідне протидіяти інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільної свідомості, поширенню спотвореної інформацією та інше. Також передбачена розробка і реалізація скоординованої інформаційної політики органів державної влади.

В Указі Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» №555/2015 [5] в розділі «Цілі та основні завдання воєнної політики щодо інформаційної безпеки» в якості останніх визначено удосконалення державної інформаційної політики у воєнній сфері; попередження та ефективна протидія інформаційно-психологічним впливам інших держав.

Як ми бачимо, відмінність цих документів у питаннях забезпечення інформаційної безпеки – це закріплення у другому з них термінів «попередження» та «ефективна

протидія» інформаційному впливу. Зважаючи на терміни підписання цих документів, цілком логічно виникнення уточнених визначень щодо завдань у сфері інформаційної безпеки.

Також в останньому нормативно-правовому акті з'являється термін «спеціальні інформаційні заходи впливу». Він застосовується до діяльності,що проводиться на території Донецької та Луганської областей.

З позиції реалізації практичних завдань у сфері забезпечення інформаційної безпеки більший інтерес, безумовно, уявляє Указ Президента України №555/2015. У ньому впроваджено дві актуальні позиції, які покладені в основу діяльності груп цивільно-військового співробітництва в зоні АТО, а саме: «З метою переваги над воєнним противником мають бути посилені заходи з реалізації державної інформаційної політики. Забезпечення інформаційної складової воєнної безпеки здійснюватиметься шляхом запровадження ефективної системи заходів стратегічних комунікацій у діяльність органів сектору безпеки» (п.41).

Розглянемо можливість практичної реалізації цих положень детальніше. Як відомо, інформаційний вплив на групи населення здійснюється різними формами і методами та за допомогою різних комунікативних засобів.

Досвід проведення військових та миротворчих операцій НАТО, США та інших держав реалізувався в базові положення концепції цивільно-військового співробітництва, які в подальшому були відображені в більшості керівних документів НАТО. Цікавим для нас є положення про інформаційне забезпечення діяльності підрозділів НАТО, концепцію якого для кожної операції на окремих територіях готують фахівці CIMIC перед її проведенням.

Загальновизнана практика проведення інформаційного впливу, достатнього для отримання підтримки у місцевого населення (в залежності від специфіки регіону), дозволяє окреслити термін впливу – від трьох до чотирьох місяців. Інформаційний вплив на місцеве населення здійснюється через засоби масової комунікації (ТВ, Інтернет, радіо, друкованих видань), а також шляхом розповсюдження інформації через ключових суб'єктів комунікації – осіб, які мають вплив на місцеве населення (представники органів місцевої влади, політики, бізнесмени, формальні та неформальні лідери).

На сьогоднішній час, на жаль, запевнення представників Міністерства інформаційної політики України та інших посадових осіб щодо позитивних змін та наявності інформаційного впливу на населення через комунікативні засоби України не відповідають в повній мірі дійсності. В зоні проведення антитерористичної операції на віддаленні 30-40 км від лінії зіткнення супротивник має абсолютну перевагу у питаннях інформаційного впливу. Моніторинг, здійснюваний групами цивільно-військового співробітництва, дозволяє стверджувати, що у 30 кілометровій зоні інформація з різних джерел комунікації – радіо, ТВ, інтернет – надходить з протилежної сторони. Інтернет-провайдер, який надає послуги фізичним та юридичним особам в Луганській області, знаходиться в м. Луганськ.

На нашу думку, найбільш слабкі місця забезпечення інформаційної підтримки дій Збройних Сил України полягають у неспроможності здійснення превентивних заходів. Майже єдиний структурний підрозділ Збройних Сил України – Управління цивільно-військового співробітництва – на даний час готує підґрунтя для створення інформаційного продукту, що може бути використаний для впливу на місцеве населення.

Асоціювання людини у формі з позитивними подіями досягається завдяки співпраці з міжнародними благодійними організаціями, представниками волонтерського руху та іншими донорами. Можемо констатувати, що інформаційне забезпечення діяльності груп ЦВС не має нині фінансової підтримки з боку держави, і ті результати, яких досягають фахівці CIMIC НАТО за рахунок внутрішніх фінансових можливостей військово-політичного блоку, досягаються в нашому випадку за рахунок доброї волі благодійників та міжнародних благодійних організацій на кшталт Червоного Хреста, НСА та ін.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються особливості інформаційного забезпечення діяльності груп цивільно-військового співробітництва в умовах проведення антитерористичної операції на Сході України. Визначено проблеми, які перешкоджають проведенню ефективної інформаційної політики у вказаному напряму.

Специфіка роботи груп цивільно-військового співробітництва полягає у тому, що вони працюють на території своєї держави. Це дозволяє уникнути мовного, ментального, релігійного бар'єрів, полегшує можливості впливу на місцеве населення в районі проведення бойових дій. Разом з тим недостатність правового, фінансового та методологічного забезпечення значною мірою утруднює їх функціонування. Однак, на відміну від багатьох інших суб'єктів інформаційної політики, групи ЦВС ЗСУ щоденно і цілеспрямовано здійснюють прозору діяльність з метою зміцнення рівня інформаційної безпеки в районах проведення АТО.

Пролонгація ситуації некерованості інформаційним полем в зоні АТО може призвести до поступової втрати територій та повзучого наступу антидержавницьких поглядів, що є загрозою вищого рівня для національної безпеки України. Вказане обумовлює необхідність переходу від теоретичних узагальнень до практичної площини реалізації державної інформаційної політики.

SUMMARY

The article analyzes the characteristics of the Information Management group of civil-military cooperation in terms of anti-terrorist operations in the East of Ukraine. Identified problems that hinder the implementation of an effective information policy in this direction.

Література

1. Військово-цивільне_співробітництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Військово-цивільне_співробітництво.

2. Коропатнік І.М. Організаційно-правові аспекти застосування підрозділів Збройних сил України в миротворчих операціях : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ігор Михайлович Коропатнік; В.о. Нац. акад. держ. податк. служби України.– Ірпінь, 2005.– 17 с.

3. Про основи національної безпеки України: Закон України //Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст.351.

4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 43. – Ст.1353

5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – №78. – Ст.2592.

ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

РОМАНЕНКО Марина Володимирівна - кандидат юридичних наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

В статье рассматривается система принципов деятельности органов полиции, их сущность и содержание и характеризуется правовое регулирование их реализации в соответствии с Конституцией Украины и других законов Украины.

Ключові слова: поліція, принципи, діяльність, правове регулювання, правоохоронні органи, нормативні акти.

Постановка проблеми

Національна поліція України у своїй діяльності згідно зі ст. 3 Закону України «Про національну поліцію» [1] керується Конституцією України [2], міжнародними договорами України,згода на обов`язковість яких надана Верховною Радою України, вказаним законом та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами з питань охорони прав і свобод людини і громадянина, забезпечення публічної безпеки і порядку, протидії злочинності.

Діяльність органів поліції здійснюється на основі принципів, передбачених розділом ІІ «Принципи діяльності поліції» Закону України «Про національну поліцію». Принципи діяльності встановлюються законами, але їх реалізація здійснюється методами і засобами, які відповідно регулюються не тільки законами, а й іншими нормативно-правовими актами та потребують постійного аналізу та дослідження.

Аналіз наукової розробки

Дослідження діяльності правоохоронних органів і органів поліції, в тому числі здійснені такими вченими як О.М. Бандурка, І.П. Голосніченко, С.М. Гусаров, Ю.Б. Данильченко, А.Т. Комзюк, О.М. Литвинов, О.М. Музичук, О.В. Негодченко, В.І. Олефір, О.Ю. Синявська, В.Л. Синчук, А.А. Дмитрієв та інші. Праці зазначених науковців використані автором даної статті з метою вироблення пропозицій щодо вдосконалення правової регламентації принципів діяльності органів Національної поліції.

Виклад основного матеріалу

Україна, як європейська та демократична держава, може розвиватися за умови забезпечення прав і свобод людини, публічної безпеки і порядку, ефективній протидії злочинності.

У розділі ІІ Закону України «Про національну поліцію» визначені наступні принципи діяльності поліції, а саме:

Стаття 6 «Верховенство права», яка передбачає, що

- поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

- принцип верховенства права застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Стаття 7 «Дотримання прав і свобод людини» передбачає, що поліція

- під час виконання своїх завдань забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації;

- обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції;

- здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування;

- поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу поліції протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності.

У разі виявлення таких дій поліцейський зобов'язаний повідомити про це орган досудового розслідування, уповноважений на розслідування відповідних злочинів, вчинених поліцейськими.

У діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками.

У статті 8 «Законність» проголошується, що

- поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України;

- поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази;

- накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України.

Стаття 9 «Відкритість та прозорість» декларує те, що

- поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в межах, визначених Конституцією та законами України;

- поліція забезпечує постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку;

- поліція забезпечує доступ до публічної інформації, володільцем якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законом;

- поліція може оприлюднювати (поширювати) інформацію з обмеженим доступом лише у випадках та в порядку, визначених законом;

- нормативно-правові акти, що регламентують діяльність поліції, обов'язково оприлюднюються на веб-порталі центрального органу управління поліції. Нормативно-правові акти з обмеженим доступом оприлюднюються у випадках та в порядку, визначених законом.

Проекти нормативно-правових актів, що стосуються прав та свобод людини, обов'язково проходять громадське обговорення в порядку, визначеному Міністром внутрішніх справ України.

Політична нейтральність, встановлена статтею 10 Закону, полягає в тому, що

- поліція забезпечує захист прав та свобод людини незалежно від політичних переконань та партійної належності;
- у своїй діяльності поліція є незалежною від рішень, заяв чи позицій політичних партій та громадських об'єднань;
- в органах і підрозділах поліції заборонено використовувати будь-які предмети, на яких зображена символіка політичних партій, та провадити політичну діяльність;
- поліцейським заборонено висловлювати особисте ставлення до діяльності політичних партій під час виконання службових повноважень, а також використовувати службові повноваження у політичних цілях.

Взаємодія поліції з населенням на засадах партнерства, передбачена статтею 11 Закону та:

- здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб;
- з метою визначення причин та/або умов учинення правопорушень планування службової діяльності органів і підрозділів поліції здійснюється з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад;
- рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції;
- оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Діяльність органів поліції здійснюється також на основі принципу безперервності:

1) поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського;

2) поліція не має права відмовити в розгляді або відкласти розгляд звернень стосовно забезпечення прав і свобод людини, юридичних осіб, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань з посиланням на вихідний, святковий чи неробочий день або закінчення робочого дня.

У юридичній науці існують різні підходи до визначення сутності і змісту категорії «принцип». У науці адміністративного права, як правило, пропонується визначення принципу як кардинальної, керівної ідеї, розуміння принципів певної діяльності як вихідних, основних засад, керівних настанов, що визначають найважливіші правила, за якими вона організується та здійснюється [3,4].

Шатрава С.О. вважає, що під принципами діяльності колишніх спеціальних підрозділів міліції слід розуміти основні положення, які відповідають закономірностям розвитку суспільства і цілям діяльності системи державного управління, на засадах яких здійснюється адміністративна діяльність спеціальних підрозділів міліції, що в діяльності спеціальних підрозділів міліції діяла узгоджена система принципів, які класифікуються на загальні (відповідні загальним принципам адміністративної діяльності), спеціальні (принципи оперативно-службової діяльності) [5, с. 199].

Під принципами діяльності колишньої Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України Писаренко В.В. розуміє базові ідеї, положення, обумовлені метою і завданнями, які стояли перед підрозділами ДСБЕЗ МВС України та стосувалися всіх напрямків їх діяльності, які визначали організаційні основи побудови системи та умови її функціонування, правові і моральні норми поведінки посадових осіб у ході реалізації ними своїх повноважень щодо боротьби з правопорушеннями у галузі економіки [6, с. 102-103].

У системі принципів діяльності правоохоронної системи України необхідно виділяти основні конституційні принципи, до яких слід відносити принцип законності, гуманізму, принцип дотримання прав і свобод людини та рівноправності, принцип науковості та професіоналізму.

Принципи діяльності Національної поліції можна класифікувати на загальні (визначені Законом України «Про основи національної безпеки»); спеціальні (визначені Законом України «Про Національну поліцію»); особливі (визначені Законом «Про оперативно-розшукову діяльність»).

До першої групи принципів варто віднести ті, які є похідними від системи забезпечення публічної національної безпеки України: пріоритет захисту прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки; використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки [7].

До спеціальних принципів діяльності органів Національної поліції щодо боротьби з організованою злочинністю варто віднести принципи: верховенства права, дотримання прав і свобод людини; законності; відкритості та прозорості; політичної нейтральності, взаємодії з населенням на засадах партнерства; безперервності. У свою чергу, до особливих принципів діяльності органів Національної поліції щодо боротьби з організованою злочинністю належать принципи, які визначені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Принципи діяльності органів поліції, які є основою правового регулювання їх функціонування, в тій чи іншій мірі розробляли такі науковці, як С. С. Алексєєв, В. М. Горшеньов, А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, В. П. Корельський, В. В. Лазарев, М. Ф. Орзіх, В. П. Пастухов, А. С. Піголкін, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, О. Д. Тихомиров, Л. С. Явич та інші, які рекомендують розрізняти такі явища, як правове регулювання і правовий вплив.

Скакун О.Ф. визначила правове регулювання як впорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток, яке здійснюється за допомогою права і сукупності правових засобів[8, с. 529]. Комзюк А.Т. правове регулювання розуміє як специфічний вплив, який здійснюється правом як особливим нормативним інституційним регулятором. Правове регулювання полягає в тому, що воно, по-перше, є таким різновидом соціального регулювання, який має цілеспрямований, організований, результативний характер, а по-друге, здійснюється за допомогою цілісної системи засобів, що реально виражають саму матерію права як нормативного інституційного утворення – регулятора [9, с. 59], тобто правове регулювання – це дія права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед, норм права [10, с. 217].

Однією з початкових, вихідних ланок правового регулювання є юридичні норми, які складають нормативну основу, серцевину механізму правового регулювання- [8, с.541].

Правове регулювання діяльності органів поліції відіграє важливу роль, забезпечує виконання завдань, передбачених ст. 2 Закону України «Про національну поліцію» у сфері надання поліцейських послуг шляхом забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони поліцейських послуг шляхом забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, надання послуг з допомоги особам, які з різних причин потребують такої допомоги.

Правове регулювання діяльності органів Національної поліції щодо протидії організованій злочинності забезпечується значною кількістю нормативних актів, які відрізняються один від одного за багатьма ознаками – назвою, юридичною силою, порядком прийняття, набранням чинності тощо. Систему правового регулювання діяльності органів Національної поліції у сфері протидії організованій злочинності становить сукупність законів та підзаконних нормативних актів, які створюють правове поле для її належної реалізації [11].

Центральне місце серед усіх нормативно-правових актів України посідає Конституція України, яка є основним документом держави. Так, ст. 17 Конституції України передбачено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [2]. Деталізацію

АНОТАЦІЯ

В статті розглядається система принципів діяльності органів поліції, їх сутність та зміст та характеризується правове регулювання їх реалізації відповідно до Конституції України та інших законів України.

SUMMARY

The article analyzes a system of principles of activity of the police, their nature and content, and is characterized by the legal regulation of their implementation in accordance with the Constitution of Ukraine and other laws of Ukraine.

правового регулювання реалізації принципів діяльності поліції необхідно здійснити через прийняття необхідних відомчих нормативних актів, актів МВС України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України.

Література

1. Закон України «Про Національну поліцію» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379).

2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

3. Ващенко С. В. Механізм управління. Управлінські відносини : конспект лекцій / С. В. Ващенко. – Запоріжжя, 2000. – 31 с.

4. Тимченко Г. П. Принципи цивільної юрисдикції : Теорія, історія, перспективи розвитку : моногр. / Г. П. Тимченко. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2006. – 412 с.

5. Шатрава С.О. Адміністративно-правові засади діяльності спеціальних підрозділів міліції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Шатрава Сергій Олександрович. – Х., 2007. – 231 с.

6. Писаренко В.В. Адміністративно-правові засади діяльності Державної служби боротьби з економічною злочинністю МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Писаренко В'ячеслав Вікторович. – Запоріжжя, 2012. – 199 с.

7. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003 р. – № 39. – Ст. 351.

8. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум; Ун-т внутр. дел. 2000 – С. 529 (704 с.).

9. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07, с. 59

10. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копєйчикова. – К. : Юрінком, 1997. – С. 217(320 с.).

11. Дмитрієв А.А. Принципи та правове регулювання діяльності органів Національної поліції із протидії організованій злочинності. Вісник Кримінологічної асоціації. 2016 № 1(12), С. 164-174.

СФЕРА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

АРІФХОДЖАЄВА Тетяна Борисівна - здобувач кафедри адміністративного права Міжрегіональної Академії управління персоналом

УДК 342.9

У даній статті розглядаються питання, що пов'язані із дослідженням сфери соціального захисту як об'єкту публічного адміністрування, визначенням змісту публічного адміністрування у сфері соціального захисту в Україні.

Ключові слова: соціальний захист, публічне адміністрування, соціальна політика, соціальне забезпечення, соціальне страхування.

Постановка проблеми

Соціальний захист – це політика держави, спрямована на забезпечення соціальних, економічних, політичних та інших прав і гарантій людини незалежно від її статі, національності, віку, місця проживання та інших обставин.

Соціальний захист населення в широкому сенсі слова – це сукупність соціально-економічних заходів, що проводяться державою і суспільством та забезпечують надання оптимальних умов життя, задоволення потреб, підтримання життєзабезпечення і нормального існування особистості різним соціальним категоріям і групам, а також сукупність заходів, спрямованих проти виникнення ризику в нормальному житті громадян, таких як хвороба, безробіття, старість, смерть годувальника. Він є комплексом заходів щодо забезпечення гарантованого державою мінімального рівня матеріальної підтримки соціально вразливих верств населення в період економічних перетворень [5, с. 28]. Система соціального захисту населення на сучасному етапі включає в себе:

- соціальне забезпечення;
- соціальне страхування;
- соціальну підтримку (допомогу).

Здійснюється соціальний захист громадян за рахунок державного і місцевих бюджетів, спеціально створюваних фондів соціальної підтримки населення, недержавних фондів.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

Серед науковців, які займаються даною проблематикою, доцільно виділити наступних: Болотіна Н.Б., Варфоломеєва Т.В., Дерега В.В., Коломоєць Т.О., Прилипко С.М., Чепінога В.Г. та інші.

Але деякі питання сфери соціального захисту як об'єкту публічного адміністрування залишаються нерозкритими.

Формулювання цілей статті

На підставі дослідженої навчальної і наукової літератури, на основі системного аналізу нормативно-правових актів та їх застосування розглянути місце соціального забезпечення в системі соціального захисту населення в сучасній Україні, а також дослідити сферу соціального захисту населення як об'єкт публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Соціальний захист – необхідний елемент функціонування будь-якої розвиненої держави. Сама сфера соціального захисту в

широкому сенсі – це система правових, соціально-економічних і політичних гарантій, що надають умови для забезпечення засобів існування:

- працездатним громадянам – за рахунок особистого трудового вкладу, економічної самостійності і підприємництва;
- соціально вразливим верствам – за рахунок держави, але не нижче встановленого законом прожиткового мінімуму.

Соціальний захист становить, з одного боку, функціональну систему, тобто систему напрямів, за якими вона здійснюється, а з іншого – інституційну, тобто систему інститутів, що її забезпечують (держава, суд, профспілки та інші громадські організації).

Останнім часом усе активніше стали розроблятися питання удосконалення соціального управління технічними й організаційними нововведеннями, формування гнучких організаційних структур, управлінського консультування. При цьому об'єктами соціального управління є індивід, група, організація та інші соціальні освіти і процеси.

Важливо відзначити те, що для України життєво необхідним є створення принципово нової системи соціального захисту населення, зорієнтованої насамперед на сім'ю, незважаючи на те, що серед зарубіжного досвіду системи соціального захисту існують і інші точки зору.

Зміст публічного адміністрування у сфері соціального захисту в Україні визначається:

- правовим регулюванням відносин шляхом прийняття законодавчих актів, рішень державних органів, спрямованих на реалізацію державної політики в цій сфері;
- створенням системи центральних і місцевих органів управління соціальним захистом, визначення їх структури і компетенції;
- застосування організаційних та інших засобів щодо удосконалення їх структури та поліпшення організації, підвищення ефективності роботи;
- створенням системи соціальних гарантій захисту прав громадян;
- створенням достатньої мережі державних установ і закладів сфери соціального захисту з урахуванням специфіки того чи іншого регіону;
- створенням спеціальних фондів [6].

Ключ до ефективності діяльності системи соціального захисту населення перебуває в руках тих, хто здійснює практику соціального управління цією системою. І в залежності від того, наскільки глибоко люди, які володіють цим ключем, розуміють управлінські принципи організації життєдіяльності цієї системи за базовим, інтелектуальним та професійним процесами, за базовим об'єктом і предметом діяльності, буде підтримуватися оптимальний стан сфери соціального захисту.

Таким чином, недосконаліть структури соціальної сфери народжує конфліктний соціальний простір, створює умови для подальшої дезінтеграції суспільства, заважає прийняттю населенням нових людей і стереотипів їхньої поведінки, змушує до витрати накопиченого за минулі роки інтелектуального, духовного і фізичного потенціалу народу.

Розглядаючи сферу соціального захист як об'єкт соціального управління та публічного адміністрування, можна зробити висновок, що управління у сфері соціального захисту є цілісною системою в рамках соціальної системи, оскільки державне управління є підсистемою соціального управління.

Сферу соціального захисту необхідно структурувати, а її управління необхідно будувати, виходячи з єдності трьох головних напрямів соціальної політики:

- соціальна допомога, яка гарантує можливість виживання в умовах соціально-економічної кризи;
- соціальне забезпечення, яке гарантує певний рівень існування людини;
- соціальні послуги, які забезпечують певний рівень трудової активності та участі в суспільному житті.

Публічне адміністрування має здійснювати правове, структурне, фінансове та культурне забезпечення сфери соціального захисту, створювати системи соціальних гарантій захисту прав громадян, достатню мережу державних установ і закладів певної сфери. Створюючи спеціальні фонди, необхідно залучати до справи соціального захисту населення недержавні і громадські організації.

Соціальне забезпечення – форма вираження соціальної політики держави, спрямована на матеріальне забезпечення певної категорії громадян за рахунок коштів державного бюджету та спеціальних позабюджетних фондів у разі настання подій, визнаних державою соціально значущими (на даному етапі його розвитку) з метою вирівнювання соціального стану громадян в порівнянні з іншими членами суспільства [5].

В Україні існують такі форми соціального забезпечення:

· обов'язкове державне пенсійне страхування;

· обов'язкове державне соціальне страхування працівників підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності;

· забезпечення за рахунок коштів соціальних фондів підприємств, творчих об'єднань, благодійних організацій і приватних добровільних внесків громадян;

· утримання непрацездатних громадян у державних, комунальних і інших установах соціального призначення;

· адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, непрацездатним громадянам за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів;

· недержавне пенсійне забезпечення громадян за договорами працівників з роботодавцями, недержавними пенсійними фондами і приватними пенсійними системами.

Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування є системою матеріального забезпечення, яке здійснюється державою, Пенсійним фондом України, непрацездатних громадян пенсіями, іншими видами забезпечення та обслуговування, передбачених законодавством. Пенсійне страхування має державно-обов'язковий характер: кожне підприємство, установа, організація, фізичні особи, які займаються підприємницькою діяльністю підлягають обов'язковій реєстрації в якості страхувальника, а всі працівники найманої праці з моменту надходження на роботу вважаються застрахованими [1].

Пенсійне забезпечення проводиться за рахунок Пенсійного фонду, утвореного зі зборів страхувальників на обов'язкове державне пенсійне страхування, розмір яких порівнюється сумою виплаченої заробітної плати та іншими видами доходів.

Другою суміжною формою соціального забезпечення є обов'язкове державне соціальне страхування працівників підприємств, установ організацій, незалежно від форм власності. Ця форма є системою забезпечення працівників і членів їх сімей в період соціально-трудових відносин з підприємством. Джерелом фінансування в даному випадку служить Фонд соціального страхування України [3].

За рахунок цього фонду працівникам виплачується допомога по тимчасовій непрацездатності, вагітності та пологах, на народження дитини та на поховання, а також виділяються кошти на придбання путівок на санаторно-курортне лікування працівників і їхніх дітей на базах відпочинку.

Забезпечення за рахунок коштів соціальних фондів підприємств, творчих об'єднань, благодійних організацій і приватних добровільних внесків громадян. Надання допомоги непрацездатним громадянам із зазначених фондів носить додатковий цільовий характер. Вона виділяється найменш соціально захищеним громадянам (хворим, старим, дітям), матеріальне становище яких є критичним.

Система соціального страхування України повинна забезпечити надійну фінансову базу для економічного захисту населення у разі настання безробіття, тимчасової непрацездатності, вагітності та пологів, народження дитини, нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, старості та інших випадків передбачених законодавством, за рахунок страхових внесків роботодавців та застрахованих осіб.

На сьогоднішній день ситуацію, яка склалася в соціальній сфері, не можна назвати задовільною. Україна має негативну еластичність соціальних витрат щодо номінального зростання ВВП. Подолання застійних явищ у соціальній сфері відбувається повільними темпами.

Подальше консервування ситуації, яка складається, не дає можливості забезпечити протягом наступного десятиліття належний рівень життя населення України та відновити демографічний потенціал.

АНОТАЦІЯ

На сучасному етапі питання про соціальне забезпечення в Україні стоїть дуже гостро, оскільки не вистачає бюджетних коштів для повного фінансування всіх нужденних. Тому необхідно оптимізувати систему соціального забезпечення та виділити першочергові завдання. Необхідно вдосконалити методологію формування соціально орієнтованої бюджетної політики країни та покращити публічне адміністрування у сфері соціального захисту населення.

Для цього необхідно:

· оптимізувати механізм регулювання соціальних витрат завдяки розширенню поля соціальних показників і включенню їх у систему макроекономічних індикаторів;

· перейти від роздільного визначення обсягів фінансування соціальних видатків за окремими напрямками до формування їх у соціальному блоці бюджету;

· складати проекти регіональних соціальних бюджетів з урахуванням міжрегіональних зв'язків.

Необхідно створити якісно нові механізми активізації соціальної політики в галузі заробітної плати та доходів населення, спрямовані на створення економіки ефективного попиту, підвищення ролі людського фактора.

Висновки

Отже, система соціального забезпечення в Україні потребує докорінного реформування. Окремі удосконалення не здатні вирішити цю важливу і складну проблему. Необхідність і правові підстави демократичних основ захисту громадян вимагають, щоб публічне адміністрування сферою соціального захисту набуло характеру органічної складової державних реформ і відбувалося відповідно до світових процесів.

Соціальний захист – необхідний елемент функціонування будь-якої розвиненої держави. Основні напрями соціального захисту повинні бути спрямовані на підвищення життєвого рівня населення, поліпшення стану якості життя, надання пільг малозабезпеченим громадянам.

SUMMARY

At present the issue of social security in Ukraine is very serious as lack of budget funds for full funding for all those in need. It is therefore necessary to optimize the social security system and identify priorities. It is necessary to improve the methodology of formation of socially oriented budget policy of the country and improve public administration in the field of social security.

Основні пріоритети і напрямки розвитку соціального захисту спрямовані на розвиток інституту соціального страхування, забезпечення молодих сімей, створення належних умов для забезпечення громадян житлом, надання пільг багатодітним сім'ям, малозабезпеченим громадянам.

Соціальний захист держави забезпечує підвищення життєвого рівня громадян і стабілізує демографічну ситуацію в Україні.

Література

1. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 р. №1105-XIV-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 46-47. – Ст.403.

2. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 р. №1057-IV-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 47-48. – Ст.372

3. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 р. №1788-12-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №3. – Ст. 10

4. Босак О. З. Становлення та розвиток системи публічного управління в Україні // Реформа публічного управління в Україні: виклики, стратегії, майбутнє : монографія / О.З. Босак / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; відп. редактор І. А. Грицяк. – К. : К.І.С., 2009. – 240 с.

5. Прилипко С.М. Право соціального забезпечення: навч. посіб. / С.М. Прилипко, Г. С. Гончарова, В. В. Юровська, О. О. Конопельцева. – Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 126 с.

6. Ястремська О. М. Я 85 Публічне адміністрування: навчальний посібник / О. М. Ястремська, Л. О. Мажник. – Х.: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. – 132 с.

ДЕОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПЕРАТИВНОГО РИЗИКУ

АРТЕМОВ Володимир Юрійович - доктор педагогічних наук, доцент, Національна академія СБ України
ЖАЛУБАК Віталій Михайлович - Національна академія СБ України

УДК 343.21(477)

В статье сделана попытка исследовать проблемы этики риска и ее связей с деонтологическими принципами профессионального долга оперативных сотрудников правоохранительных структур Украины.

Ключові слова: оперативний ризик, профілі ризику, індикатори ризику, мінімізація ризиків, управління ризиками

Актуальність

Специфіка оперативної роботи полягає в тому, що співробітникам правоохоронних органів подеколи доводиться ухвалювати рішення в ситуаціях, пов'язаних із ризиком. Це обумовлено тим, що характер оперативної діяльності пов'язаний із гострим протиборством, нестандартними ситуаціями, наявністю численних небезпек та загроз.

У наш час, період військово-політичної та соціально-економічної нестабільності, зміни системи цінностей, занепаду моралі, особливого значення набувають проблеми етики оперативної роботи, зокрема питання формування моральної мотивації, рівня морального розвитку оперативних співробітників, ступінь засвоєння ними нормативних вимог і, найголовніше, розвитку у них почуття морального, службового та професійного обов'язку.

Питання морального обов'язку є предметом деонтології, що робить актуальним дослідження взаємовідносин етики та ризику у діяльності співробітників оперативних підрозділів правоохоронних органів України.

Ступінь розробленості теми

Вперше думка щодо необхідності досліджувати у сфері ОРД крім правових ще й морально-етичні стосунки була висловлена Д. Гребельским [1], який, до речі, вперше запропонував термін «оперативний ризик» як поняття, пов'язані із прийняттям оперативних рішень в умовах ризику в процесі оперативної діяльності правоохоронних органів та спецслужб. До проблем етики оперативного ризику у різний час зверталися відомі юристи Д. Беззубов [2], А. Возний [3], В. Крошко [4], І. Озеров [5], А. Рачинський [6], О. Ющик [7] та інші. Комплексне дослідження моральних норм та взаємовідносин у ході оперативної роботи, що були проведені цими вченими стосувалися, в основному, моральної сторони тих або інших конкретних способів вирішення завдань, що виникають у процесі оперативної діяльності.

На жаль, у роботах цих дослідників не розглядалися такі аспекти етики ризику, які є предметом деонтології як науки про професійний обов'язок юристів, медиків, а також інших спеціалістів, від дій яких залежать права та свободи громадян, стабільність у суспільстві та цілісність держави. Положення юридичної деонтології досить повно викладені у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників [8 – 11]. Однак автори в них недостатньо приділяють проблемам ризику та його зв'язкам із професійним обов'язком. Між тим, одним із найпотужніших рушіїв ризику, безумовно, є професійний та громадянський обов'язок, який ле-

жить або ж, принаймні, повинен лежати в основі ефективної діяльності співробітників оперативних підрозділів правоохоронних органів України.

У результаті виникли протиріччя, які були обумовлені, з одного боку, наявністю достатньо потужною теоретичною базою, заснованою на положеннях деонтології, а з іншого – відсутністю практичних розробок, що дозволяють пов'язати оперативний ризик та професійний обов'язок у діяльності співробітників оперативних підрозділів. Це не сприяє вдосконаленню процесів формування необхідних спеціалістів у вищих навчальних закладах України, які викликані потребами сьогодення.

Мета статті полягає у дослідженні проблем етики ризику та її зв'язків з деонтологічними засадами професійного обов'язку оперативних співробітників правоохоронних структур.

Основна частина

Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» вказує на необхідність обрання найбільш придатного шляху для досягнення визначних цілей для рішення конкретних завдань, закладених у ст. 1 закону, недвозначно вказується в ст. 4, де містяться принципи здійснення оперативно-розшукової діяльності: принцип законності, принцип дотримання прав та свобод людини, принцип взаємодії з органами управління й населенням.

Вищевказаний закон ще раз зосереджує увагу осіб, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, на моральності, законності застосування методів, котрі реалізуються у сфері, визначеною специфікою оперативної роботи. У зв'язку із цим моральному вихованню співробітників правоохоронних органів надається особливе значення, оскільки виконання ними службових обов'язків повинно здійснюватися лише в межах закону, а відтак, у відповідності із критеріями моральності вчинків у ситуаціях професійного ризику, крайньої необхідності, необхідної оборони та затримання злочинців.

Дякуючи моральним імперативним критеріям, зменшується ступінь ризику порушення закону в гостроконфліктних, реально небезпечних для життя та здоров'я співробітника та громадян ситуаціях. Відтак, необхідна така методика морального навчання співробітників правоохоронних органів, що сприяла б формуванню їхніх дій в ситуаціях реальної небезпеки, «автоматично» запобігаючи прийняттям рішень в екстремальній ситуації на підставі аморальних критеріїв, що призводить до превалювання доцільності над законом і мораллю.

Деонтологічний аспект звертання до ризику повинен сприяти укріпленню системи моральних критеріїв виправданого ризику. Безумовний інтерес становлять собою формування мотивів, намірів уу процесі вибору та прийняття ризикованих рішень, а також самооцінка ризикованих дій співробітників оперативних підрозділів.

Доцільно зазначити, що ефективне застосування оперативного ризику як методу вирішення конкретних завдань оперативної діяльності, його визначеність з точки зору моралі та права можливі лише тоді, коли оперуповноважений є особистістю, в основі світогляду якої – відчуття громадянського та службового обов'язку, сталі моральні цінності, патріотизм, національна самосвідомість, відповідальність.

Пошук критеріїв моральності застосування оперативного ризику слід здійснювати у сфері формування моральної свідомості. Вона заключає в себе моральні переживання, пов'язані із почуттям обов'язку, честі і гідності, відповідальності та довіри.

У практиці оперативної роботи до оперативного ризику – як правило, вимушений захід. Однак, завжди необхідно шукати можливість досягти мету не ризикованими заходами. Їм слід віддати превагу, якщо фактор часу не впливає на ухвалу рішення, дозволяє планувати заходи, маневрувати доступними силами та засобами. Це зовсім не значить, що в оперативній практиці не виникають ситуації, коли у якості переважних факторів виступають інші обставини, і тому з'являється потреба звертання до виправданого ризику. Такі ситуації виникають, наприклад, тоді, коли отримана інформація

про від'їзд фігуранта, точна дата від'їзду не встановлена, але у зв'язку із цим виникає небезпека знищення наявних у нього важливих відомостей.

У якості прикладів можна навести ситуації, пов'язані із професійним ризиком та визначені Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 8, п. 5 та 7, 8, 19), «Про СБ України» (ст. 7, 9, 11, 12), «Про контррозвідувальну діяльність» (ст.7 пп. 1–3, 7, 12). Дії у відповідності з цими пунктами мають нормативне значення, але вимагають також наявності в оперативника достатніх моральних критеріїв при прийняті рішень щодо застосування цих дій. Іншими словами, у цих випадках моральні критерії знаходяться у тісному зв'язку із правовими та загальнокультурними нормами, а також, що досить важливо, з критеріями професійної етики. Це вони обумовлюють свідомий вибір рішення або лінії поведінки в ситуаціях оперативного ризику. Це положення визначає моральний вибір оперативного співробітника, спрямований на подолання реальної небезпеки, пов'язаної іноді з самопожертвою.

Оперативний ризик у роботі співробітників оперативних підрозділів правоохоронних органів носить щоденний характер, але форми його прояву, коли вони мають виправданий характер, не завжди виразні та помітні. Набагато більше помітний ризик, який не є виправданим з точки зору права.

Найбільш загальним моральним критерієм застосування оперативного ризику є усвідомлення його державної та суспільної необхідності. У свою чергу, шлях до усвідомлення такої необхідності лежить через засвоєння моральних норм, через систему морального виховання співробітника органів внутрішніх справ, що мають місце у практиці методів, пов'язаних із ризиком, виправданим та невиправданим його видом, ознайомлення із наслідками невиправданості застосування ризику, а також із відповідальністю за ухилення від звернення до нього в ситуаціях оперативного ризику.

Службовий обов'язок – це форма суспільної свідомості, елемент світовідчуття співробітника правоохоронних органів, тісно пов'язаний із такою формою, як правосвідомість. У зв'язку з цим виховання правосвідомості у співробітників органів внутрішніх справ взаємопов'язано та у певній ступені обумовлено мораллю.

Як свідчить вищезазначене, моральна проблема звертання до оперативного ризику взаємопов'язана із проблемами, які є об'єктом вивчення низки суміжних наук – деонтології, психології, а також кримінального права та теорії оперативно-розшукової діяльності. Це обумовлено необхідністю вибору доцільної тактики, яка з метою уникнути застосування невиправданого ризику повинна бути несуперечливо пов'язана із критеріями деонтології. В основі самоконтролю повинна лежати ідея, у відповідності з якою співробітник приймає рішення насамперед у відповідності із вимогами професійного обов'язку, а вже потім – тактичної необхідності. Необхідно відзначити, що на практиці оперативні співробітники стикаються не лише з відсутністю розробок загальної проблеми оперативного ризику, але й із недоліком досліджень, що стосуються окремих його моментів. На жаль, до сих пір не розроблені деонтологічні критерії застосування виправданого ризику в оперативних ситуаціях, чого слід було б очікувати у зв'язку із прийняттям чергових змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Як уже відзначалося, існує складний взаємозв'язок моральних критеріїв з правовими нормами. Це особливо яскраво проявляється в ситуації колізії моралі та обов'язку. Аксіоматика деонтології проголошує, що обов'язок перед суспільством, природою або Богом є, по суті, обов'язком перед самим собою. В деонтології розрізняють поняття «моральний обов'язок» і просто «зобов'язання». Смислове розмежування між цими поняттями полягає в тому, що слова «моральный обов'язок» (рос. «долг», англ. «duty»), оточені більш потужною емоціональною аурою, володіють відтінком внутрішньої духовної піднесеності, пов'язаної із поняттям сумління, в той час як слово «зобов'язання», як правило, відноситься до важливих, однак, цілком тривіальних проявам зовнішніх, чітко сформованих, інституційованих вимог. Крім того, зі словом «моральний обов'язок» (рос «долг», англ. «duty») прийня-

то зв'язувати із високим ступенем свідомості виконання службових вимог, переважання таких мотивів поведінки, що виникають на основі фундаментальних переконань. Коли співробітнику нагадають про невиконання службового обов'язку, очікується не лише саме по собі виконання встановленої законом або інструкцією норми, або й глибока особистісна його залученість у цей процес. Нагадування щодо невиконаного обов'язку, як правило, передбачає тільки необхідність сумлінно здійснити певну послідовність дій. Дослідження ситуацій, пов'язаних із невиконанням обов'язку, зволіканням, свідчить, що в основі подібних вчинків частіше за все лежить недостатній рівень моральності співробітника. Аморально й те, що в ситуаціях оперативного ризику проявляється як боягузтво.

Визначаючи моральний обов'язок як необхідність вчинку із поваги до закону, деонтології загалом і великий І. Кант [8] зокрема, не мають на увазі виконання заданої зовні системи обов'язків. На думку І. Канта моральний обов'язок – це усвідомлення людиною необхідності виконання того, що передбачають внутрішні духовні ідеали. Моральний обов'язок не просто особливе ставлення до закону, але й «внутрішній закон», встановлений сумлінням.

Змістовий простір, пов'язаний із моральним обов'язком, включає наступні поняття: «допустиме», «недопустиме», «обов'язкове». У таких видах діяльності, як оперативна робота, ця тріада, на нашу думку, повинна бути доповнена поняттям «надобов'язкове». До числа надобов'язкових вчинків ми відносимо дії, пов'язані із ризиком втрати свободи, здоров'я, а іноді навіть загибелі у зв'язку із вимушеним або випадковим порушенням закону. Такі дії подеколи наділяються вищим статусом у ієрархії службових дій, вважаються такими, що заслуговують максимального ступеня морального задоволення та захоплення. При цьому ті, хто здійснює надобов'язкові вчинки, як правило, сприймають власні дії як виконання службового обов'язку. Тому вчинення дій, пов'язаних із оперативним ризиком, перетворюються у службовий обов'язок лише в силу особливої самосвідомості, притаманної оперативним співробітникам правоохоронних органів України.

Оперативний ризик має переважно індивідуальний характер. Значення прийняття ризикованого рішення вибору різко зростає в тих ситуаціях, коли в цьому рішенні людина залишається наодинці зі своїм обов'язком, сумлінням, переконаннями, моральними принципами. Подібні ситуації, значною мірою характерні для оперативної діяльності, коли співробітник змушений самостійно ухвалювати рішення у складних, нетипових обставинах тощо, вимагають негайного вирішення. Яким буде його вибір – від цього нерідко залежить успіх конкретної операції.

Для того щоб вибір вчинку був найбільш ефективним і з практичного й морального боку, співробітник повинен визначити всі варіанти можливих дій, щоб вибрати найкращий з його точки зору. Конспіративний характер оперативно-розшукових заходів вносить низку особливостей у визначенні варіантів рішень, пов'язаних із ризиком.- У цих умовах особливо зростає значення особистих моральних та вольових якостей оперативного співробітника. Помилок складно уникнути у будь-якій складній справі, тим більше в оперативній роботі, пов'язаної з гострим протиборством, конспіративністю, нестандартними ситуаціями, що ставлять оперативних співробітників перед альтернативою вибору. При цьому особливе значення набуває усвідомлення оперативним співробітником службового обов'язку, яке включає в себе правильну орієнтацію у визначенні конкретних моральних цінностей під час вдосконалення тієї або іншої дії. Виконання на практиці цих умов сприяють такі компоненти поведінки оперативника, зокрема оперативна гнучкість, оперативна самостійність та оперативний ризик.

Висновки

Особливості морального змісту оперативної роботи викликані її конспіративним характером. До них відноситься обмеженість морального контролю над повсякденною діяльністю оперативного співробітника. Тому особливо гостро постає питання підвищення ролі морального та профе-

АНОТАЦІЯ

У статті зроблена спроба дослідити проблем етики ризику та її зв'язків з деонтологічними засадами професійного обов'язку оперативних співробітників правоохоронних структур України.

SUMMARY

The article attempts to explore issues of ethics and risk its relations with deontology principles of professional duty operational law enforcement structures of Ukraine.

сійного обов'язку, відповідальності за свої вчинки. Теоретичні основи підвищення ролі морального та професійного обов'язку є предметом деонтології. Тому нагальним є дослідження феномену професійного ризику, вивчення окремих категорій та понять, що відображають сутність права на ризик у категоріях деонтологічного підходу до даної проблеми. Встановлення не лише правових, але й моральних меж у оперативній роботі правоохоронних структур з урахуванням усіх притаманних ним особливостей діяльності є вимогою, що відповідає духу правової держави.

Література

1. Гребельский Д.В. Оперативно-розыскная деятельность как государственно-правовая форма борьбы с преступностью // Особенности обеспечения правопорядка и законности в районах и городах с бурным экономическим развитием. – Омск, 1973. – С. 54–68.

2. Беззубов Д.О. Парадигма юридичного ризику в системі національної безпеки України (прикладний аспект) / Д.О.Беззубов // Держава і право, 2010 р., №5. – С. 176–182

3. Возный А.Ф. Проблема риска в оперативно-розыскной деятельности / А.Ф. Возный, В.П. Крошко // Труды КВШ МВД СССР. – 1976. – № 8. – С. 2–24.

4. Крошко В.П. Теоретические и практические проблемы профессионального (оперативного) риска в деятельности органов внутренних дел: моногр. / В.П. Крошко. – Киев, 1995;

5. Озеров И.Н. Категория риска в оперативно-розыскной деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 : СПб., – 2001. – 202 с.

6. Рачинський А. Ризики в управлінській діяльності: механізми комплексного аналізу й оцінки /А. Рачинський. – Вісник Національної академії державного управління. – 2005. – № 3. – С. 45–51.

7. Ющик О.І. Психологічний аспект діяння, пов'язаного з ризиком, у контексті боротьби з організованою злочинністю // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією – теорія і практика. – 2005. – № 11. – С. 81–90.

8. Кант И. Критика чистого раз ума / И. Кант: Сочинения в шести томах. – Т.4.Ч 1. – М. : Мысль, 1994. – 544 с.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ НЕДІЙСНИМИ НА ПІДСТАВІ ВПЛИВУ ТЯЖКИХ ОБСТАВИН ТА НА ВКРАЙ НЕВИГІДНИХ УМОВАХ

ЛИТВИНЕНКО Віктор Іванович - доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, директор Інституту права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом

ХАТНЮК Наталія Сергіївна- кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри фінансового права юридичного факультету ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана»

Научная статья посвящена исследованию теоретических основ и правовых условий признания хозяйственных договоров недействительными на основании воздействия тяжелых обстоятельств и на крайне невыгодных (кабальных) условиях. Раскрыто законодательное определение содержания и правовой природы тяжелых обстоятельств и крайне невыгодных условий для субъектов хозяйствования как основания признания договора недействительным. Исследованы проблемы практики применения правовых оснований воздействия тяжелых обстоятельств и заключения договора субъектами хозяйствования на крайне невыгодных условиях для совершенствования разрешения споров в судебном порядке. Проанализированы научные исследования и выдвинуты предложения по выработке единого научно-теоретического подхода к определению юридической природы тяжелых обстоятельств и крайне невыгодных условий договора для субъектов хозяйствования как основания признания его недействительным.

Ключові слова: відповідність внутрішньої волі та волевиявлення, тяжкі обставини, крайня невигідність, кабальні умови договору, кабальний правочин, укладення договору під впливом тяжких обставин та на вкрай невигідних умовах як підстава визнання правочину недійсним, двостороння реституція.

Постановка наукової проблеми

Спори про визнання господарських договорів недійсними залишаються поширеною категорією судової практики у господарських судах, при цьому не завжди рішення Вищого господарського суду України співпадає з рішенням першої й апеляційної інстанцій. Це свідчить про наявність труднощів при розгляді таких спорів як у матеріальному, так і у процесуальному аспектах.

Сьогодні можна також говорити про те, що недійсність господарського договору як інституту стає потужним інструментом у руках недобросовісних суб'єктів господарювання, які прагнуть будь-якою ціною використати будь-яку правову підставу визнання договорів недійсними для ухилення від виконання своїх договірних зобов'язань. Однак, погіршення економічної ситуації в Україні викликало загострення багатьох проблем й обумовило популяризацію в юридичній практиці випадків *укладення договорів суб'єктами господарювання під впливом тяжких обставин* та *на вкрай невигідних для них умовах*.

Стан дослідження

Аналізу теоретичних засад сутності визнання договорів недійсними для ухилення від виконання своїх договірних зобов'язань, проблемам теорії та практики визнання правочинів недійсними приділяли увагу такі науковці як Габоєв Б.Х., Гутніков О.В., Давидова І. В., Длугош О. І., Новицький И. Б., Кучер В. О., Потопальський С. С., Перова О. В., Подоляк С.А., Рабінович Н. В., Романюк Я.М., Хатнюк Н.С., Хейфец Ф. С., питанням визначення юридичної природи тяжких обста-

вин і вкрай невигідних (кабальних) умов угоди приділяли увагу Віндшейд Б., Дінесман И. Ю. Арсеньев Б., Домбровський Й, Ісрафілов И., Зарубін А. В., Диба І., Матвєєв И. В. та інші. Враховуючи значний внесок правових дослідників у розвиток науки цивільного та господарського права з метою удосконалення правового забезпечення, подальшого наукового дослідження потребують питання законодавчого визначення змісту та правової природи тяжких обставин і вкрай невигідних умов для суб'єктів господарювання як підстави визнання договору недійсним, а також вивчення проблем практики застосування правової підстави впливу тяжких обставин та укладення договору суб'єктами господарювання на вкрай невигідних умовах.

Метою наукової статті є дослідження теоретичних засад та правових умов визнання господарських договорів недійсними на підставі впливу тяжких обставин та на вкрай невигідних (кабальних) умовах, а також висунути пропозиції щодо вироблення єдиного науково-теоретичного підходу щодо визначення юридичної природи тяжких обставин і вкрай невигідних умов договору для суб'єктів господарювання як підстави визнання його недійсним.

Основний зміст

Інститут визнання правочинів недійсними, за Цивільним кодексом України (далі ЦК України), розглядається як визнання недійсними цивільно-правових правочинів, а у Господарському кодексі України (далі ГК України) як недійсність господарсько-правових зобов'язань. За приписами п.2.1. Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 році №11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» правовідносини, пов'язані з визнанням господарських договорів недійсними, регулюються ЦК України, ГК України, Земельним кодексом України та іншими Законами України і нормативними актами законодавства.

Загальні підстави та правові наслідки недійсності правочинів (господарських договорів) встановлені статтями 215, 216 ЦК України, статтями 207, 208 ГК України. Правові умови, встановлені цими нормами, повинні застосовуватися господарськими судами в усіх випадках, коли правочин вчинений з порушенням загальних вимог частин першої-третьої, п'ятої статті 203 ЦК України і не підпадає під дію інших норм, які встановлюють підстави та наслідки недійсності правочинів, зокрема, статей 228, 229, 230, 232, 234, 235, 10571 ЦК України, статей 207, 208 ГК України та інших нормативних актів України [1]. Хоча статті 207, 208 ГК України щодо правових підстав недійсності господарських зобов'язань практично не застосовуються при розгляді судових справ щодо визнання господарських договорів недійсними як з різних підстав, так і з підстави впливу тяжких обставин та укладення договору на вкрай невигідних умовах, і тому існує об'єктивна необхідність доопрацювання Цивільного та Господарського кодексів України в цій частині з урахуванням особливостей господарського договору.

Також позиція Вищого господарського суду України щодо практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України висловлена в інформаційному листі від 7 квітня 2008 р. № 01-8/211 [2], де на питання, як слід застосовувати ГК України про недійсність господарських зобов'язань із огляду на положення ЦК України про недійсність правочинів, ВГСУ відповідає так, що ст. 207 ГК України не містить особливостей регулювання господарських відносин, а містить загальні правила про недійсність господарських зобов'язань, які суперечать ЦК України як за термінологією, так і за змістом. Тому ст. 207 ГК України відповідно до абз. 1 та 2 ч. 2 ст. 4 ЦК України застосовуватись не може. З огляду на вказаний вище лист ВГСУ, сьогодні при визнанні господарських договорів недійсними господарські суди повинні користуватися лише ЦК України ст. 203 про загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину [3].

Таким чином, вирішуючи спори про визнання правочинів (господарських договорів) недійсними, господарський суд повинен встановити наявність фактичних обста-

вин, з якими закон пов'язує визнання таких правочинів (господарських договорів) недійсними на момент їх вчинення (укладення) і настання відповідних наслідків, та в разі задоволення позовних вимог зазначати в судовому рішенні, в чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та яким нормам законодавства не відповідає оспорюваний правочин.

Відповідно до ст. 215 ЦК України, підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ст. 203 ЦК України, а саме: зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності, волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом, правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Важливою та необхідною умовою дійсності договору є *єдність внутрішньої волі* (наявність внутрішнього бажання сторони укласти договір) та *волевиявлення* (наявність зовнішнього виявлення стороною її внутрішнього бажання). Наявність внутрішньої волі та відповідність її зовнішньому волевиявленню – це підстава для правової оцінки поведінки сторони договору й визнання цієї поведінки такою, що має юридичне значення.

Частина 1 статті 233 ЦК України передбачає можливість визнання недійсними правочинів (договорів), вчинених особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай невигідних умовах. [4] Такі правочини, які в цивілістичній науці одержали назву кабальних [5], мають дефекти внутрішньої волі, оскільки формування волі сторони договору відбувається під впливом тяжких обставин, що практично унеможливлює здатність виявляти нею свою дійсну волю, та сприяє укладенню договору на вкрай невигідних для себе умовах, при цьому інша сторона використовує або зловживає скрутним або безвихідним становищем свого контрагента [6].

Наявність у сторони договору дефектів волі або відсутність внутрішньої волі, або невідповідність внутрішньої волі зовнішньому її виявленню, внаслідок впливу на контрагента тяжких обставин та вчинення ним договору на вкрай невигідних умовах є однією із підстав для заперечення його дійсності та визнання договору недійсним. Таким чином, у судовому порядку необхідно довести факт використання недобросовісною стороною тяжких обставин, у яких опинилася потерпіла сторона договору, а також виявити ознаки зловживання ними. Однак, для кваліфікації судом недійсності договору за ст. 233 ЦК України необхідна обов'язкова наявність зазначених у статті *двох умов – впливу тяжких обставин та як наслідок укладення договору на вкрай невигідних умовах* [7]. Кожну взяту окремо із цих умов не можна вважати підставою для недійсності договору.

Щодо суб'єктного складу таких правочинів, так і кола осіб, які можуть звертатися з вимогою про визнання правочину недійсним на підставі статті 233 ЦК України, котра не містить обмежень, це *можуть бути як юридичні, так і фізичні особи.* Таким чином, договір між суб'єктами господарювання може бути визнаний судом недійсним за позовом зацікавленої особи.

Для визнання правочину недійсним на підставі ст. 233 ЦК України необхідна наявність наступного юридичного складу: 1) факт наявності тяжких обставин для сторони договору (правочину), яка повинна бути безпосередньою причиною укладення кабального договору, а не просто існувати до чи на момент укладення договору; 2) факт наявності крайньої невигідності умов договору (правочину) для сторони, що діяла під впливом тяжкої обставини; 3) причинний зв'язок між наявністю тяжких обставин у сторони договору та юридичним фактом укладення нею договору на вкрай невигідних умовах; 4) усвідомлення недобросовісною стороною (особою, яка використовує або зловживає тяжкими обставинами, скрутним або безвихідним становищем свого контрагента) умисного характеру своїх дій, а потерпілою стороною крайньої невигідності умов укладеного нею договору; 5) добровільність укладення договору потерпілою стороною

з контрагентом, що використовує або зловживає тяжкими обставинами, скрутним або безвихідним становищем потерпілої сторони; б) ініціатором вчинення кабального договору може виступати як сторона, що знаходиться під впливом тяжких обставин, контрагент цієї сторони, так і особа, на користь якої вчинено правочин [8]. За відсутності хоча б однієї із перерахованих умов, правочин не можна визнавати недійсним із підстав, передбачених ст. 233 ЦК України.

Проаналізуємо кожну окремо необхідну умову юридичного складу для визнання договору недійсним із вищезазначених підстав:

1. Щодо визначення поняття *«тяжких обставин»*, то Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» визначила його досить узагальнено для фізичних осіб та лише приблизно не конкретизовано для юридичних осіб, що ускладнює вирішення спорів в арбітражних та господарських судах. Так, «тяжкими обставинами» можуть бути тяжка хвороба особи чи її близьких, смерть її годувальника, крайня нужденність сім'ї, загроза втратити заставлене житло, загроза банкрутства та інші обставини, для усунення чи зменшення яких необхідне термінове вчинення правочину [9].

Наявність тяжкої обставини – це той факт, який передусім має доводитися. При цьому слід мати на увазі, що тяжка обставина виникла та має безпосередній вплив саме на ту особу, яка вчинила угоду, а не для суспільства в цілому. Обставина, яка вплинула на особу, має бути наявною, реальною саме на момент вчинення угоди, а не виникнути в подальшому [10]. Тобто лише при припиненні дії тяжких обставин на особу вона стала здатна оцінити їх як такі, що змусили її укласти угоду, яку за інших умов вона б не уклала.

Доведеність наявності факту тяжких обставин та його реальності, здійсненості законодавець покладає на особу, яка вчинила вкрай невигідну угоду під впливом таких тяжких обставин, а визначення ступеня тяжкості обставини для юридичної особи покладає на розсуд суду, оскільки зазначена умова недійсності є оціночною правовою категорією. Виходячи з обставин справи, суд встановлює, чи та обставина, яка зазначена особою як важка, дійсно є настільки вагомою, що вимусила її укласти угоду, вкрай невигідну для неї. Така обставина досліджується комплексно шляхом зіставлення різних чинників, і вони мають стосуватися не лише фінансових аспектів підприємницької діяльності суб'єкта господарювання, а й майнових, економічних та правових аспектів. При оцінці обставин, на які посилається позивач для визнання угоди недійсною, важливо знати про існування таких договорів, котрі укладаються юридичними особами саме за наявності тяжких обставин (наприклад, кредитний договір, позика, іпотека тощо).

Проте, стосовно суб'єктів господарювання поняття *«кабальність договору»* слід застосовувати дуже обережно, оскільки підприємницька діяльність – це перш за все діяльність на власний ризик, тому за умов нестабільності ринку і боротьби з конкурентами подекуди доводиться укладати надзвичайно ризикові угоди, які насправді можуть бути просто необдуманими і економічно необґрунтованими, а не кабальними. Слід враховувати специфіку здійснення підприємницької діяльності, і виключати можливість визнання договорів кабальними, якщо вони були укладені внаслідок власної неуважливості, оскільки за одних і тих же економічних умов одні підприємства процвітають, а інші припиняють свою діяльність та банкротують.

Тяжка обставина мотивує укладення кабального договору, який може полягати у придбанні або відчуженні майна, виробництві продукції, виконанні робіт або наданні послуг за невідповідну оплату (суттєво завищена або занижена ціна). Нерідко бувають випадки, коли юридична особа занижує ціну товару для того, щоб продати швидше товар, тобто занижена ціна товару не завжди свідчить про те, що контрагент перебуває в тяжких умовах. При заниженні ціни та бажанні укласти договір якнайшвидше особа може мати різні мотиви, так і навпаки при завищені ціни товару. Отже, в такому

випадку мотив вчинення правочину матиме правове значення, незважаючи на те, що за загальним правилом мотив вчинення особою правочину є байдужим для її контрагента і, як правило, взагалі юридично не значимим.

Тяжкі обставини, які можуть бути підставою для визнання кабальним договору, укладеного суб'єктом господарювання, мають бути дійсно невідворотними за наявних умов, коли засоби і кошти, якими володіє особа, є недостатніми для відвернення настання негативних наслідків, а наслідки, яких намагається уникнути особа, є такими, що змушують особу погодитись навіть на вкрай невигідні умови. Окрім того, якщо тяжкою обставиною, що змушує особу укласти угоду, є ситуація, пов'язана з економічними чи політичними подіями, то слід зазначити, що ці тяжкі обставини повинні бути такими, які за звичайних умов не можна було заздалегідь спрогнозувати, а також було неможливо їм запобігти, тобто ці умови є надзвичайними навіть із урахуванням звичайного підприємницького ризику. Тяжкі обставини повинні безпосередньо тягти за собою необхідність укладення кабального договору, а не просто існувати в час укладення угоди. Крім того, зрозуміло, що обставини, які юридична особа вважає тяжкими, повинні виникнути лише до укладення угоди.

Деякі науковці пропонують для визначення тяжкості обставин, які змушують особу укласти договір, порівнювати їх з форс-мажорними обставинами, і залежно від того, чи визнавалися б ці обставини форс-мажорними, визначати ці обставини як тяжкі при укладенні кабального договору. До *тяжких обставин не відносяться* порушення зобов'язань зі сторони контрагентів та відсутність необхідних товарів, оскільки в силу того, що діяльність є підприємницькою, юридична особа несе ризик їх настання і повинна відповідати за ризик настання цих обставин. Так, невиконання контрагентами своїх зобов'язань повинно тягти за собою відповідальність цих контрагентів, що відшкодує особі збитки, тому *норми про кабальність договору не повинні застосовуватись*, оскільки юридична особа не залишається без належного відшкодування збитків, яких їй завдав недобросовісний контрагент. Відсутність товарів на ринку чи обумовлене ринком збільшення їх ціни також не повинні тягти за собою визнання угоди недійсною, оскільки підняття ціни продукту диктується умовами ринку, тому несуттєве збільшення ціни в ринкових умовах є закономірною, що має враховуватись підприємцем. Як видно, у зв'язку з тим, що підприємницька діяльність початково є ризиковою, випадків, коли договір є дійсно кабальним, а особа не могла іншим чином уникнути настання негативних наслідків, не багато [11].

Виходячи із вищевказаного, в юридичній літературі висловлювалась думка, що стосовно юридичних осіб, а також фізичних осіб-підприємців доцільно ввести в законодавство більш жорсткі умови визнання укладених ними договорів кабальними. При цьому за основу за аналогією пропонується використовувати норми про підстави звільнення від відповідальності підприємців за порушення зобов'язань [12]. Тобто *в якості тяжких обставин для суб'єктів господарювання варто розглядати обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини)*.

Згідно із зазначеною позицією, для того, щоб конкретна обставина могла бути визнана *непереборною силою*, під впливом якої укладений кабальний договір, необхідна одночасно наявність цілого ряду умов:- 1) відповідна обставина повинна бути дійсно об'єктивно несприятливою за даних умов, тобто всі наявні засоби і можливості нездатні запобігти настанню відповідної обставини і вплинути на необхідність укладення договору на вкрай невигідних умовах; 2) відповідна обставина повинна бути надзвичайною. Будь-які явища в економічному і політичному житті, появу яких легко можна було передбачити, не будуть відповідати ознакам надзвичайності; 3) укладення кабального договору має бути викликане саме впливом непереборної сили; 4) сторона, що знаходиться в тяжкому становищі, повинна письмово повідомити свого контрагента про тяжку обставину, адже наявність письмового повідомлення про тяжке становище (форс-мажорні обставини), направлене контрагенту до укладення договору, виключило б суперечки про те, чи знала інша сто-

рона про тяжке становище потерпілого і чи свідомо ним скористалася [13]. Зазначена позиція науковців є суперечливою, оскільки в ЦК України немає визначення поняття непереборної сили [14].

Проте в цивілістичній доктрині «непереборна сила» тлумачиться як надзвичайна, невідворотна за даних умов подія як природного (ураган, повінь, землетрус тощо), так і соціального (страйк, бойові дії тощо) характеру [15]. Тому вважаємо, що поняття «непереборна сила» не охоплює весь зміст поняття «тяжка обставина», яке є значно ширшим. Обставини непереборної сили можуть бути лише однією із тяжких обставин, що змушують юридичну особу укласти кабальний договір [16].

Також для юридичної особи тяжкими обставинами можуть бути загроза банкрутства, загроза втрати майна тощо. Наприклад, до початку провадження справи про банкрутство недобросовісні контрагенти можуть скористатися скрутним становищем суб'єкта господарювання й укласти договір на вкрай невигідних для неї умовах, але вигідних для себе. Суб'єкт господарювання може погодитись під впливом тяжких обставин на нерівноцінні умови договору для того, щоб покращити майнове становище та не допустити банкрутство. Розгляд заяв про визнання правочинів недійсними і повернення всього отриманого за таким договором здійснюється господарським судом у процедурі провадження у справі про банкрутство. Якщо юридична особа не допустила банкрутство, договір залишиться в силі, й заперечити його дійсність на підставі кабальності може лише заінтересована сторона в судовому порядку [17].

Узагальнюючи позиції правової доктрини, положення цивільного та господарського законодавства та судову практику, поняття «тяжких обставин» для суб'єктів господарювання необхідно розуміти ширше. *Під «тяжкими обставинами» необхідно розуміти не будь-яке несприятливе майнове, фінансове, економічне чи інше становище, а крайні форми несприятливого економічного, фінансового, майнового чи іншого становища,* а саме: 1) загрозу конфіскації, реприватизації та знищення майна; 2) загрозу втрати можливості підприємством виробляти продукцію та повноцінно здійснювати свою господарську діяльність; 3) загрозу перепрофілювання, реструктуризації або зміни форми власності підприємства; 4) загрозу припинення (розірвання), невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; 5) загрозу різкої зміни істотних умов договору (ціни, строку, предмета договору); 6) ризик сплати значних штрафних санкцій відповідно до умов укладених договорів; 7) невигідність прийняття на себе комерційних ризиків своїх контрагентів та загроза понесення витрат і збитків у значних розмірах; 8) загрозу банкрутства, ліквідації або реорганізації юридичної особи; 9) непередбачені події, що спричиняють збитки та значно погіршують фінансовий стан підприємства; 10) небезпеку втрати заставленого та не заставленого майна організації-боржника перед кредитором; 11) загрозу втрати багаточисельного трудового колективу підприємством та інші обставини, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладення договору на вкрай невигідних умовах для контрагента [18]; 12) обставини непереборної сили та/або форс-мажорні обставини;- 13) суттєва економічна інфляція тощо, для усунення чи зменшення яких необхідне термінове вчинення правочину.

Таким чином, тяжкі обставини для юридичних осіб – це такі вкрай несприятливі майнові, фінансові, економічні чи інші обставини, за яких виключається нормальне формування волі, та які зумовлюють вчинення правочину на дуже невигідних умовах.

2. Для визначення поняття *«крайньої невигідності»* слід досліджувати звичайні умови для такого роду договорів, і зважати на те, наскільки суттєвими є втрати суб'єкта господарювання від укладення договору. Крайня невигідність повинна характеризуватись як об'єктивна, явна, економічно обґрунтована, втрати неспіврозмірні з набутим за договором, його умови порівняно із середніми існуючими в цей момент ринковими цінами є вкрай невигідними, тобто разюче різняться зі звичайними умовами такого виду договорів. При дослідженні питання невигідності умов договору необхідно звертати увагу на

те, чим є товар, робота або послуга, чи мали вони недоліки та чи були інші обставини, які могли потягти за собою цілком справедливе заниження або завищення ціни. Окрім того, для визначення кабальності правочину слід зважати на те, чи мала особа можливість уникнути його вчинення шляхом відчуження товару, виконання робіт, надання послуг, виробництво продукції іншим особам. Так, навіть за умови надзвичайно дешевої реалізації товару, але за наявності під час продажу товару інших пропозицій щодо купівлі такого товару за набагато вищою ціною, довести безвихідність ситуації не уявляється можливим, оскільки за даних умов укладення такого договору є наслідком необачності особи. Тобто лише суб'єктивне відношення особи, яка вчинила правочин, до правочину як вкрай невигідного не може бути підставою для визнання його кабальним.

В умовах ринкової економіки, коли розрахункова ціна майна через інфляційні процеси, переоцінку вартості того чи іншого предмета не завжди є сталою, у потерпілої сторони може скластися враження про кабальний характер правочину. Тому якщо потерпіла сторона вважає, що вона була змушена укласти договір під впливом тяжких обставин і внутрішньо оцінює його як кабальний, але за відсутності фактично кабальних умов *договір не може бути визнаний кабальним* [19]. Якщо юридична особа, перебуваючи під впливом тяжкої обставини, продає нехай і потрібний їй товар, але за її дійсну вартість (виходячи зі сформованих звичайних ринкових цін), або якщо товар продається за явно заниженою ціною, але при відсутності причинного зв'язку зі збігом тяжких обставин у продавця, *договір не є кабальним*. Тобто в більшості випадків кабальними можуть бути оплатні договори, в протилежному випадку включення терміна «невигідність» у визначення кабального договору втрачає зміст. Визнання безоплатного правочину кабальним можливе тільки тоді, коли його невигідність виражається в укладенні саме безоплатного правочину [20].

Таким чином, *під «вкрай невигідними умовами договору» або «умовами кабального характеру»* для суб'єктів господарювання необхідно *розуміти:* 1) суттєве завищення або заниження (розумної, звичайної) ціни договору, яка не відповідає середнім ринковим цінам для відповідного виду договорів [21]; 2) надзвичайно низька винагорода, порівняно з вартістю відчуженої продукції, виконаної роботи та наданої послуги [22]; 3) безоплатне відчуження майна, товарів, виробництво продукції суб'єктом господарювання або виконання роботи або надання послуги [23] тощо.

Отже, тяжкі обставини та вкрай *невигідні умови договору* – це оціночні правові категорії, а ступінь тяжкості обставин та наявність причинного зв'язку між настанням тяжких обставин та укладенням кабальної угоди визначаються судом з урахуванням усіх обставин справи, тому суд при розгляді справи про визнання правочину недійсним повинен взяти до уваги всю сукупність причин і наслідків крайньої невигідності умов договору [24].

3. Для кваліфікації правочину за ст. 233 ЦК України, крім наявності тяжкої обставини та вкрай невигідних умов вчинення правочину для однієї із сторін, необхідним є причинно-наслідковий зв'язок між існуючою тяжкою обставиною та, як наслідок, укладенням юридичною особою договору на вкрай невигідних для себе умовах.

4. Умовою визнання правочину кабальним також є усвідомлення недобросовісною стороною умисного характеру своїх дій, а потерпілою – розуміння невигідності для себе укладеного договору. Обставини, що впливають на формування волі, виникають незалежно від іншого учасника договору, проте він усвідомлює їх наявність і використовує їх для укладення вигідного для себе, але вкрай невигідного для контрагента, договору. У діях недобросовісної сторони виявляється чітко виражений умисел, тобто внутрішнє відношення у цьому випадку має характер умисних намірів використати ситуацію у власних інтересах. Від внутрішнього відношення цієї особи до вчиненого правочину та до своїх дій будуть залежати правові наслідки визнання правочину недійсним на підставі ст. 233 ЦК України.

У кабальному договорі умисел зовні не завжди може бути чітко вираженим, тобто

умисну поведінку сторони практично неможливо довести, хоча кабальний характер самого правочину не викликає сумнівів. У всіх перелічених у ст. 233 ЦК України випадках добросовісна сторона називається потерпілою стороною, а такою можна стати лише в результаті умисно спрямованих проти неї дій. Тому, якщо умисна поведінка недобросовісної сторони не буде доведена, то й відсутні підстави визнати правочин кабальним і застосувати до сторін відповідні правові наслідки.

Крім того, при визнанні правочину недійсним слід враховувати також те, чи міг усвідомлювати контрагент потерпілої сторони, що умови договору є для неї невигідними. Якщо він не мав підстав вважати, що умови договору невигідні, то контрагент не міг скористатися тяжкою обставиною. Важливим моментом є ціна продажу та мета укладення договору. Сторона договору, яка використовує тяжкі обставини іншої, має на меті недобросовісне збагачення від укладення такого договору. За умов, коли юридична особа не знала про невигідність правочину для свого контрагента, то вона діяла добросовісно і, отже, не прагнула скористатися тяжким становищем іншої сторони [25].

Таким чином, якщо правочин і укладається на вкрай невигідних для одного з контрагентів умовах під впливом тяжкої обставини, але другий контрагент не знає про це і не використовує вказаного стану особи з метою вчинення правочину, то такий правочин також *не може бути визнаний судом недійсним*.

5. Кабальний договір особа вчиняє добровільно (тут немає психологічного або фізичного примусу), більше того, вона сама може бути ініціатором такого правочину, вона також усвідомлює, що вчиняє правочин на вкрай невигідних для себе умовах (тут немає помилки або обману), але вимушена це зробити під впливом тяжкої обставини.

6. Як слідує із ч. 1 ст. 233 ЦК України, для визнання договору недійсним не має правового значення, хто є ініціатором його укладення, але має значення при визначенні правових наслідків недійсності договору. Договір, укладений юридичною особою під впливом тяжкої обставини і на вкрай невигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним, також якщо ініціатором вчинення такого договору була недобросовісна сторона чи особа, на користь якої укладено такий договір.

Однак, доцільно надавати значення тому факту, хто саме був ініціатором (оферентом) вчинення такого правочину для можливості визнання правочину недійсним.

По-перше, не може вважатися кабальним договір, якщо сторона, яка знаходилась під впливом тяжкої обставини, була оферентом, відповідно всі умови правочину встановлені нею, а друга сторона тільки погодилась на її умови, навіть якщо ці умови вкрай невигідні для оферента, оскільки ці обставини друга сторона не зобов'язана перевіряти.

По-друге, в такому випадку, ініціативу недобросовісного контрагента можна визнавати і тоді, коли сторона, яка знаходиться під впливом тяжкої обставини, хоч і звертається з пропозицією укласти договір, але її контрагент від укладення договору на її умовах відмовляється, а натомість пропонує укласти договір на умовах, вигідних тільки для себе. Таким чином, особа, яка знаходиться під впливом тяжкої обставини, змушена вчинити правочин на вкрай невигідних умовах для себе.

По-третє, на сьогодні, коли на зміну відкрито злочинним методам приходять зовні легальні способи протиправних дій, існує можливість продуманих злочинних схем, які передбачені змістом ст. 233 ЦК України (тобто якщо ініціатива не береться до уваги). У цьому випадку йдеться про недобросовісність сторони, яка нібито знаходиться під впливом тяжкої обставини і яка, вчинивши кабальний правочин за власною ініціативою, з часом звертатиметься до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним на підставі ст. 233 ЦК України і вимагатиме, крім двосторонньої реституції, ще й відшкодування збитків і моральної шкоди. Таким чином, коли друга сторона сама стає ініціатором кабального договору, вона повинна усвідомлювати ризик визнання в подальшому такого правочину недійсним з усіма правовими наслідками його недійсності.

У господарському обігу дуже поширені ситуації, коли переважній більшості споживачів продукції умови диктують один або кілька її монопольних виробників. У таких випадках для споживача постійною стає загроза зриву виробничо-комерційної діяльності, згортання обсягів виробництва, настання великих збитків тощо через відсутність сировини, матеріалів, устаткування, вироблених монополістом. Тому підприємство-споживач погоджується на вкрай невигідні умови, щоб отримати все це. Крайня невигідність для споживача може, зокрема, полягати у вимушеному включенні в договір кабальних умов [26].

При несприятливій кон'юнктурі ринку підприємства можуть йти на укладання договорів на явно невигідних для себе умовах, побоюючись майбутнього погіршення економічної ситуації, – такі *договори не можуть визнаватися недійсними*. Так само *не повинні визнаватися кабальними договори*, укладені підприємцями з явними комерційними прорахунками, оскільки підприємницька діяльність здійснюється на їх ризик [27].

Об'єктом кабального договору як цивільного правопорушення є охоронювані законом права та інтереси особи, яка була змушена укласти договір на вкрай невигідних для себе умовах внаслідок впливу тяжкої обставини.

Об'єктивна сторона даного правопорушення представлена дією суб'єкта, який, знаючи про наявність тяжкої обставини в іншої сторони, уклав з останньою договір на вкрай невигідних умовах для неї, чим зазіхнув на її права і законні інтереси та заподіяв їй шкоди. Між дією недобросовісної сторони і протиправним результатом повинен бути причинно-наслідковий зв'язок.

Суб'єкт правопорушення – правосуб'єктна: правоздатна, дієздатна та деліктоздатна юридична особа.

Суб'єктивна сторона кабального договору характеризується умисною виною правопорушника, який усвідомлено бажав завдати шкоди правам і законним інтересам потерпілого і, знаючи про його тяжке становище, передбачав, що в потерпілого не буде іншого виходу, як укласти договір на запропонованих правопорушником умовах, які є вкрай невигідними для потерпілої сторони [28].

Отже, договір, визначений ст. 233 ЦК України, належить до оспорюваних правочинів та може бути визнаний недійсним в судовому порядку за позовом потерпілої сторони або іншої заінтересованої особи. При цьому в судовому порядку необхідно довести факт існування тяжкої обставини, факт використання недобросовісною стороною тяжких обставин, у яких опинився її контрагент, та причинно-наслідковий зв'язок між тяжкою обставиною і вкрай невигідними умовами, на яких укладений договір.

Відповідно до ч. 2 ст. 233 ЦК України, у разі визнання такого правочину недійсним застосовуються наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України, тобто застосовується двостороння реституція. Крім того, закон покладає на контрагента, який скористався тяжкою обставиною, обов'язок відшкодувати другій стороні збитки й моральну шкоду, що завдані їй у зв'язку із вчиненням такого правочину. Слід вважати, що сторона скористалася тяжким становищем контрагента з моменту вчинення правочину. Невиконання правочину потерпілим не є підставою для висновку, що контрагент не встиг скористатися кабальним правочином [29]. Вже сам по собі факт вчинення правочину свідчить про те, що недобросовісна сторона скористалася несприятливим впливом тяжкої обставини на другу. Таким чином, у кожному випадку визнання такого правочину недійсним повинна застосовуватись двостороння реституція та відшкодування збитків і моральної шкоди.

Література

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / [за ред. О. В. Дзери (пер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця]. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Юрінком Інтер – Т. 2. – 2006. – Ст.215-216.

2. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 7 квітня 2008 р. № 01-8/211 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitr.gov.ua/documents/01-8_211_2008-07-04.html.

3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст]: пояснення, тлумачення, рекомендації з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М-ва юстиції, науковців, фахівців . – Х.: Страйд, 2010. – (Серія «Коментарі та аналітика») (Правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студентам). – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / Т. В. Бобко [та ін.] ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – 2010. – Ст.215.

4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / [за ред. О. В. Дзери (пер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця]. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Юрінком Інтер, 2006–2006. – Т. 2. – 2006. – 1088 с.

5. Виндшейд Б. Об обязательствах по римскому праву: пер. с нем. / под ред. и прим. А. Б. Думашевича. – СПб., 1875. – 596 с.

6. Злотник І. М. Воля юридичної особи / І. М. Злотник // Юриспруденція: теорія і практика. – 2006. – № 8. – С. 41–48.

7. Диба І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом тяжких обставин /- І. Диба // Юридичний вісник України. – 2005. – №30. – С. 9–11.

8. Исрафилов И. Кабальная сделка /- И. Исрафилов // Законность. – 2000. – № 2. – С. 24–26; Хатнюк Н.С. Кабальність угоди як підстава визнання її недійсною / Хатнюк Н.С. // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю Бєлгородського державного університету: Актуальні проблеми реформування правової системи Російської Федерації. – Бєлгород: Бєлгородський державний університет. – 2002. – С. 219 – 223.

9. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Електронний ресурс]: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06. 11. 2009 р. № 9. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0009700-09

10. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст]: пояснення, тлумачення, рекомендації з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М-ва юстиції, науковців, фахівців . – Х.: Страйд, 2010. – (Серія «Коментарі та аналітика») (Правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студентам). – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / Т. В. Бобко [та ін.] ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – 2010. – С.233

11. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія / Беляневич О. А. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.

12. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс , 2003. – с.345.

13. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс , 2003. – с. 344-349.

14. Романюк Я.М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики) [Текст]: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Я. М. Романюк; наук. кер. В. М. Коссак; Національна академія наук України. – Київ: 2010. – 16 с.

15. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Старцев О. В. Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, О. В. Старцев. – [2-е вид., перер. і допов.]. – К.: Істина, 2009. – с. 458.

16. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк – К., 2003. – с. 144.

17. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк – К., 2003. – с.147.

18. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Рабинович Н. В. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1960. – 171 с.

19. Исрафилов И. Кабальная сделка /- И. Исрафилов // Законность. – 2000. – № 2. – С. 25.

20. Романюк Я.М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Практика розгляду Верховним Судом України цивільних справ про визнання правочинів недійсними [Текст] / Я. М. Романюк. – Київ : Істина, 2012. – с.168-171.

АНОТАЦІЯ

Наукова стаття присвячена дослідженню теоретичних засад та правових умов визнання господарських договорів недійсними на підставі впливу тяжких обставин та на вкрай невигідних (кабальних) умовах. Розкрито законодавче визначення змісту та правової природи тяжких обставин і вкрай невигідних умов для суб'єктів господарювання як підстави визнання договору недійсним. Досліджені проблеми практики застосування правової підстави впливу тяжких обставин та укладення договору суб'єктами господарювання на вкрай невигідних умовах для удосконалення вирішення спорів у судовому порядку. Проаналізовано наукові дослідження та висунуто пропозиції щодо вироблення єдиного науково-теоретичного підходу щодо визначення юридичної природи тяжких обставин і вкрай невигідних умов договору для суб'єктів господарювання як підстави визнання його недійсним.

SUMMARY

The scientific article is devoted to research of theoretical principles and legal conditions for the recognition of commercial contracts invalid under the influence of heavy circumstances and the extremely unfavorable (bondage) conditions. Reveals the legal definition of the content and legal nature difficult circumstances and extremely unfavorable conditions for business entities as a basis for recognition of the contract null and void. The problems of the practice of the legal basis and the impact of severe conditions of the contract entities on extremely unfavorable conditions for improving the resolution of disputes in court. Research and analysis put forward proposals to develop a single scientific-theoretical approach to determine the legal nature of difficult circumstances and extremely disadvantageous contract conditions for business entities as a basis for declaring it null and void.

21. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк – К., 2003. – с.148; Романюк Я.М. Особливості визнання недійсними договорів, укладених на прилюдних торгах [Текст] / Я. М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 12. –- С. 43-44.

22. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / Т. В. Боднар. – К., 2005. – 34 с.

23. Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О. І. Длугош. – К.: Науково-дослідний інституту приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. — 18 с.

24. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н. С. Хатнюк – К., 2003. – 218 с.; Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок / И. В. Матвеев. – М.: Изд-во Юрлитинформ, 2004. – 176 с.

26. Кратенко М.В. Оспаривание невыгодных условий договора // Арбитражная практика ... торгового права. Т.II: Товар. Торговые сделки. М.: «Статут», 2003. – 544 с.

27. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс , 2003. – с. 344-345.

28. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок / И. В. Матвеев. – М.: Изд-во Юрлитинформ, 2004. – с. 146.

29. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар [Текст]: пояснення, тлумачення, рекомендації з використ. позицій вищ. суд. інстанцій, М-ва юстиції, науковців, фахівців . – Х.: Страйд, 2010. – (Серія «Коментарі та аналітика») (Правникам, нотарям, адвокатам, суддям, викладачам, студентам). – Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / Т. В. Бобко [та ін.] ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – 2010. – Ст.233.

ФОРМИ КООРДИНАЦІЇ ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

ІЩУК Олександр Сергійович - кандидат юридичних наук, докторант Національної академії прокуратури України

УДК 343.97 (477)

Усовершенствованы положения, касающиеся форм координации органами прокуратуры деятельности субъектов противодействия преступности. Предложена новая форма согласованной деятельности – совместное изучение общественного мнения по поводу эффективности противодействия преступности. Обращено внимание на необходимость внедрения в практику забытых форм согласования деятельности.

Ключові слова: форма, координація, протидія, злочинність, прокуратура, правоохоронні органи, координаційні наради, обмін інформацією.

Сучасна Українська держава разом з її правоохоронною системою перебувають на стадії становлення. Змінюється структура правоохоронних органів, але у багатьох з них залишається функція захисту інтересів держави, кожного громадянина. Це обумовлює необхідність дослідження проблем координації та взаємодії у сфері протидії злочинності, адже ця діяльність здійснюється за рахунок спільних погоджених зусиль різних суб'єктів. Серед них є і органи державної влади різного рівня, і недержавні суб'єкти, що представляють інтереси громадянського суспільства, і навіть окремі громадяни через різні форми самоорганізації населення.

Проблематика оптимальних форм координації завжди була однією із першочергових як науковців, так і практиків. Нею займалися Ю. Битяк, І. Голосніченко, Ю. Грошевий, І. Гуткін Л. Давиденко, В. Долежан, Д. Заброда, О. Кальман, П. Каркач, Т. Корнякова, М. Косюта, М. Мичко, Є. Моісеєв,- О. Поліщук, Є. Попович, М. Руденко, В. Рябцев, В. Синчук, С. Слинько, В. Тертишник, В. Шинд, М. Якимчук, В. Ястребов та багато інших. Проте, це питання не знайшло свого остаточного вирішення в діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю. Тому метою даної статті є спроба удосконалення положень, що стосуються форм координації органами прокуратури діяльності суб'єктів протидії злочинності.

Термін «координація» у теоретичних дослідженнях і нормативних правових джерелах використовується досить широко, у тому числі щодо координації діяльності суб'єктів протидії злочинності. Координація – слово латинського походження, що в перекладі означає узгодження, впорядкування, приведення у відповідність. У словниках «координувати» визначене як «погоджувати, встановлювати доцільне співвідношення між будь-якими діями, явищами» [1, с. 313]. Таке узгодження може здійснюватись безпосередньо системами (підсистемами) у процесі їх функціонування, а може бути результатом діяльності певного органу. Але у будь-якому випадку зміст координаційної роботи полягає у відшуканні доцільного співвідношення між діями різних ланок, систем і підсистем управлінського процесу [2, с. 763].

Форма координації характеризує функціональний зв'язок між органом, на який законом покладено здійснення координації, і об'єктами його координаційної дії (правоохоронні, інші державні органи, громадські

формування, окремі громадяни). Форми координації необхідно відрізняти від інших форм управлінської діяльності за ознакою того, що форми координації направлені на узгодження самостійних інтересів суб'єктів профілактики злочинів у межах єдиної стратегічної мети.

Таким чином, форма координації – це зовнішній прояв діяльності координаційного органу з погодження самостійних дій суб'єктів протидії злочинності.

Формами управлінської діяльності слід вважати: а) процесуальні (процедурні) форми; б) форми зовнішнього прояву – видання актів управління, здійснення інших юридично значущих, а також суто організаційних дій; в) морально-етичні прояви. Причому всі ці форми управління виражаються через форму правового опосередкування (інформація про систему), яка набуває значення своєрідної «форми форм» [3, с. 146].

Починаючи розгляд конкретних форм координації, необхідно зазначити, що оскільки на сьогодні здійснення координації покладене на відповідних прокурорів, то ми почнемо розгляд форм координації з тих, які здійснюють прокурори відповідних рівнів. З них і почнемо:

1. Координаційні наради керівників правоохоронних органів. Це найбільш представницька форма обговорення правоохоронними органами проблемних питань боротьби зі злочинністю. Координаційні наради скликаються для обговорення підсумків виконання робіт за певний період, визначення пріоритетних цілей і завдань на подальший період, орієнтації керівництва правоохоронних органів на усунення недоліків у боротьбі зі злочинністю. Як правило, членами координаційних нарад є керівники органів прокуратури, поліції, Служби безпеки України, фіскальних органів, органів прикордонної охорони, митниці. На засідання також запрошуються голови судів, керівники місцевих представництв контролюючих органів, інші посадовці. На нашу думку, участь у роботі координаційних нарад представників інших державних органів, окрім правоохоронних, є правильною. Разом з названими завданнями координаційних нарад, вони сприяють розробці і практичному здійсненню найважливіших заходів щодо протидії злочинності, зокрема: розробляють загальні узгоджені заходи, реалізація яких покладається на відповідних суб'єктів; виробляють спільні рішення з посилення боротьби зі злочинами на певному напрямі. Надалі пропозиції координаційних нарад можуть бути направлені до координаційних органів, які мають можливість запроваджувати їх у практику за допомогою широкого арсеналу управлінських засобів.

2. Обмін інформацією з питань протидії злочинності. У даному випадку необхідно мати на увазі наступні принципові моменти. По-перше, правоохоронні органи всіх рівнів зобов'язані забезпечувати органи влади повною, всебічною та об'єктивною інформацією про стан злочинності, динаміку як злочинності у цілому, так і окремих груп і видів злочинів, тенденції їх розвитку, масштаби поширення злочинів у межах окремих адміністративно-територіальних одиниць, контингент осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, об'єкти злочинних посягань, встановлені причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів, доцільність і ефективність використання сил і засобів, які мають у своєму розпорядженні правоохоронні органи, а також їх прогнози щодо змін у названих інформаційних компонентах. Інформація подається до органів влади систематично або на вимогу. По-друге, взаємне інформування між правоохоронними органами про надзвичайні події, виникнення або загрозу виникнення надзвичайних обставин у зв'язку з проведенням масштабних заходів, зокрема при проведенні запобіжних заходів, підсумки вивчення громадської думки про стан правопорядку і рівень роботи правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинністю (остання інформація необхідна також і органам влади). Своєчасне інформування правоохоронними органами один одного про відомі їм факти готування або вчинення злочинів, дізнання або розслідування яких законом покладено на той орган, якому про це повідомляється, забезпечує виконання підрозділами невідкладних заходів щодо запобігання або припинення таких злочинних дій, затримання винних осіб, охорони місця події і збере-

ження слідів, які полегшують подальше документування злочинної діяльності та притягнення винних осіб до відповідальності.

3. Спільний виїзд в регіони для проведення узгоджених дій, перевірок і надання допомоги місцевим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю. Під час підготовки спільного виїзду важливим етапом у роботі об'єднаної групи є аналіз первинної інформації за узгодженою програмою в межах загального завдання, а також вивчення й узагальнення організаційних проблем боротьби зі злочинністю і координації дій органів та установ у сфері протидії злочинності. За наслідками аналізу необхідно розробити програму вдосконалення координації, у якій позначити проблемні моменти, заходи удосконалення, виконавців, порядок здійснення, терміни виконання і звітування про результати. Допомога проводиться відповідно до цієї програми.

4. Вивчення і поширення позитивного досвіду. Значення цієї форми координації важко переоцінити: вивчення приводить до правильного розуміння суті координації (не секрет, що багато посадовців, безпосередньо зайнятих координацією у сфері протидії злочинності, не зовсім правильно розуміє її суть, не усвідомлює її значення і можливостей), виділення найбільш ефективних форм координації, їх розвитку та вдосконалення. Узагальнення практики координації є проміжним етапом між вивченням і поширенням позитивного досвіду та полягає в розподілі матеріалу за окремими напрямами, пошуку раціонального начала у ньому й оформленні його в словесну форму для подальшого поширення серед зацікавлених суб'єктів.

5. Проведення спільних цільових заходів для виявлення та припинення злочинів, усунення причин і умов, що сприяли їх вчиненню. Правоохоронні органи, здійснюючи запобіжні заходи, повинні використовувати обов'язкову, передбачену нормативними актами, участь інших суб'єктів у ліквідації наслідків злочинних дій, оздоровленні оперативної обстановки, запобіганні та припиненні злочинів.

6. Створення слідчо-оперативних груп для розслідування конкретних злочинів. У літературі ця форма спільної діяльності вивчена досить добре в процесуальному аспекті. Проте, ми маємо на увазі не лише процесуальний аспект, але й організаційно-тактичний, який включає порядок зустрічей учасників групи й обміну інформацією, спільну розробку версій і визначення кола питань з їх перевірки процесуальними діями та оперативно-розшуковим шляхом тощо. Створити слідчо-оперативну групу з представників різних відомств має право виключно прокурор. Він також у рамках процесуального керівництва організовує роботу групи, контролює проведення окремих процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів, опрацьовує порядок інформування членів групи про результати роботи. Як правило, такі групи створюються для розслідування умисних вбивств, масштабних розкрадань, посадових зловживань.

7. Взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підвищення кваліфікації співробітників, проведення спільних семінарів, конференцій. Навчальні заходи щодо підвищення ділової кваліфікації є частиною службової діяльності. На міжвідомчих семінарах розглядаються і обговорюються такі питання: методи вивчення та запобігання злочинам; форми координації дій правоохоронних органів, інших державних установ, громадських організацій; ефективність координації і протидії злочинності. На науково-практичних конференціях обговорюється загальна стратегія і тактика боротьби зі злочинністю, впроваджуються у цю діяльність новітні наукові розробки. Доцільним є виступ на таких семінарах і конференціях посадовців, які безпосередньо відповідають за здійснення координації, а також науковців, які представляють такі галузі правової науки, як кримінологія, управління і т. п. Ця форма координації сприяє налагодженню тісних зв'язків між теорією і практикою, коли їх представники обмінюються думками щодо шляхів покращення взаємодії та координації у їх повсякденній роботі. Крім того, у межах даної координаційної форми є можливість роз'яснювати окремі положення нових законодавчих актів і підзаконних актів відомчого характеру з питань боротьби зі злочинністю, розбира-

ти конкретні позитивні, а особливо негативні приклади з практики координації.

8. Розробка і затвердження узгоджених планів координаційної діяльності. Інформацію про наміри провести спільні запобіжні заходи необхідно обговорити на координаційній нараді, щоб потім з урахуванням тенденцій певного виду злочинних проявів, компетенції органів і установ розробити та затвердити план узгоджених дій. Підкреслимо важливість того, щоб плани координаційної діяльності були пов'язані з планами соціального та економічного розвитку регіонів, а також з цільовими державними програмами протидії злочинності. Після обговорення і затвердження план виступає як основа для організації роботи всіх суб'єктів протидії злочинності, яких він стосується. Наявність спільного узгодженого плану допомагає розмежувати заходи окремого органу і водночас сприяє об'єднанню зусиль різних органів і установ. Скоординовані плани, як правило, містять певний перелік заходів різного характеру, але загальної превентивної спрямованості. Виконання кожного окремого пункту (заходу) покладене на певну категорію суб'єктів або одного з них залежно від спрямованості заходу і компетенції органу чи установи, на яких покладається виконання. Слід звернути увагу на наявність терміна виконання, що сприяє формуванню обов'язкового елементу кожного плану – контрольного.

9. Видання спільних наказів, вказівок, підготовка інформаційних листів та інших організаційно-розпорядчих документів. Спільні накази та вказівки видаються у випадку, якщо коло інтересів одного відомства перехрещується з колом іншого, для розмежування компетенції напрямів роботи, якщо є необхідність загальної співпраці для забезпечення постійності та наполегливості у певній справі. Для цього в таких документах визначається сфера взаємодії, організація як самої взаємодії, так і координації, конкретні форми узгодженої діяльності, проблемні моменти взаємодії та шляхи їх вирішення. Інформаційні листи, у свою чергу, сприяють поширенню позитивного досвіду зі зміцнення законності.

Вищеназваними формами координації та взаємодії у межах кримінологічної діяльності органів прокуратури її розмаїття не обмежується. Науці і практиці відомі й інші. Тим часом як існуючі форми постійно розвиваються, удосконалюються, на практиці виникають нові форми, раніше не відомі. Отже, формальне тлумачення деяких аспектів координації (таких, наприклад, як його форми) обмежує свободу дій суб'єктів з пошуку нових форм спільних дій, що не припустимо.

Ефективною формою координації дій правоохоронних органів є міжвідомчі наради. Вони скликаються, як правило, один-два рази на рік для: 1) обговорення підсумків роботи щодо боротьбі зі злочинністю за певний термін; 2) визначення завдань на подальший період; 3) обговорення проблем протидії окремим видам злочинів;- 4) для підбиття підсумків спільних виїздів для надання практичної допомоги. На цих нарадах учасники обмінюються думками, поширюють позитивний досвід, розглядають і вивчають недоліки в превентивній роботі та вживають заходи щодо їх усунення.

На нарадах практикується заслуховування інформації прокурорів, начальників управлінь поліції, фіскальних і митних органів з відповідних питань боротьби зі злочинністю. На наради доцільно запрошувати голів відповідних судів для узгодження з ними запропонованих рекомендацій. Керує роботою міжвідомчої наради прокурор.

Усі учасники міжвідомчої наради мають однакові права вносити проблемні питання на розгляд. На цій нараді також розробляються рекомендації щодо удосконалення діяльності, посилення боротьби зі злочинністю і зміцнення законності та правопорядку. За підсумками наради ухвалюється рішення простою більшістю голосів, яке підписується присутніми керівниками правоохоронних органів. На практиці склалася така ситуація, коли рішення цього координаційного органу доводять до відома нижчих ланок правоохоронної системи. На нашу думку, такі рекомендації мають методичне значення.

Шкода, але доводиться констатувати факт, що майже повністю з практики узгодженої роботи зникла така форма координа-

ції, як проведення міжвідомчих нарад безпосередньо на підприємствах, організаціях, де констатується зростання кількості злочинних проявів. Це допомогло б поєднати запобіжні заходи правоохоронних органів з відповідними заходами профспілкових органів, трудових колективів. А найголовніше, громадяни могли б особисто переконатися, що масовий у минулому профілактичний рух постійно відновлюється і необхідно підтримати його діями, допомогою, власним прикладом.

Разом з міжвідомчими нарадами, цілком дієвою формою координації є спільні засідання колегій правоохоронних органів. На них розглядаються й обговорюються заходи щодо боротьби зі злочинністю. На відміну від міжвідомчих нарад, спільні засідання колегій мають можливість більш досконало вивчити проблему й ухвалити зважене рішення. Така форма також сприяє виробленню спільної позиції з окремих питань, ознайомленню виконавців із практичним досвідом роботи, налагодження ділових міжособистих контактів серед працівників правоохоронних органів.

Залежно від характеру питань, які обговорюються, на засідання запрошують голів відповідних судів, представників інших державних органів і громадськості.

Наступною «забутою» формою координації є спільна робота з роз'яснення законодавства та інформування громадськості про стан законності, правопорядку і заходи, що вживаються з метою їх забезпечення. Робота в цьому напрямку вимагає постійної уваги керівництва правоохоронних органів і осіб, відповідальних за здійснення координації. Цього вимагає принцип гласності координаційної діяльності. Керівникам правоохоронних органів неодноразово рекомендувалося підтримувати постійний зв'язок із засобами масової інформації з метою повного і об'єктивного висвітлення роботи з протидії злочинності. Спільні зустрічі працівників різних правоохоронних органів з трудовими колективами, виступи в пресі і на телебаченні є невід'ємним доповненням до основних професійних обов'язків правоохоронців.

Потребує ширшого застосування і така форма координації, як спільне узагальнення практики кримінологічної діяльності. Воно може проводитися за єдиною програмою, яка спільно розробляється представниками різних правоохоронних відомств, а потім розсилається для виконання по підрозділах. Такі програми повинні враховувати компетенцію, цілі, завдання, напрями діяльності кожного окремого правоохоронного органу, профілактичне навантаження, характер превентивних дій, результати і раніше виявлені недоліки в організації запобігання злочинам. На основі узагальнення можна визначити тенденції, характерні для протидії злочинності у цілому, окремим її групам і видам. За допомогою виявлених закономірностей і тенденцій можна здійснити прогноз стану, динаміки злочинності на подальший період часу.

Крім того, ми можемо запропонувати нову форму узгодженої діяльності – спільне вивчення громадської думки з приводу ефективності протидії злочинності. Вивчення також необхідно проводити за єдиною програмою, а проводити його можуть, наприклад, правоохоронні органи. У вивчення можуть бути включені специфічні питання, що стосуються діяльності кожного органу. Це, по-перше, допоможе вивчити ставлення громадськості до якості слідчої, прокурорської, судової роботи. По-друге, сприятиме розробці рекомендацій для підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів. На нашу думку, підсумковий документ повинен розроблятися під егідою прокурорської координації. Прокурор погоджує з керівниками інших правоохоронних органів необхідні пропозиції з удосконалення діяльності, які надалі можуть бути розглянуті на координаційних нарадах при прокурорах та організаційно оформлені.

Доцільно проводити подібні опитування не тільки на рівні держави, але і в регіонах. Головне – зберегти єдність вихідних категорій та кількісних характеристик.

Зазначені вищеназвані форми координації в основному застосовуються прокуратурою для узгодження дій правоохоронних органів у сфері протидії злочинності. Це тактична координація, яка, по-перше, направ-

АНОТАЦІЯ

Удосконалено положення, що стосуються форм координації органами прокуратури діяльності суб'єктів протидії злочинності. Запропоновано нову форму узгодженої діяльності – спільне вивчення громадської думки з приводу ефективності протидії злочинності. Звернено увагу на необхідність впровадження в практику забутих форм узгодження діяльності.

лена на вирішення оперативних проблем найближчим часом, а по-друге, проводиться серед органів, для яких кримінологічна діяльність є основною функцією.

Таким чином, до можливих форм координації органами прокуратури діяльності суб'єктів протидії злочинності відносяться: координаційні наради керівників правоохоронних органів; обмін інформацією з питань протидії злочинності; спільний виїзд у регіони для проведення узгоджених дій, перевірок і надання допомоги місцевим правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю; вивчення і поширення позитивного досвіду; проведення спільних цільових заходів для виявлення та припинення злочинів, усунення причин і умов, що сприяли їх вчиненню; створення слідчо-оперативних груп для розслідування конкретних злочинів; взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підвищення кваліфікації співробітників, проведення спільних семінарів, конференцій; розробка

SUMMARY

The thesis concerning the forms of coordination of prosecutors of combating crimes is improved. A new form of coordinated activity – a joint study of public opinion on the effectiveness of combating crimes is suggested. Attention is paid to the necessity of implementation in practice the forgotten forms of coordination.

і затвердження узгоджених планів координаційної діяльності; видання спільних наказів, вказівок, підготовка інформаційних листів та інших організаційно-розпорядчих документів; спільні засідання колегій правоохоронних органів; спільна робота з роз'яснення законодавства та інформування громадськості про стан законності, правопорядку і заходи, що вживаються з метою їх забезпечення; спільне узагальнення практики кримінологічної діяльності; спільне вивчення громадської думки з приводу ефективності протидії злочинності.

Література

1. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 683 с.

2. Философский энциклопедический словарь. - М. : ИНФРА-М, 1997. – 744 с. – 811 с.

3. Державне управління : теорія і практика / за заг. ред. д. ю. н., проф. Авер'янова В. Б. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 432 с.

ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

СОФ'ЇН Михайло Ігорович - ад'юнкт кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ

В статье исследованы понятие, виды мер обеспечения возмещения вреда, причиненного уголовным правонарушением, установлено критерии их дифференциации и определено их соотношение с мерами обеспечения гражданского иска.

Ключові слова: шкода, завдана кримінальним правопорушенням, заходи забезпечення відшкодування шкоди, заходи забезпечення цивільного позову, потерпілий, слідчий.

Забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, відбувається шляхом вжиття відповідних заходів у межах кримінального процесуального законодавства. Встановлення системи цих заходів має важливе значення, оскільки надає можливість слідчому комплексно забезпечити відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та реалізувати таким чином право потерпілого на відшкодування йому такої шкоди.

Актуальні питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, розглянуто у дослідженнях Ю. П. Аленіна, М. І. Гошовського, С. В. Давиденка, В. В. Кривобока, О. В. Крикунова, О. П. Кучинської, О. І. Назарука, В. Т. Нора, Т. І. Присяжнюка, В. М. Савицького, І. І. Татарина, Л. Д. Удалової й інших вчених.

Однак, незважаючи на значний внесок науковців, нині дискусійними залишаються питання про систему заходів забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням за КПК України.

Метою статті є встановлення оптимально ефективної системи заходів забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Перш ніж визначити систему цих заходів слід з'ясувати, що таке «забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням»?

У кримінальному процесуальному законодавстві це питання неодноразово піднімалося під час дослідження питань відшкодування шкоди, завданої злочином. Так, М. І. Газетдінов пропонував під забезпеченням відшкодування заподіяної злочином матеріальної шкоди розуміти всю сукупність вчинених дій і відносин, що виникають при цьому, і призначені гарантувати виконання відповідних завдань радянського кримінального процесу [1].

В. В. Кривобоком наведене наукове визначення поняття «забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином», як системи таких спеціальних засобів і технологічних прийомів, використання яких дозволяє добитись у встановленому законом порядку повернення цивільному позивачу, державі реально чи компенсувати у грошовому вираженні ту частину майна, матеріальних цінностей, які були втрачені у результаті злочинного посягання [2, с. 11].

О. І. Назарук забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, запропонував розглядати, як систему передбачених законом заходів і способів, що реалізуються уповноваженими по-

садовими особами для створення умов щодо реалізації, охорони, захисту та відновлення прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, майнових інтересів держави з метою відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням [3, с. 8].

На думку І. І. Татарина, під забезпеченням відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, необхідно розуміти комплекс дій процесуального, оперативно-розшукового та організаційного характеру, спрямованих на розшук, виявлення і арешт майна (майнових прав), інших цінностей з метою забезпечення заявленого у кримінальному провадженні цивільного позову, а також можливої їх конфіскації [4, с. 6]. Водночас під забезпеченням відшкодування шкоди потерпілим від кримінального правопорушення на стадії досудового розслідування необхідно розуміти процесуальну діяльність прокурорів, слідчих та за їх дорученням процесуальну та оперативно-розшукову діяльність оперативних підрозділів, спрямовану на вжиття необхідних заходів для розшуку, виявлення майна та інших цінностей та порушення клопотання перед слідчим суддею про накладення арешту на таке майно з метою забезпечення заявленого в кримінальному провадженні цивільного позову [4, с. 11].

Аналіз зазначених визначень дає підстави стверджувати, що вчені обмежено тлумачать вказані терміни, оскільки орієнтуються переважно лише на матеріальну шкоду або обмежене коло заходів, які стосуються лише майна, що може бути використане під час компенсації такої шкоди. Крім того, окремі поняття охоплюють лише один спосіб відшкодування шкоди – заявлення цивільного позову у кримінальному провадженні, залишаючи поза увагою інші способи. Відтак поза увагою залишається цілий арсенал заходів, що можуть дати позитивні результати у реалізації права потерпілого на відшкодування шкоди та виконанні обов'язку слідчого щодо вжиття заходів забезпечення її відшкодування.

На наш погляд, забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, – це система дій уповноважених органів, спрямована на встановлення та доказування виду і розміру матеріальної, фізичної та моральної шкоди, завданої потерпілому у результаті вчинення злочину або кримінального проступку, а також вжиття заходів щодо її відшкодування

Забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, має на меті задоволення інтересів потерпілих, а також усунення наслідків кримінального правопорушення.

Забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у діяльності слідчого можна розглядати як процес і як результат.

Забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, як процес полягає у діях слідчого щодо створення умов для відшкодування потерпілому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. При цьому сам факт відшкодування шкоди є необов'язковим.

Забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, як результат полягає у реальному задоволенні вимог потерпілого щодо компенсації йому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Поряд із заходами забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, виділяють заходи забезпечення цивільного позову. Це хоча і взаємопов'язані, однак різні за змістом категорії. Заходи забезпечення цивільного позову стосуються лише одного способу (однієї форми) відшкодування шкоди – примусового відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, шляхом стягнення її судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні. Водночас забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, здійснюється слідчим незалежно від того, чи заявлений цивільний позов. Усі заходи забезпечення цивільного позову є водночас і заходами забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Однак заходи забезпечення цивільного позову не охоплюють усього можливого арсеналу заходів забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

В. В. Батуєв стверджує, що за своєю сутністю забезпечення під час розслідуван-

ня злочину цивільного позову потерпілого представляє собою кримінально-процесуальну діяльність органів розслідування і прокурорів, зміст якої складає сукупність їх дій і рішень (з притягнення обвинуваченого до кримінальної відповідальності, з встановлення на основі доказів усіх видів шкоди, заподіяної безпосередньо злочином, зі встановлення характеру і розміру спричиненої шкоди, виявлення та накладення арешту на майно з метою забезпечення заявленого цивільного позову потерпілого та ін.), адресованих обвинуваченому чи особам, що несуть матеріальну відповідальність за злочинні дії обвинуваченого, і направлених на примусове забезпечення відшкодування і компенсацію заподіяної шкоди з метою виконання майбутнього судового рішення із заявленого цивільного позову, а також в цілях прийняття кримінально-процесуальних заходів, що забезпечують виплату винагороди (компенсації) за спричинену шкоду [5, с. 11-12].

Вчені виділяють різні за характером та змістом заходи забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, в цілому, та цивільного позову, зокрема.

В. В. Батуєв до заходів забезпечення цивільного позову пропонує включити: а) обшук (повторний обшук) за місцем проживання обвинуваченого (підозрюваного), його рідних, знайомих, якщо є будь-які основи стверджувати, що викрадене майно або майно, на яке може бути звернене стягнення, знаходиться там; б) накладення арешту на власність, у тому числі на грошові вклади обвинуваченого чи цивільного відповідача; в) допит осіб, які можуть дати свідчення, пов'язані із забезпеченням цивільного позову потерпілого; ґ) окремі доручення органам дізнання про надання необхідної інформації із оперативних каналів чи прийняття заходів по розшуку викраденого майна, на яке може бути накладене стягнення; г) запити в організації про наявність у обвинуваченого і цивільного відповідача грошових коштів, власності. Причому послідовність і необхідність окремого заходу може бути обумовлена лише конкретною ситуацією у справі [5, с. 147-148].

І. І. Татарин зазначає, що необхідними заходами щодо забезпечення цивільного позову на стадії досудового розслідування кримінальних проваджень мають бути: а) правильне визначення обсягу та розміру шкоди, заподіяної потерпілій особі; б) розшук, виявлення та повернення викраденого майна, що збереглось у натурі; в) виявлення знищеного чи пошкодженого майна та забезпечення повернення втраченого майна в натурі або його грошового еквіваленту в повному обсязі; г) забезпечення повного відшкодування потерпілому вартості викраденого майна у разі неможливості його повернення; ґ) забезпечення відшкодування іншої шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням; д) накладення арешту на майно, інші цінності з метою відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням; е) збереження майна та інших цінностей, необхідних для виконання судового рішення у випадку задоволення позову про відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням [4, с. 11-12].

На думку І. В. Анісімова, діяльність слідчого щодо забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і виконання вироку в частині конфіскації майна включає систему організаційних аспектів. До них слід віднести: організаційні аспекти відшукання і вилучення майна та цінностей, що підлягають поверненню законному власнику; установлення майна і цінностей, які можуть бути звернені в погашення; накладення арешту на майно; повернення майна законним власникам; спонукання винних до добровільного відшкодування або усунення матеріального збитку тощо [6, с. 129-130].

Д. Лихолат, О. Донський, А. Слободзян стверджують, що з метою забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, від слідчого вимагається вирішення вже на початковому етапі розслідування таких завдань: встановлення виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; встановлення місцезнаходження майна, набутого в результаті вчинення кримінального правопорушення, доходів від нього, або на яке було спрямоване кримінальне правопорушення; встановлення майна, яким володіють підозрювані, обвинувачені (у тому числі на праві спільної сумісної власності подружжя, а також зареєстровано-

го на третіх осіб), і його місцезнаходження; встановлення правового статусу майна, виявленого у підозрюваних, обвинувачених (приватна, колективна власність); вилучення і збереження майна для забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації [7].

Варто погодитись з позицією Д. Лихолата, О. Донського, А. Слободзяна, які вважають, що вирішення питання відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, об'єктивно потребує вжиття заходів із забезпечення кримінального провадження, а також проведення комплексу слідчих (розшукових), а в окремих випадках і негласних слідчих (розшукових) дій [7].

Таким чином, до заходів забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, слід віднести заходи забезпечення кримінального провадження та слідчі (розшукові) й негласні слідчі (розшукові) дії.

Вчені виділяють й інші заходи, що мають значення для забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням [8, с. 17-18; 9, с. 113-116; 10, с. 31; 11, с. 12; 12, с. 11-12].

На підставі аналізу вищезазначених поглядів слід зробити висновок, що з метою забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, слідчий може вживати такі процесуальні та організаційні заходи: встановлення виду, розміру, обсягу шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; встановлення можливих джерел відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; розшук майна, якими незаконно заволоділи; повернення такого майна законному власнику; роз'яснення потерпілому, підозрюваному (обвинуваченому) положень щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; арешт майна та застосування інших заходів забезпечення кримінального провадження з метою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; вилучення і збереження майна та інших цінностей, необхідних для відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій спрямованих на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; надання доручень оперативним підрозділам про вжиття заходів, спрямованих на встановлення шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та забезпечення її відшкодування; запити до відповідних суб'єктів з метою встановлення наявності у обвинуваченого і цивільного відповідача грошових коштів, власності.

У кожному конкретному випадку заходи забезпечення кримінального провадження повинні бути диференційовані. На думку В. В. Батуєва, заходи забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, повинні бути диференційовані залежно від виду кримінального правопорушення та шкоди, яка заподіяна. У разі незаконного заволодіння майном вони можуть включати розшук майна, яким незаконно заволоділи, накладення на нього арешту, виявлення інших джерел відшкодування шкоди. Під час розслідування злочинів економічної спрямованості слідчий відразу повинен встановлювати дані про найменування викрадених предметів; про їх вартість, місцезнаходження (фактичне чи прогнозоване); про майновий стан обвинуваченого; про особисті предмети і цінності, їх вартість; про осіб та інші джерела інформації, від яких можна почерпнути свідчення про місцезнаходження викраденого або власності обвинуваченого, підозрюваного, на які може бути звернене стягнення [5, с. 147].

Інші вчені стверджують, що дії щодо забезпечення відшкодування шкоди повинні бути диференційованими в кожному конкретному випадку залежно від виду вчиненого кримінального правопорушення і обставин кримінального провадження. Водночас наявні й типові кримінальні процесуальні заходи у цій сфері. Так, незалежно від виду вчиненого кримінального правопорушення заходами щодо забезпечення цивільного позову, можливої конфіскації майна є виявлення майна, що підлягає арешту, і накладення арешту на таке майно [7]. Крім того, важливе значення має спосіб (форма) відшкодування шкоди.

Таким чином, в основі диференціації заходів забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, має бути вид вчиненого кримінального пра-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено поняття, види заходів забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, визначено критерії їх диференціації та встановлено співвідношення із заходами забезпечення цивільного позову.

SUMMARY

The article studies the concept, the types of measures to provide compensation for harm caused by the criminal offence, established criteria for their differentiation and determined their correlation with measures securing a civil suit.

вопорушення, вид, заподіяної шкоди, спосіб (форма) її відшкодування, обставини кримінального провадження.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що заходи забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, повинні бути об'єднані в систему, яка включає усі можливі процесуальні, організаційні та інші дії, здатні забезпечити максимально повне відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, які застосовуються в залежності від виду вчиненого кримінального правопорушення та заподіяної ним шкоди, способу (форми) її відшкодування, обставин кримінального провадження.

Література

1. Газетдинов Н. И. Деятельность следователя по возмещению материального ущерба / Н. И. Газетдинов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.google.com.ua/url?url=http://libweb.kpfu.ru/z3950/law/knigi.

2. Кривобок В. В. Діяльність прокурора по забезпеченню відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. В. Кривобок. – Х., 1997. – 19 с.

3. Назарук О. І. Організація діяльності прокурора щодо забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / О. І. Назарук. – К., 2014. – 20 с.

4. Татарин І. І. Забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, на досудовому розслідуванні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / І. І. Татарин. – Львів, 2015. – 19 с.

5. Батуев В. В. Обеспечение при расследовании преступления гражданського иска потерпевшего : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Батуев Виктор Васильевич. – Москва, 1999. – 228 с.

6. Анисимов И. В. Проблемы организационно-управленческой деятельности следователя при проведении предварительного расследования : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Анисимов Иван Валериевич. – Сургут, 2004. – 186 с.

7. Лихолат Д. Процесуальні та тактичні основи діяльності прокурора і слідчого із забезпечення відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням / Д. Лихолат, О. Донський, А. Слободзян // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 1. – С. 39-46. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2014_1_8.

8. Зинатуллин З. З. Возмещение материального ущерба в уголовном процессе / З. З. Зинатуллин. – Казань, 1974. – 217 с.

9. Орлов М. Кримінально-правова реституція як одна з форм відшкодування завданої злочином матеріальної шкоди / М. Орлов // Підприємництво, господарство, право. – 2003. – № 5. – С. 113–116.

10. Газетдинов Н. И. Деятельность следователя по возмещению материального ущерба. – Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 1990. – 96 с.

11. Рыжаков А. П. Возмещение вреда, причиненного преступлением. – М. : Приор, 1999. – 96 с.

12. Щерба С. П. Охрана прав потерпевших и свидетелей по уголовным делам / Щерба С. П., Зайцев О. А. – М. : Спартак, 1999. – 123 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННИХ НАСЛІДКІВ І ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ НЕЗАКОННОЇ ЛІКУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

СТЕЦИК Богдана Василівна - старший викладач кафедри кримінального права та процесу Львівського торговельно-економічного університету

УДК 343.

Статьи посвящена незаконной лечебной деятельности, характеристике «преступных последствий», «тяжкие последствия», «тяжкие последствия для больного», и определение характера причинной связи при незаконной лечебной деятельности .

Ключові слова: незаконна лікувальна діяльність, наслідки, тяжкі наслідки, тілесні ушкодження, злочинні наслідоки, причинний зв'язок.

Постановка проблеми

Злочин, передбачений ст. 138 КК, сформульований у законі як діяння з матеріальним складом, є однією з обов'язкових ознак його об'єктивної сторони – настання певної шкоди, яка сформульована в законі як тяжкі наслідки для хворого. Таким чином, аналіз закону свідчить про те, що лише за умови, коли здійснювана суб'єктом лікувальна діяльність тягне для хворого тяжкі наслідки, вона є не тільки незаконною, а й злочинною.

Стан дослідження

Проблема кримінально-правової відповідальності за порушення у сфері медичного обслуговування, злочинні дії проти життя і здоров'я населення, які призводили до злочинних наслідків, розглядалася в працях М. Д. Шаргородського, В. О. Глушкова, П. С. Матишевського, М. О. Єфімова, , Ю. Д. Сергєєва, П. Ф. Грішаніна, В. О. Владімірова, Ф. Ю. Бердичевського, Н. А. Мірошніченко, В. І. Ткаченко, М. І. Загороднікова, О. П. Громова, І. Авдєєвої. В Україні деякі аспекти цих проблем аналізувалися в роботах Є. В. Фесенко, Н. О. Гуторової, М. Й. Коржанського, М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. І. Борисова, О. Глушкова, П. П. Андрушко, Л. П. Бріч, Д. С. Азарова, С. В. Грінчака, О. Дудорова, Й. А. Турак, С. А. Хімченко, В. Ф. Прімаченко, Л. Д. Дунаєвської та ін.

Проте, незважаючи на більш ніж сторічну історію і зростаючу кількість наукових досліджень з проблем відповідальності за злочини проти особи, у тому числі вчинюваних у сфері медичної діяльності, дане діяння залишилося недостатньо вивченим.

Метою даного дослідження є характеристика злочинних наслідків незаконної лікувальної діяльності яка зумовлює необхідність відповісти на такі питання: а) як визначається поняття «тяжкі наслідки» в теорії кримінального права; б) який зміст вкладає законодавець в поняття «тяжкі наслідки для хворого» в ст. 138 КК.

Виклад основного матеріалу дослідження

Оскільки безпосередньо в законі не розкривається зміст тяжких наслідків, ми маємо справу з так званими оцінними поняттями в кримінальному праві, під якими слід розуміти «…поняття, що відображають якісно-кількісні характеристики заміщуваних ними явищ (предметів, процесів, станів і под.), які безпосередньо розкриваються лише в процесі застосування норм, які їх містять, шляхом оцінки, в межах, установлених законо-

давцем, з урахуванням конкретних обставин кожної кримінальної справи на основі правосвідомості суб'єкта, що застосовує закон» [13]. Як слушно відзначає М. І. Панов, «в оціночному понятті завжди міститься законодавча оцінка того або іншого явища, виходячи з його цінності-антицінності. Отже, якісно-кількісна характеристика явища (об'єкта) в оціночному понятті одночасно є і його оцінкою законодавцем, що вимагає від правозастосувача відповідних логіко-юридичних процедур у процесі застосування таких понять» [10, 316]. Іншими словами, поняття «тяжкі наслідки для хворого» має уточнюватися у кожному конкретному випадку здійснення незаконної лікувальної діяльності, дозволяючи гнучкіше підходити до питання про захист даної групи суспільних відносин.

На думку В. М. Кудрявцева, в тих випадках, коли ознака складу злочину є оціночною, суд повинен не тільки встановити збіг фактичних обставин справи з цією ознакою, але й перш за все визначити, що мається на увазі під самою цією ознакою. [7, 90] Тому характеристика злочинних наслідків незаконної лікувальної діяльності зумовлює необхідність відповісти на такі питання: а) як визначається поняття «тяжкі наслідки» в теорії кримінального права; б) який зміст вкладає законодавець у поняття «тяжкі наслідки для хворого» у ст. 138 КК.

У науковій літературі поняттям «тяжкі наслідки», як правило, охоплюється шкода великої тяжкості, заподіяна: а) життю і здоров'ю громадян; б) майновим інтересам держави і громадян; в) нормальній діяльності установ або підприємств; г) особистим немайновим правам громадян. Аналіз поняття «тяжкі наслідки» в постановах Пленуму Верховного Суду України дозволяє дійти висновку про те, що його зміст також варіюється і безпосередньо залежить від характеру і ступеня суспільної небезпечності того або іншого злочину чи групи злочинів. При цьому оцінка ступеня суспільної небезпечності конкретного злочину визначається перш за все характером суспільної небезпечності тієї групи злочинів, до якої відніс його законодавець. Відповідно конкретний зміст оціночного поняття буде передусім об'єктивуватися групою тих суспільних відносин, для захисту яких створюється та або інша норма. Із цього приводу В. М. Кудрявцев відзначає, що «…оскільки відповідна кримінально-правова норма створена для охорони певної групи суспільних відносин, то, очевидно, що під злочинними наслідками в цій нормі мається на увазі не всяка шкода, а лише збиток, що завдається даній групі суспільних відносин. Тому і в цих випадках, хоча в диспозиції немає ніяких вказівок, склад злочину включає наслідки цілком певного виду». З урахуванням цього він виробив правило, відповідно до якого «шкідливий наслідок, передбачений кримінальним законом у загальній формі (зокрема, "тяжкі наслідки"), завжди повинен бути однорідним з вчиненою злочинною дією, тобто повинен бути реалізацію саме тієї небезпеки, через яку ця дія (бездіяльність) заборонена, і бути збитком тому об'єкту, який охороняється цим кримінальним законом». Розділяючи позицію В. М. Кудрявцева в цьому питанні, вважаємо, що є всі підстави використовувати вироблене ним правило і при оцінці наслідків, зазначених у ст. 138 КК.

Раніше при аналізі об'єкта злочину, передбаченого ст. 138 КК, була обґрунтована позиція про те, що він належить до групи злочинів проти життя і здоров'я особи. Слід враховувати і те, що сама ця норма розташована в розділі II Особливої частини КК, яка містить статті, що встановлюють відповідальність за злочини проти життя і здоров'я особи. Тому з урахуванням наведеного вище правила можна зробити висновок про те, що поняття «тяжкі наслідки для хворого» означає, що шкода при здійсненні цього діяння заподіюється саме життю і здоров'ю потерпілого. Разом з тим для визначення конкретного змісту досліджуваного поняття цього висновку ще явно недостатньо. Як видається, слід встановити й те, що включає в зміст поняття «тяжкі наслідки» законодавець стосовно інших норм розділу II КК, котрі також передбачають відповідальність за злочинні діяння, пов'язані із спричиненням шкоди життю і здоров'ю особи.

Усі позиції з цього питання можна об'єднати в декілька груп. Прихильники першої з них вважають, що під тяжкими

наслідками слід розуміти виключно смерть і тяжкі тілесні ушкодження [2, 47; 3, 53]. Інша група учених вважає, що поняття «тяжкі наслідки» включає не тільки смерть і тяжкі тілесні ушкодження, а й спричинення потерпілому середньої тяжкості тілесних ушкоджень [1, 97]. Причому деякі з них уточнюють, що середньої тяжкості тілесні ушкодження можуть визнаватися тяжкими наслідками лише за умови, якщо така шкода була спричинена двом або більше особам. Нарешті, висловлена думка, згідно з якою до тяжких наслідків можуть бути віднесені і легкі тілесні ушкодження, якщо вони були заподіяні багатьом. Чинний КК вказує на «тяжкі наслідки» в семи статтях (статті 133, 135, 137, 139, 140, 141, 145) розділу II Особливої частини. Фахівці, що аналізують ці норми, в більшості своїй вважають, що під тяжкими наслідками тут слід розуміти смерть, тяжкі і середній тяжкості тілесні ушкодження. Проте при оцінці наслідків діяння, передбаченого ст. 138 КК, висловлені різні точки зору. Так, одні автори вважають, що поняття «тяжкі наслідки для хворого» включає смерть, тяжкі і середньої тяжкості тілесні ушкодження. Інші відносять до них спричинення тільки смерті і тяжких тілесних ушкоджень [4, 222], а іноді і шкоди здоров'ю невизначеного ступеня [9, 93], що при такому розумінні по суті охоплює собою тілесні ушкодження будь-якого ступеня тяжкості.

Що стосується тяжких тілесних ушкоджень, то, як видається, немає підстав не включати їх у поняття «тяжкі наслідки для хворого». Гадаємо, такий висновок відповідає загальному змісту даної норми, її меті і значенню. Лікування за своєю сутністю не може і не повинно бути пов'язане із спричиненням хоча б щонайменшої шкоди пацієнтові, тому у разі грубого порушення правил, порядку здійснення такої діяльності саме смерть і тяжкі тілесні ушкодження підкреслюють ступінь суспільної небезпечності даного діяння і зумовлюють необхідність захисту життя і здоров'я пацієнта кримінально-правовими засобами. У свою чергу спричинення тілесних ушкоджень середньої тяжкості все ж таки не відповідає поняттю «тяжкі наслідки», адже в ст. 138 КК йдеться про спричинення не будь-якої, а тільки тяжкої шкоди, тяжких наслідків. Тяжкість наслідків, як відомо, визначається характером суспільно шкідливих змін в об'єкті, тому, на наш погляд, переконливішою є позиція тих авторів, які хоча і включають у зміст цього поняття тілесні ушкодження середньої тяжкості, проте застережують, що це допустимо лише за умови, якщо вони спричинені не одному, а декільком особам. З урахуванням цього, якщо в результаті незаконної лікувальної діяльності були заподіяні тілесні ушкодження середньої тяжкості тільки одному пацієнтові, відповідальність має наставати не за ст. 138 КК, а за ст. 128 КК.

Що стосується легких тілесних ушкоджень, то навіть якщо вони заподіяні декільком особам, це все ж таки не може слугувати підставою для віднесення їх до тяжких наслідків для хворого. Тут слід ураховувати, що необережне спричинення легких тілесних ушкоджень (незалежно від кількості осіб, яким вони заподіяні), взагалі не є кримінально караним діянням. Тому за наявності таких наслідків (наприклад, після сеансу масового «цілительства») кримінальна відповідальність виключається.

З урахуванням викладеного, можна зробити такі висновки.

1). Порівняльний аналіз санкцій ст. ст. 119 і 138 КК не дозволяє вважати, що в чинній редакції ст. 138 КК настання смерті внаслідок незаконної лікувальної діяльності охоплюється ознаками ст. 138 КК. Очевидно, що зараз у цих випадках дії винного містять ознаки ідеальної сукупності злочинів, передбачених не тільки ст. 138 КК, а й ч. 1 або ч. 2 ст. 119 КК.

2). У той же час не викликає сумнівів той факт, що смерть потерпілого: а) це, безумовно, один з видів тяжких наслідків; б) оскільки злочин, передбачений ст. 138 КК, посягає не тільки на здоров'я, а й на життя (ця позиція була обґрунтована нами при аналізі об'єкта), то також очевидно і те, що настання смерті – є цілком можливим варіантом наслідку у разі заняття особою незаконною лікувальною діяльністю.

3). Тому вважаємо за необхідне внести в чинну редакцію ст. 138 КК зміни такого змісту:

а) у диспозиції зазначити, що відповідальність за незаконну лікувальну діяльність настає за умови, якщо вона спричинила смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки для його здоров'я;

б) підвищити максимальну межу санкції за цей злочин, зазначивши, що незаконна лікувальна діяльність карається «…позбавленням волі на строк до п'яти років».

4). Такі доповнення, з одного боку, враховують, що незаконна лікувальна діяльність у разі настання від неї смерті пацієнта є по суті спеціальним видом необережного позбавлення життя людини, що не вимагає кваліфікації цього діяння за сукупністю із злочином, передбаченим ч. 1 ст. 119 КК. Кваліфікація цих діянь за сукупністю буде потрібна лише в тих, відносно рідких випадках, коли незаконна лікувальна діяльність спричиняє смерть не одного, а декількох пацієнтів (тоді діяння кваліфікується зазст. 138 і ч. 2 ст. 119 КК).

З урахуванням наведених пропозицій норму, що встановлює відповідальність за незаконну лікувальну діяльність, слід викласти в такій редакції:

«Заняття лікувальною діяльністю без спеціального дозволу (ліцензії), здійснюване особою, яка не має належної медичної освіти, якщо це спричинило смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки для його здоров'я, –

карається виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням свободи на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до п'яти років.

Заняття лікувальною діяльністю, відносно якої встановлена спеціальна заборона, або в порушення умов ліцензування, якщо ці дії спричинили смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки для його здоров'я, –

карається виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням свободи на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до п'яти років».

Слід звернути увагу на те, що невипадково пропонується вказати в диспозиції ст. 138 КК на те, що така діяльність тягне за собою смерть або інші тяжкі наслідки для здоров'я пацієнта. Уявляється, саме така конкретизація диспозиції дозволить «відійти» від дещо невизначеного поняття «тяжкі наслідки для хворого» і безпосередньо вказати на об'єкт даного злочинного посягання.

Проблемі причинного зв'язку в науці кримінального права приділяли достатньо багато уваги і на цій основі були запропоновані різні теорії та концепції. Так, у науковій літературі виділяли: теорію адекватного причинного зв'язку, теорію головної причини, теорію причини і умови, теорію безпосередньої (найближчої) причини, теорію необхідного і випадкового причинного зв'язку, теорію імовірнісного причинного зв'язку, теорію юридичного фіктивного причинного зв'язку, теорію можливості і дійсності, теорію винної причинності, теорію необхідної умови (conditio sine gua non) [8, 97-128]. Не розкриваючи сутності кожної із запропонованих теорій, бо це виходить за межі предмета нашого дослідження, вважаємо, що найбільш прийнятною для обґрунтування причинно-наслідкової взаємодії при незаконній лікувальній діяльності є так звана теорія необхідного причинного зв'язку. Вона ґрунтується на деяких елементах теорії необхідної умови, теорії адекватної причинності і теорії необхідного спричинення. Сутність цієї теорії полягає в тому, що «питання про кримінальну відповідальність може ставитися лише відносно необхідних наслідків даної дії людини. Всі випадкові наслідки даної дії особи лежать за межами інтересів кримінального права. За ці наслідки особа ні за яких умов не може нести кримінальної відповідальності. Для кримінального права мають значення лише причинно-необхідні зв'язки» [48, 303]. Теорія необхідного спричинення визнає тільки такий зв'язок вчиненого з наслідками, який є причинно необхідним, а відповідальність за випадково заподіяний результат вважає «безглуздою». Як і будь-яка інша теорія, теорія необхідного причинного зв'язку передбачає складну систему правил, яким повинно відповідати те чи інше явище, аби воно вважалося причиною наслідку, що настав. Такі правила розроблені філософією і використовуються наукою кримінального права. Отже, явище тільки тоді буде причиною наслідку, що на-

став, коли воно: а) у часі передує наслідку (часова залежність); б) викликає (породжує) його настання (генетичний зв'язок породження); в) є головною, визначальною умовою (чинником), без якого не відбулося б настання суспільно небезпечного наслідку; г) із необхідністю (закономірно) зумовлює настання такого наслідку [12, 138-140].

Проте слід відмітити, що вказані правила стосовно незаконної лікувальної діяльності мають свої особливості. Зокрема, причинний зв'язок при незаконній лікувальній діяльності ускладнений наявністю безлічі «зовнішніх» чинників. Ці чинники (вік, стать, спосіб життя, наявність захворювання, строк звернення до лікаря, додержання його розпоряджень, особливості перебігу захворювання, спроби самолікування і под.) значно ускладнюють розвиток причинно-наслідкового зв'язку. Як видається, складність встановлення причинного зв'язку при вчиненні діяння, передбаченого ст. 138 КК, полягає саме в тому, що із всієї безлічі цих «зовнішніх» чинників украй складно виділити саме ті, які викликали злочинний результат. При цьому треба враховувати, що об'єктивні чинники, на які може посилатися правозастосувач (наприклад, висновок судово-медичної експертизи), також бувають вельми неточними, мають багато в чому імовірнісний характер. Уявляється, що саме конкретний аналіз усіх умов, причин і чинників, який припускає теорія необхідного причинного зв'язку, може дати правильну відповідь, часто в досить складних ситуаціях. Необхідно також враховувати, що ця теорія передбачає чіткі критерії, покликані виключити можливість притягнення до кримінальної відповідальності особу, діяльність якої не знаходиться в причинному зв'язку зі шкідливими наслідками, що настали. Саме чіткість і конкретність, послідовність в урахуванні безлічі зовнішніх чинників, пошук шляхів встановлення закономірностей у причинно-наслідковому механізмі і зумовлюють необхідність застосування саме цієї теорії щодо досліджуваної проблеми.

Проблема особливих умов на боці потерпілого є досить важливою для нашого дослідження, оскільки йдеться про таку складну і динамічну систему, як людський організм.

На думку А. О. Піонтковського, особливі властивості організму потерпілого не можуть надати причинному зв'язку «випадкового» характеру. Наслідок закономірно випливатиме з дії винного, хоча б в його виникненні ці властивості зіграли вельми істотну роль [11, 213].

Вважаємо, що причинний зв'язок при незаконній лікувальній діяльності може мати як безпосередній (прямій), так і опосередкований характер. Наприклад, прямий причинний зв'язок є у разі спричинення шкоди внаслідок неправильно проведеної мануальної терапії, акупунктури та інших «контактних» методів немедикаментозної дії на організм пацієнта. У цих випадках (якщо, звичайно, не було інших детермінуючих чинників), як правило, достатньо легко встановити необхідний причинний зв'язок між діями лікаря і шкодою для життя або здоров'я пацієнта. Типовий випадок опосередкованого спричинення має місце при так званому медикаментозному лікуванні пацієнта, оскільки розвиток причинного зв'язку ускладнюється тут дією певних незалежних сил, у даному випадку хімічних.

Висновки

Таким чином, можна констатувати, що причинний зв'язок при незаконній лікувальній діяльності – це процес, ускладнений множинністю чинників. Проте вважаємо, що, не дивлячись на складне переплетення причинно-наслідкових зв'язків, викликане специфікою діяльності винного і особливостями «предмета» її застосування, – людського організму, об'єктивний і логічний підхід, заснований на теорії необхідного причинного зв'язку, є єдиним доступним інструментом, що дозволяє правильно вирішити питання про наявність або відсутність причинного зв'язку між здійснюваною особою незаконною лікувальною діяльністю і тими тяжкими наслідками, що настали для життя або здоров'я потерпілого, який був пацієнтом такого цілителя.

Література

1. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – 168 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена незаконній лікувальній діяльності, характеристиці "злочинних наслідків", "тяжких наслідків", "тяжких наслідків для хворого", та визначення характеру причинного зв'язоку при незаконній лікувальній діяльності.

SUMMARY

Article dedicated to illegal medical activity characteristic of " criminal consequences ," " serious consequences ", " serious consequences for the patient ," and determine the nature of the causal connection with illegal medical activity.

2. Беляев В. Г. Вопросы квалификации убийств: Учеб. пособ. / В. Г. Беляев, Н. М. Свидлов. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1984. – 60 с.

3. Бойцов А. И. Преступления против собственности / А. И. Бойцов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2010. – С. 775

4. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика / Л. Д. Гаухман. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – С. 316

5. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua

6. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник для студ. вищ. навч. закладів освіти / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій,- В. В. Сташис, та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер. – Х.: Право, 2001. – С. 496

7. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 192

8. Литвин О. П. Поняття і види злочинів проти громадської безпеки і народного здоров'я / О. П. Литвин. – К.: Знання, 1998. – С. 20

9. Майоров А. А Наркотики: преступность и преступления / А. А. Майоров, В. Б. Малинин. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – С. 290

10. Панов Н. И. Методологический аспект исследования оценочных понятий в уголовном праве / Н. И. Панов // Методологічні проблеми правової науки: Матер. міжнар. наук. конф. Харків, 13-14 грудня 2002 р. / Упорядники М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х.: Право, 2003. – С. 316-319.

11. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права. Особенная часть / А. А. Пионтковский, В. Д. Меньшагин. – М.: Госюриздат, 1955. – Т. 1. – С. 800

12. Рожен О. В. Навала екстрасенсів, або кожен народ гідний не лише своїх правителів, а й своїх цілителів... // Дзеркало тижня. – 2002. – 10- 16 серп. – С. 14.

13. Типове подоження про комісію з питань етики: Затв. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.08.2012 № 616 // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 1462/21774. – Ст. 3

ПРО СУБ'ЄКТИВНУ СТОРОНУ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 359 КК УКРАЇНИ

БОНДАРЕНКО Віктор Ярославович - ад'юнкт Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.35

Осуществляется анализ субъективной стороны состава незаконного приобретения, сбыта или использования специальных технических средств негласного получения информации по законодательству Украины. Исследованы взгляды ученых относительно определения содержания субъективной стороны в целом в уголовном праве и в отношении этого состава преступления. Проанализирована судебная практика по этой категории дел и установлено отсутствие единого подхода по их решению. Установлено, что мотив и цель этого преступления не влияют на уголовно-правовую оценку, хотя на самом деле мотив должен бы влиять.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, склад злочину, суб'єктивна сторона складу злочину, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації.

Постановка проблеми

Суб'єктивна сторона складу злочину є одним з найбільш проблемних елементів складу злочину, адже як саме поняття, так і кожна окрема його ознака викликає неабиякі труднощі як у процесі їх тлумаченні, так і в застосуванні у практичній площині.

Як зазначив з цього приводу Я.М. Брайнін, найбільші труднощі виникають при аналізі конкретних складів злочинів у зв'язку із встановленням суб'єктивної сторони, доведення якої в будь-якому випадку не так і не настільки надійне, як установлення об'єктивних властивостей і характеристик злочину, й породжує численні помилки працівників слідства та суду [2, С.176].

Не є виключенням і положення ст.359 КК України, аналіз кримінального законодавства та судової практики з цієї категорії справ показав, що суди в одних і тих же випадках неоднаково застосовують положення ст.359 КК України. У значній частині випадків це стосується неправильного або не повного з'ясування саме суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст.359 КК України.

Стан дослідження

Окремі питання кримінальної відповідальності за незаконне придбання, збуту або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації стали предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, дослідженню кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 359 КК України присвятили свої праці: П.П. Андрушко, П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, Б.Є. Драп'ятий, О.О. Дудоров, М.І. Мельник, Письменський, М.І. Хавронюк та ін. Однак, у вітчизняній науці питанню суб'єктивних ознак складу злочину передбаченого ст.359КК України, уваги не приділялось. Тому у роботі використовуються праці науковців, які займались загальним дослідженням проблем суб'єктивної сторони – В.В.Лунєєв, С.В. Скляров, А.І. Рарог, Л.І. Шеховцова. Це, у свою чергу, доводить необхідність наукового дослідження суб'єктивної сторони

складу злочину, передбаченого ст. 359 КК України.

Метою цієї статті є визначення на основі ґрунтовного аналізу теоретичних положень суб'єктивних ознак складу злочину незаконного придбання, збуту або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації необхідних для його криміналізації.

Виклад основних положень

У теорії кримінального права поширеною є думка про те, що зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують такі юридичні ознаки, як вина, мотив, мета та емоційний стан вчинення злочину [10, С.170; 9, С.146].

Вина є тією ознакою, яка є обов'язковою для будь-якого злочину і, відповідно, її встановлення має важливе значення. Відомо, що згідно з положеннями ст. 23 КК України вина – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражених у формі умислу або необережності. У теорії кримінального під цим поняттям пропонують розуміти: психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння, його суспільно небезпечних наслідків та інших юридично значимих обставин злочину [12, С.12]; певну форму психічного ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння, яка складає ядро суб'єктивної сторони складу злочину, однак повністю не становить її зміст [13, С.10]; обов'язкову необхідну ознаку суб'єктивної сторони складу злочину, яка виражає психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої чинним КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності [8, С.257] тощо.

Оскільки законодавець взяв за основу психологічну концепцію вини, визначення її змісту, форм і т.д. викликає ряд відомих труднощів. Саме тому у наукових джерелах звертається увага на те, що вина як поняття існує для відображення суб'єктивних процесів, які відбуваються у свідомості особи в момент вчинення нею злочину, а також інших будь-яких дій, що тим чи іншим способом порушують встановлені правила поведінки, як врегульованих, так і не врегульованих нормами права. Ці суб'єктивні процеси безпосередньо неможливо спостерігати, їх не можна виміряти якимось приладами. Жоден юрист чи психолог, а в більшості випадків й особа, яка притягується до кримінальної відповідальності, не можуть абсолютно точно розкрити їх зміст. Вину, як дещо суб'єктивне, можна визначити виключно за допомогою аналізу та оцінки об'єктивних обставин вчиненого особою діяння [15, С.11] .

Відомо, що кримінальне законодавство виділяє дві форми вини: умисел та необережність.

Серед теоретиків переважає думка, що злочини з формальним складом, а злочин, передбачений ст. 359 КК, є саме таким, можуть вчинятись лише з прямим умислом. Однак, окремі дослідники підтримують дещо іншу позицію. Так, аргументуючи недосконаліть такої позиції та аналізуючи можливість вчинення злочинів з формальним складом з непрямим умислом, С.В. Скляров зазначає, що вольовий момент при вчиненні злочину з прямим умислом у формальних складах злочинів повинен відноситися до діяння, а не до його наслідків. Крім того, вказаний науковець звертає увагу на те, що при притягненні особи до кримінальної відповідальності в будь-якому (за конструкцією) складі злочину необхідним є встановлення бажання чи допущення суб'єктом злочину настання суспільно небезпечних наслідків, але під наслідками необхідно розуміти порушення певних, законодавчо закріплених правил поведінки [15, С.15-16]. Натомість інші науковці заперечують можливість вчинення злочинів з формальним складом з непрямим умислом, проте вважають за можливе їх вчинення з необережності. Так, до прикладу, О.І. Рарог зазначає, що злочини з формальним складом не можуть вчинятися з виною у виді непрямого умислу, та не заперечує при цьому можливість вчинення злочинів з формальними складами з необережною формою вини у виді злочинної недбалості, яку він розкриває через відсутність усвідомлення суспільно небезпечного

характеру своїх дій, замість наслідків, за наявності обов'язку та можливості такого усвідомлення [14, С.15].

Слід зазначити, що у теорії кримінального права небезпідставно звертається увага на проблеми встановлення форми вини зумовлені конструюванням складу злочину, зокрема наявністю у кримінальному законодавстві матеріальних та формальних складів. З цього приводу в науковій літературі ставиться цілком логічне питання: як встановити, чи бажала особа або припускала настання наслідків свого діяння, або розраховувала на їх відвернення при вчинення злочину з формальним складом, якщо для визнання її винною, а злочину – закінченим, настання цих наслідків у формальних складах не потрібно і можливі наслідки не входять у предмет доказування?[15, С.14]

Проблема у цьому випадку полягає в тому, що прямий умисел передбачає не лише усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння, а й передбачення його суспільно небезпечних наслідків. Крім того, особа при прямому умислі ще й повинна бажати їх настання. Однак, дві останні складові прямого умислу, як видається, не застосовні до злочинів з формальним складом, оскільки настання наслідків у таких злочинах не є обов'язковим.

Саме з цієї причини окремі науковці пропонують дещо відредагувати зміст прямого умислу. Зокрема, О.Ф. Бантишев та О.В. Шамара під прямим умислом пропонують розуміти випадки, за яких особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності) й бажала його вчинення або усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх настання [1, С.151]. Однак, слід зазначити, що таке визначення прямого умислу іншими науковцями, і вочевидь небезпідставно, піддається критиці [7, С.99].

Видається, що злочини з формальним складом можуть вчинятись за формою вини лише умисно, проте вид умислу, з урахуванням специфіки окремих суспільно небезпечних діянь можливий як прямий, так і не прямий.

Отже, при незаконному поводженні з СТЗНОІ особа повинна усвідомлювати суспільно небезпечний характер свого діяння, тобто розуміти, що купує, збуває або використовує вона саме спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації, передбачати можливість спричинення такими діями суспільно небезпечних наслідків, які полягають у спричиненні чи створенні небезпеки спричинення шкоди авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян та бажати чи свідомо припускати їх настання.

Нечіткість визначення поняття СТЗНОІ, а також критеріїв їх визначення дає припущення про неабияку проблемність доведення вини особи при вчиненні такого суспільно небезпечного діяння. Більше того, взагалі виникають сумніви з приводу наявності у більшості випадків цієї обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину.

Зазначене припущення досить ілюстративно можна підтвердити судовою практикою. У всіх проаналізованих вироках вина особи підтверджується тим, що особа або ж сама визнає свою вину й іншими доказами вона не підтверджується, або ж тим фактом, що особа ознайомилася з технічними характеристиками та функціональними можливостями засобу, на підставі чого суд робить припущення, що особа усвідомила характер та спеціальне призначення такого засобу.

У вироках, як правило, констатується, що особа при придбанні, збуті чи використанні усвідомлювала, що вчиняє незаконні дії саме з СТЗНОІ, однак жодними іншими доказами це твердження не підкріплюється. Виникає думка, що обвинувачення у таких випадках ґрунтується лише на припущеннях.

Більше того, в окремих вироках суду вина особи доводиться взагалі незрозумілими, необґрунтованими аргументами. Так, до прикладу, у вироку Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області вказується, що підсудний зазначив, що на його переконання вилучені в нього куль-

кові ручки та дротові мікрофони не можуть бути спеціальними технічними засобами, оскільки їхня реалізація здійснюється без будь-яких обмежень, зокрема, через мережу «інтернет». Однак, з позиції суду вина особи у цьому випадку підтверджується тим, що підсудний при реалізації авторучки з вбудованою камерою під час розмови з покупцем розповіла про принцип роботи та порядок користування цим технічним пристроєм, зробила пробний відеозапис, та за допомогою комп'ютера продемонструвала йому зроблений ручкою-камерою відеозапис [5}. За такою позицією кримінальній відповідальності може підлягати будь-який продавець-консультант засобів отримання інформації (фотоапаратів, диктофонів тощо), який усвідомлює, що той чи інший засіб може здійснювати фото-, відео- чи аудіофіксацію інформації. І, як видається, за таких умов доля особи залежатиме лише від висновку експерта. Жодних інших доказів, які б підтверджували усвідомлення особою того, що збуває вона саме СТЗНОІ у вироку не наводиться!

Лише в поодиноких вироках зазначається, що підсудний безпосередньо при продажу таких засобів повідомляв покупця (працівника СБУ під вигаданим ім'ям) про те, цей засіб відноситься до СТЗНОІ. Наприклад, у вироці Ленінського районного суду Вінницької області зазначається, що в ході спілкування між співробітниками УСБУ у Вінницькій області та ОСОБА_2 було досягнуто домовленості про продаж останнім одного брелока з вбудованою мініатюрною відеокамерою та мікрофоном. Крім того, під час спілкування, ОСОБА_3 повідомив співробітнику УСБУ у Вінницькій області про те, що вказаний брелок відноситься до спеціальної техніки та його обіг є незаконним [6].

З огляду на зазначене показовим видається один із вироків суду, який постановив так би мовити не традиційне для цієї категорії справ рішення. Саме у цьому випадку суд, як видається, прийняв виважене та обґрунтоване рішення на користь підсудного. Так, вироком Володимир-Волинський міський суд Волинської області встановлено, що органом досудового розслідування ОСОБА_1 обвинувачується в тому, що не маючи ліцензії на торгівлю спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації, діючи з метою їх незаконного придбання, замовив з Китайської Народної Республіки через мережу «Інтернет» 3 брелки з прихованою відеокамерою, котрі відносяться до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, здійснивши оплату через платіжну систему «PayPal». При цьому замовлення предметів він здійснив на своє ім'я, зазначивши адресу свого фактичного проживання: АДРЕСА_1. Такі ж дії особа потворно вчинили протягом наступних трьох місяців..

На думку обвинувачення, ОСОБА_1 виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від його волі, оскільки у кожному випадку в зоні митного контролю відділу митного оформлення міжнародних поштових відправлень у ході митного огляду вказані вище брелки з вмонтованою відеокамерою було виявлено і вилучено.

Згідно з висновками експерта вилучені брелки із прихованими відеокамерами відносяться до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації.

Дії ОСОБА_1 кваліфіковано органом досудового розслідування за ч. 2 ст. 15 ч. 1 ст. 359, ч. 2 ст. 15 ч. 2 ст. 359 КК України.

Однак, дослідивши всі обставини кримінального провадження, надані стороною обвинувачення, докази, з точки зору належності, допустимості, достовірності, суд приходить до висновку про недоведеність вчинення обвинуваченим ОСОБА_1 інкримінованих йому кримінальних правопорушень. Аналіз зібраних доказів свідчить, що висновки досудового слідства про винуватість обвинуваченого ґрунтуються на припущеннях, а не на законі та непідтверджені обставинами, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Суд аргументує свою позицію наступним: по-перше, обвинувачення ґрунтувалося на лише показах учасників кримінального судочинства та висновку експерта; по-друге, незважаючи на те, що експерт СБУ визнав вказані засоби СТЗНОІ доказів, які

свідчать про те, що особа усвідомлювала характер цих засобів немає. Так, згідно з протоколом огляду сайту «Ebay.com.» встановлено, що за допомогою даного сайту можна придбати «Міні брелок автомобіля прихована камера» за 6,89 доларів США, не підтверджує винуватість ОСОБА_1 у вчиненні даних злочинів, оскільки огляд даного сайту був проведений після спливу близько 2 років інкримінованих йому злочинів, і не підтверджує, що станом на момент вчинення діяння даний сайт містив аналогічну інформацію, зокрема, що запропоновані для продажу брелки містять приховану відеокамеру. Даний документ не підтверджує обізнаність ОСОБА_1 при придбанні брелків, зокрема, що вони є спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації, тобто суб'єктивну сторону інкримінованих йому злочинів – прямий умисел.

Крім того, з дослідженої судом виписки про рух коштів по платіжній картці ОСОБА_1 встановлено, що ОСОБА_1 протягом 2009-2013 р.р. неодноразово замовляв товари через мережу «Інтернет», систему «PAYPAL». Проте даний документ не містить інформації, котрі саме товари купував обвинувачений, назву країни, міста, де він їх купував, а тому жодним чином не підтверджує, що ОСОБА_1 придбала брелки із прихованою відеокамерою, що є спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації, будучи про це достовірно обізнаною.

Таким чином, даний документ повністю спростовує твердження прокурора про незаконне придбання ОСОБА_1 через мережу «Інтернет» спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації та винуватість у вчиненні інкримінованих йому злочинів. У зв'язку з цим суд прийняв рішення виправдати на підставі п. 2 ч.1 ст. 373 КПК України за недоведеністю вчинення кримінальних правопорушень [4].

З огляду на зазначене видається, що суди при розгляді справ цієї категорії порушують вимоги ст. 62 Конституції України, оскільки вина особи належним чином не доводиться, а рішення суду ґрунтується в переважній своїй більшості на припущеннях.

Усвідомлювати суспільно небезпечний характер свого діяння особа може за умови, що вона достовірно знає про те, що засіб який вона купує, збуває чи використовує, є СТЗНОІ. Однак, чітких критеріїв відмежування СТЗНОІ від інших технічних засобів отримання інформації немає. Більше того, ті критерії, якими експерти СБУ керуються при визначенні чи є той чи інший засіб СТЗНОІ, відносяться до інформації з обмеженим доступом (ДСК), а тому особа, яка вчиняє будь-які дії з такими засобами, не має можливості достовірно володіти інформацією про їх приналежність до СТЗНОІ.

До суб'єктивної сторони складу злочину, крім вини, відносять: мету – той уявний і бажаний особою кінцевий результат, якого вона прагне досягнути, вчиняючи суспільно небезпечне діяння [8, С. 294], мотив – внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст, допомагає глибше розкрити психічне ставлення особи до чиненого [11, С.146].

Відомо, що мета та мотив мають значення для кваліфікації лише у тому випадку, якщо вони безпосередньо передбачені у диспозиції статті. Зі змісту ч. 1 ст. 359 КК України очевидно, що ні мета, ні мотив значення для кваліфікації цього діяння не мають. Однак, чи правильною є така позиція законодавця? Як уже зазначалося, придбання, збут і навіть використання СТЗНОІ становитиме собою суспільну небезпеку лише за умови, що перераховані дії спрямовані на подальше негласне отримання інформації. Більше того, навіть за умови, що такі дії, спрямовані саме на досягнення цієї мети, також не завжди становитимуть суспільну небезпеку. Варто наголосити, що доповнення диспозиції ст. 359 спеціальною метою, з огляду на зазначене вище, також не вирішить усіх існуючих проблем, оскільки не завжди негласне отримання інформації є суспільно небезпечним.

Тому кримінальній відповідальності особа повинна підлягати лише за умови, що діяння вчинено з метою негласного отримання інформації і спричиняє шкоду чи створює небезпеку її спричинення кон-

кретним суспільним відносинам (недоторканості приватного життя, таємниці листування тощо).

Зазначимо, що судова практика у цьому аспекті також невтішна. Лише у 37 вироках з проаналізованих суд зазначає мету вчинення особою цього діяння. Зокрема, у 22 вироках зазначено, що особа придбавала чи виготовляла СТЗНОІ з метою подальшого їх збуту, а у 15 вироках з метою подальшого їх використання. Однак, для чого саме використовуватимуться ці засоби у вироках, як правило, не конкретизується. Лише у трьох з проаналізованих вироків метою придбання СТЗНОІ було подальше їх використання за призначенням.

Зі змісту усіх інших вироків не зрозуміло, чи така мета взагалі з'ясовувалась. Більше того, в окремих вироках зазначається, що особа придбала СТЗНОІ без конкретної мети, жодного разу ним не користалась або ж придбала їх для особистого користування!

Так, до прикладу, у вироку Бориспільського міськрайонного суду Київської області зазначено, що ОСОБА_1 познайомився з невстановленою особою на ім'я «ОСОБА_2», який запропонував йому придбати брилки та авторучки з відео- та фотокамерами за 100 доларів США, на що ОСОБА_1 погодився. Того ж дня вдруге зустрівся з невстановленою особою на ім'я «ОСОБА_2», та отримав від останнього шість брелоків та дві авторучки із вбудованими фото та відеокамерами, за що сплатив грошові кошти в сумі 100 доларів США. Вищевказане обладнання ОСОБА_1 придбав без конкретної мети і жодного разу ним не скористався [3].

Висновок

Отже, при вчиненні діянь, передбачених ст.359 КК України, особа повинна чітко розуміти суспільну небезпечність вчинюваних нею діянь. Усвідомлювати, передбачати та бажати вчинення саме таких діянь, які передбачено у диспозиції ст.359 КК України.

Щодо мотиву цього злочину, то він, як видається, може бути різний: корисливий, хуліганський, з мотивів ревнощів тощо. Однак, як уже зазначалось, для кваліфікації його встановлення значення жодного немає.

Щодо судової практики зазначимо, що лише у семи проаналізованих вироках суд акцентує увагу на тому, що збут СТЗНОІ вчинено з корисливих мотивів. В усіх інших мотив не описується і, очевидно, не встановлювався взагалі. За таких обставин видається, що цей склад злочину або повинен містити вказівку на спеціальну мету використання, або описані в ньому діяння повинні бути кваліфікованими видами інших складів злочинів.

Література

1. Бантишев О.Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія / О.Ф. Бантишев, О.В. Шамара. – 2-е вид., перерод. та доп. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 168 с.

2. Брайнин Я.М. Уголовный закон и его применение / Я.М. Брайнин. – М.: Юрид. лит., 1967. – 240 с.

3. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 17 вересня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25998053

4. Вирок Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 15 жовтня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34401578

5. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 27 липня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28949408

6. Вирок Ленінського районного суду Вінницької області від 23 травня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24185716

7. Горішній О.О. Суб'єктивна сторона розбою / О.О. Горішній // Право і суспільство. – К., 2009. – № 3. – с. 97-101.

8. Грищук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посіб.

АНОТАЦІЯ

Здійснюється аналіз суб'єктивної сторони складу незаконного придбання, збуту або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації за законодавством України. Досліджено погляди науковців щодо визначення змісту суб'єктивної сторони загалом у кримінальному праві та щодо цього складу злочину. Проаналізовано судову практику з цієї категорії справ та встановлено відсутність єдиного підходу щодо їх вирішення. Встановлено, що мотив та мета цього злочину не впливають на кримінально-правову оцінку, хоч насправді мотив мав би впливати.

Для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.

9. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. – 416 с.

10. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Беньківський, П.В. Кобзаренко та ін.; За ред. П.С. Матишевського, П.П. Андрушка, С.Д. Шапченка. – К: Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.

11. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юридичних вузів і факультетів / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Х.: Право, 1997. – 368 с.

12. Лунеев В.В. Субъективное вменение / В.В. Лунеев. – М.: Спарк, 2000. – 71 с.

SUMMARY

The analysis of the subjective side of the part of illegal purchase, sale or use of special technical means of secret obtaining of information legislation of Ukraine. Investigated the views of scientists regarding the determination of the subjective side in General in criminal law and in relation to this crime. Defined differently, the approach of scientists on the concept of guilt and its forms, as well as the ambiguity in understanding intent in the formal elements of the crime. The article analyses the judicial practice on this category of cases and the absence of a common approach for their solution. It is established that the motive and purpose crimes do not affect criminal-legal assessment, although in reality the motive ought to influence. Given the number of cases in which the court was negligent to clarify one of the elements of the crime, namely the subjective side. Also demonstrated the importance of setting goals which are to make the deed under article 359 of the criminal code.

Set out its own vision of solving these problems and proposed two ways to eliminate them.

13. Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А.И. Рарог. – М.: ООО «Профобразование», 2001. – 133 с.

14. Рарог А.И. Теория вины в советском уголовном праве: (Общие и специальные вопросы) / А.И. Рарог: Автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюзный юридический заочный институт. – М., 1988. – 30 с.

15. Склаяров С.В. Вина и мотивы преступного поведения / С.В. Скляров. – СПб.: Издательство Р, Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 326 с.

ЕВОЛЮЦІЯ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ МАЙНА В УМОВАХ ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПІВТОВАРИСТВА

ВИННИК Ганна Олегівна - аспірант Львівського державного університету внутрішніх справ

Освещено комплекс проблемных вопросов теоретического и практического характера по регламентации понятия специальной конфискации, как иной меры уголовно-правового характера в уголовном законодательстве Украины. На основании положений Уголовного Кодекса Украины исследована история законодательного решения обозначенной проблемы. Акцентировано внимание на положительном аспекте последних законодательных изменений, а также определены перспективы по усовершенствованию института конфискации имущества в уголовном праве Украины.

Ключові слова: конфіскація майна, спеціальна конфіскація, інші заходи кримінально-правового характеру.

Постановка проблеми

В умовах значних соціальних перетворень, спрямованих на побудову правової держави та громадянського суспільства в Україні, інститут спеціальної конфіскації майна в останні роки зазнає суттєвих змін та перетворень у підходах до його правової природи, сутності та значення. Сьогодні удосконалення інституту спеціальної конфіскації та його приведення у відповідність до Європейських стандартів та практик є одним із основних критеріїв запровадження безвізового режиму з Європейським Союзом. Разом з цим, незважаючи на очевидну необхідність прийняття законодавчих ініціатив з врегулювання існуючих у КК України норм про спеціальну конфіскацію, процес удосконалення законодавчої регламентації інституту спеціальної конфіскації в Україні не є бездоганним та супроводжується критикою як зі сторони науково-експертного середовища, так і з боку практикуючих юристів.

Останні законодавчі зміни з питань удосконалення правової регламентації спеціальної конфіскації майна, як іншого заходу кримінально-правового характеру, які були внесені до Кримінального Кодексу України на підставі Закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської Комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» №1019-VIII від 18.02.2016 року [1] дають підстави стверджувати, що дослідження питань, які стосуються окресленої проблематики, набувають нової актуальності.

Актуальність даної статті зумовлена не лише тим, що правова розробленість теми дослідження ґрунтується на кримінальному законодавстві, де були відсутні останні законодавчі зміни, а й тим, що у дослідженнях науковців конфіскація майна здебільшого розглядалася в аспекті вивчення питань конфіскації майна як виду покарання, а не як захід кримінально-правового ха-

рактеру. Через відсутність належного закріплення в нормах матеріального права кримінально-правового статусу спеціальної конфіскації, а пізніше удосконалення правової регламентації спеціальної конфіскації, без врахування та усунення численних законодавчих колізій та суперечностей, наукові дослідження щодо питань спеціальної конфіскації переважно зводилися до вивчення правової природи цього явища та рекомендацій щодо вдосконалення існуючого законодавства.

У науці кримінального права питання конфіскації майна загалом та інституту спеціальної конфіскації в тій чи іншій мірі досліджували такі вчені, як М.І. Бажанов,- Н.О. Гуторова, М.І. Хавронюк,- Г.М. Собко, В.М. Мельникова – Крикун, О.С. Пироженко. Проте, ґрунтовне наукове дослідження інституту спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру проведене з урахуванням усіх аспектів його правової природи в доктрині кримінального права України сьогодні відсутнє.

Мета дослідження полягає у спробі розглянути процес трансформації спеціальної конфіскації у вітчизняному кримінальному законодавстві з моменту правової регламентації цього інституту у кримінальному законодавстві України, проаналізувати останні прийняті Верховною Радою України законодавчі змін щодо удосконалення спеціальної конфіскації, а також на підставі проведеного правового аналізу запропонувати власні міркування відносно подальшого удосконалення вказаного інституту.

Виклад основного матеріалу

Правовий аналіз законодавчої регламентації такого явища як спеціальна конфіскація майна, на нашу думку, слід почати із термінологічного визначення загальновідомого поняття «конфіскація майна» (загальна конфіскація). Так, чинна ст. 59 КК України визначає, що конфіскацією майна (загальною конфіскацією) є примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є особистою власністю засудженого і призначається за тяжкі корисливі злочини лише як додаткове покарання і тільки у випадках, прямо передбачених у санкції статті, за якою кваліфіковане діяння засудженого. При цьому, конфіскації підлягає лише майно, яке є особистою власністю майна засудженого та його часткою у спільній власності. Не підлягають конфіскації предмети, які необхідні засудженому, членам його сім'ї та особам, що перебувають на його утриманні. Перелік майна, що не підлягає конфіскації, встановлюється законом України. [2]

Від конфіскації майна як виду покарання прийнято відрізняти так звану спеціальну конфіскацію. Так, у Науково-практичному коментарі до Кримінального кодексу України (2013р.) наголошується, що спеціальна конфіскація як особливий захід примусового характеру поширюється на предмети, що визнані речовими доказами за справою (ст. 98 КПК), і застосовуються на підставі ч. 9 ст. 100 Кримінально-процесуального Кодексу України [3]. За своєю суттю така спеціальна конфіскація не є видом покаранням, а є «інструментом розпорядження речовими доказами» та полягає у примусовому вилученні в дохід знарядь злочину, що належать обвинуваченому, а також грошей, цінностей, інших речей, нажитих злочинним шляхом [4, с. 192–193]. Водночас, спеціальною конфіскацією також називали конфіскацію майна, яка передбачається приписами санкцій окремих статей Особливої частини КК України, якими прямо передбачається застосування конфіскації конкретно визначеного у цих статтях майна, а саме конфіскацію предметів, знарядь, засобів вчинення відповідних злочинів (ст. ст. 159^1, 176, 177, 203-1, 203-2, 204, 216, 229, 240, 244, 246, 248, 249, 300, 321^1, 332, 332^1, 334, 369^3 КК України) [5].

На законодавчому рівні термін «спеціальна конфіскація» був запроваджений Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» № 222-VII від 18 квітня 2013 р. [6]. Як наголошується у Пояснювальній

записці до проекту зазначеного Закону, необхідність ухвалення останнього зумовлена потребою приведення процедури спеціальної конфіскації майна та доходів, отриманих від корупційних діянь.

Для досягнення вказаної мети Розділ XIV Загальної частини Кримінального кодексу України отримав назву «Інші заходи кримінально-правового характеру» та об'єднав у собі кримінально-правові норми, що регламентують положення про інші заходи кримінально-правового характеру, в тому числі був доповнений ст.ст. 96-1 «Спеціальна конфіскація» та 96-2 «Випадки застосування спеціальної конфіскації», якими визначаються поняття спеціальної конфіскації, її предмет та порядок її застосування [7].

У первісному вигляді (за КК України у редакції Закону України № 222-VII від 18 квітня 2013 р.) спеціальна конфіскація полягала у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених в Особливій частині цього Кодексу [7].

Вказаним законом до санкцій низки статей Особливої частини КК України (із зміною назв деяких із них у зв'язку із вилученням терміну «хабар») включені положення, якими передбачено спеціальну конфіскацію (ст. 364 («Зловживання владою або службовим становищем»);- ст. 366 («Службове підроблення»); ст. 368 («Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою»); ст. 368^2 («Незаконне збагачення»); ст. 369 («Пропозиція або надання неправомірної вигоди службовій особі»); ст. 369^2 («Зловживання впливом»). У новій редакції викладені і відповідні статті КПК України, якими регулюються питання застосування спеціальної конфіскації певного майна, зокрема процесуальний механізм її забезпечення [8, ст. 247].

Законом України № 1261-VII від 13.05.2014 року законодавець дещо удосконалив сформульоване раніше визначення спеціальної конфіскації, як іншого заходу кримінально-правового характеру та запропонував розглядати його як примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим Кодексом, за умови вчинення злочину, передбаченого статтею 354 та статтями 364, 364-[1], 365-[2], 368-369-[2] розділу XVII Особливої частини цього Кодексу, або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого зазначеними статтями» [7].

10 листопада 2015 року Верховна Рада України ухвалила новий Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення інституту спеціальної конфіскації з метою усунення корупційних ризиків при її застосуванні» № 770-VIII, з прийняттям якого сфера застосування спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру була суттєво розширена та змінене визначення самого поняття [9].

Згідно з новою редакцією ст. 96^1 КК України «Спеціальна конфіскація - це примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей, у тому числі коштів, що знаходяться на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах, іншого майна, включаючи майно третіх осіб, у випадках, визначених цим Кодексом, за вчинення злочину, передбаченого статтями 146-150-[1], 152-156, 190-192, 198, 201, 209-212-[1], 222, 233, 255-260, 301-320, 354, 361-365-[2], 368-369-[2] цього Кодексу» [7].

Переходячи до правового аналізу чергових законодавчих змін щодо вдосконаленню інституту спеціальної конфіскації, доцільно, на нашу думку, зупинити свою увагу на тому, що закріплення у кримінальному законі позиції щодо розуміння спеціальної конфіскації, поряд із існуванням відповідних положень в окремих статтях Особливої частини КК України, які регулювали питання конфіскації предметів, знарядь, засобів вчинення відповідних злочинів, а також існування в КПК України положень про розпорядження речовими доказами не розв'язало, а лише посилило існуючі суперечності щодо визначення правової природи спеціальної конфіскації. Серед теоретиків кримінально-правової

науки та практиків сформувалися декілька протилежних позицій відносно правової природи спеціальної конфіскації.

Одні автори, серед яких професор-М.І. Хавронюк [10, с.105–106],-Н.О. Гуторова [11, с. 392] висловлювалися про кримінально правову природу спеціальної конфіскації. Інші, до яких належать-М. І. Бажанов та І. П. Голосніченко [12, с. 334–335], Бурдін В.М. [13, с. 45–46],-Ф. М. Марчук і Л. А. Гарбовський [14,-с. 39] обстоювали кримінально-процесуальну природу спеціальної конфіскації та наполягали на необхідності вилучення вказівок про спеціальну конфіскацію з санкцій статей Особливої частини КК України. Так, наприклад, відносно спеціальної конфіскації майна В. О. Навроцький зауважує: «Що ж до статті, яка регламентує конфіскацію майна (ст. 59 КК України), то в ній слід вказати, що так звана спеціальна конфіскація застосовується щодо злочинів будь-якого ступеня тяжкості. А ще краще інститут спеціальної конфіскації взагалі регламентувати в кримінально-процесуальному законодавстві, а в КК України передбачити лише загальну конфіскацію – як вид покарання» [15, 411]. Ю. В. Баулін також вважає, що правовий механізм спеціальної конфіскації майна повинен бути визначений у КПК України [16, 33]

Розглядаючи питання правової природи спеціальної конфіскації, окремі автори вказували на те, що по своїй суті вона є заходом безпеки, який спрямований на попередження і припинення порушення права або на припинення дій, що порушують (або здатні порушити) інтереси інших осіб, суспільства, держави, усунення передумов криміногенної ситуації, попередження вчинення такою особою нових суспільно небезпечних діянь, а також захист прав та інтересів суспільства і держави від суспільно небезпечних посягань з боку такої особи [17, с. 9–16].

Певна узгодженість у багаторічних обговореннях та наукових дискусіях з приводу визначення поняття та правової природи спеціальної конфіскації, на нашу думку, була досягнута з набранням чинності Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської Комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» №1019-VIII від 18.02.2016 року. Фактично вказаний Закон надає спеціальній конфіскації чітко визначеного кримінально-правового статусу

Так, відповідно до вказаного Закону спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим Кодексом, за умови вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу, за які передбачене основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а так само передбаченого частиною першою статті 150, статтею 154, частинами другою і третьою статті 159^1, частиною першою статті 190, статтею 192, частиною першою статей 204, 209^1, 210, частинами першою і другою статей 212, 212^1, частиною першою статей 222, 229, 239^1, 239^2, частиною другою статті 244, частиною першою статей 248, 249, частинами першою і другою статті 300, частиною першою статей 301, 302, 310, 311, 313, 318, 319, 362, статтею 363, частиною першою статей 363^1, 364^1, 365^2 цього Кодексу [1].

Таким чином, згідно з новою редакцією КК України спеціальна конфіскація як інший захід кримінально-правового характеру може бути застосована у випадках:

1). вчинення будь-якого умисного злочину, незалежно від ступеня його тяжкості;

2). вчинення суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною Кримінального Кодексу, за які передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3). вчинення злочинів передбачених: ч.1 ст. 150 КК України (Експлуатація дитини); - ст. 154 КК України (Примушування до вступу у статевий зв'язок); ч.2,3 ст. 159[1] (Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)); ч. 1 ст. 190 КК України (Шахрайство); ст. 192 КК України (Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою); ч. 1 ст. 204 КК України (Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів); ч.1 ст. 209[1] КК України (Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації(відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму); ч. 1 ст. 210 КК України (Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням); ч. 1 та ч. 2 ст. 212 КК України (Ухилення від сплати податків, зборів); ч. 1 та ч. 2 ст. 212[1] КК України (Відхилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування); ч. 1 ст. 222 КК України (Шахрайство з фінансовими ресурсами); ч.1 ст. 229 КК України (Незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару); ч. 1 ст. 239[1] КК України (Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель); ч.1 ст. 239[2] КК України (Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах); ч.2 ст. 244 КК України (Порушення законодавства про континентальний шельф України); ч.1 ст. 248 КК України (Незаконне полювання); ч.1 ст. 249 КК України (незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом); ч.1,2 ст. 300 КК України (Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію); ч.1. ст. 301 КК України (Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів); ч.1. ст. 302 КК України (Створення або утримання місць розпусти і звідництва); ч.1. ст. 310 КК України (Посів або вирощування снотворного маку); ч.1. ст. 311 КК України (Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів); ч.1. ст. 313 КК України (Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням); ч.1. ст. 318 КК України (Незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів); ч.1. ст. 319 КК України (Незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин); ч.1. ст. 362 КК України (Несанкціоновані дії з інформацією, яка обробляється в електронно-обчислюваних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї); ст. 363 КК України (Порушення правил експлуатації електронно-обчислюваних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них обробляється); ч.1 ст. 363[1] КК України (Перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку); ч.1. ст. 364[1] КК України (Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми; ч.1. ст. 365[2] КК України (Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги).

Крім того, вказаним Законом із санкцій статей 159[1], 176, 177, 203-1, 203-2, 204, 216, 229, 240, 244, 246, 248, 249, 300, 321[1], 332, 332[1], 334, 369[3] Особливої частини КК України виключаються положення, які до

цього часу передбачали можливість застосування конфіскації предметів, знарядь, засобів вчинення цих злочинів [1].

Як бачимо, від моменту запровадження у КК України інституту спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру вказаний інститут потерпів суттєвих змін та перетворень, які полягають не лише у підході до законодавчого визначення поняття спеціальної конфіскації, а також торкнулися розширення сфери та порядку її застосування. Виключивши положення про конфіскацію предметів, знарядь, засобів вчинення відповідних злочинів із статей Особливої частини КК України та замінивши такий вид конфіскації на спеціальну конфіскацію законодавець фактично дозволив застосовувати спеціальну конфіскацію, як у випадках, коли санкція норми безпосередньо передбачає такий захід кримінально-правового характеру як спеціальна конфіскація, так і на підставі положень Загальної частини КК України, коли такий захід кримінально-правового характеру статтею Особливої частини КК не передбачений. Таке законодавче закріплення можливості застосування спеціальної конфіскації за вчинення практично будь-якого злочину, на нашу думку, означає наділення спеціальної конфіскації майна явно надмірною кримінальною репресією.

Останні законодавчі зміни, які зазнав інститут спеціальної конфіскації, на нашу думку, породжує нові дискусії з приводу правової природи спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру. Зокрема, актуалізується питання відмінності спеціальної конфіскації майна як іншого заходу кримінально-правового характеру від конфіскації майна як виду покарання, а також правова обумовленість збереження конфіскації майна як виду кримінального покарання. Гостроти набирає дискусія щодо доцільності виключення конфіскації майна із системи покарань, надання їй особливого правового статусу з обмеженням її застосування лише майном і предметами, пов'язаними із злочином, тобто визнання лише спеціальної конфіскації, але не як виду покарання, а лише як іншого заходу кримінально-правового характеру (подібно до Литви, Естонії, Молдови, Росії.) [18, с.342].

Варто зазначити, що такий шлях трансформації інституту спеціальної конфіскації знаходить своє підтвердження у поглядах багатьох науковців, які, досліджуючи питання конфіскації майна як виду покарання виступають якщо не за повну відмову від цього інституту, то, принаймні, за зменшення його репресивності.[див. 19, с. 89; 20, с. 57-59; 21, ст. 40; 22, с. 230]. У будь-якому разі, з огляду на те, що законодавець наділив спеціальну конфіскація значно більшим ступенем репресивності, ніж це було раніше, з'ясування питань співвідношення спеціальної конфіскації як заходу кримінально-правового характеру із конфіскацією майна, як покарання обумовленість та доцільність виключення останнього з системи чинного КК України потребує окремого наукового дослідження.

Завершуючи, слід наголосити на тому, що в умовах стрімких законодавчих змін та перетворень актуалізується потреба теоретичного і практичного розроблення нових питань, присвячених вивченню інституту спеціальної конфіскації та трансформаційних процесів його вдосконалення. Незважаючи на позитивний аспект запровадження інституту спеціальної конфіскації в КК України, а також численні законодавчі спроби по його удосконаленню, окремі питання правової регламентації спеціальної конфіскації залишаються невирішеними, а деякі з них (відмова від застосування загальної конфіскації майна на користь впровадження положень про спеціальну) набувають нової актуальності. Вирішення цих проблем має значення не лише для уникнення помилок під час законодавчої регламентації спеціальної конфіскації, а й для правильного застосування кримінального закону та призначення справедливого заходу державного примусу з дотриманням при цьому прав і свобод людини і громадянина в нашій державі.

Література

1. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської Комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації» №1019-VIII від 18.02.2016 року [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1019-viii

2. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 10 вересня 2015 р.: Офіц. текст. – К.:Алерта, 2015. -200с.

3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар [Текст]: у 2 т./за заг.ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки,- В.І. Борисова, В.І Тютюгіна. – 5-те вид., допов. –Х.: Право, 2013. – С. 235.

4. Карпов К. Н. Иные меры уголовно-правового характера как средство противодействия совершению преступлений : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Карпов Кирил Николаевич. – Омск, 2010. – С. 186-187.

5. Кондра О. Проблеми правової природи «спеціальної конфіскації» у кримінально-правових санкціях / О. Кондра [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://radnuk.info/statti/558-kruminolog/15366-2011-01-23-02-03-02.html

– Заголовок з екрану

6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України) [Текст] : Закон України від 18 квітня 2013 р. №222-VII Офіц. Вісн. України. -2013. -№46.- Ст. 1629

7. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/

8. В.І. Борисов, В.С. Батиргареєва. Інші кримінально-правові наслідки вчинення суспільно небезпечного діяння. Вісник Асоціації кримінального права України, 2013, №1(1), с. 247

9. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення інституту спеціальної конфіскації з метою усунення корупційних ризиків при її застосуванні» № 770-VIII від 10 листопада 2015р. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/770-19

10. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : моногр. /- М.І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

11. Гуторова Н. О. Конфіскація майна як вид кримінального покарання: проблеми захисту прав людини / Н. О. Гуторова // Проблеми державотворення і захисту прав людини і громадянина в Україні: : матеріали IX регіональної наук.-практ. конф.,- м. Львів, 13–14 лютого 2003 р. – Львів, 2003. – С. 391–393.

12. Юридична енциклопедія : у 6 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т держа- ви і права ім. В. М. Корецького НАН України, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана ; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 3: К–М. – 2001. – 792 с.

13. Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін / В. М. Бурдін // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 44–51

14. Марчук Ф. М. Особливості застосування конфіскації майна / Ф. М. Марчук,- Л. А. Гарбовський // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 7. – С. 32–39.

15. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації [навч. посібник] / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с

16. Баулін Ю. В. Тенденції розвитку сучасного кримінального права України /- Ю. В. Баулін // Питання боротьби зі злочинністю [збірник наук. праць] Випуск 12 / Ред. кол.: Ю. В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.: Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 23-35.

17. Горбачова І. М. Заходи безпеки в кримінальному праві (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобут-

АНОТАЦІЯ

Висвітлено комплекс проблемних питань теоретичного та практичного характеру щодо регламентації поняття спеціальної конфіскації, як іншого заходу кримінально-правового характеру у кримінальному законодавстві України. На підставі приписів Кримінального кодексу України досліджено історію законодавчого розв'язання окресленої проблеми. Акцентовано увагу на позитивному аспекті останніх законодавчих змін, а також визначено перспективи удосконалення інституту конфіскації майна у кримінальному праві України.

тя наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право /- І. М. Горбачова. – Одеса, 2008. – 20 с.

18. А.О. Кличков Покарання у виді конфіскації майна за кримінальним законодавством України та інших країн:порівняльно-правовий аналіз. Міжнародний досвід. Науковий вісник національної академії внутрішніх справ, №3, 2013р. ст. 339-344

19. Бажанов М.І., Тацій В.Я. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник]/ М.І. Бажанов,- В.Я. Тацій [за редакцією проф.- М.І. Бажанова]. – К.: Юрінком Інтер. – Право, 2003. -480

SUMMARY

Article highlights the complex issues of theoretical and practical nature related to the legal regulation of definition "special confiscation as other events of criminal and légal character in criminal legislation of Ukraine. Based on analysis of regulations of Criminal Code of Ukraine the history of legislative solution of this problem is studied. Focused on positive aspect of last legislative changes and determined perspectives of improving the institute of confiscation of property in criminal law of Ukraine.

20. Гуторова Н. Конфіскація майна за кримінальним правом України: проблеми та перспективи / Н. Гуторова,- О. Шаповалова // Право України. – 2010. – № 9. – С. 56–65.

21. Собко Г. М. Шляхи вдосконалення додаткового покарання у вигляді конфіскації майна / Г. М. Собко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 2. – С. 39, 40.

22. Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених, за кримінальним правом України : монографія / О. С. Пироженко ; за заг. ред.- О. М. Литвинова ; Кримінологічна асоціація України. – Харків : НікаНова, 2012. – 294 с.

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

КОКОШКО Мирослава Василівна - юрист 1 класу, аспірант Національної академії прокуратури України

В статье рассматриваются особенности деятельности прокурора в уголовном производстве в отношении несовершеннолетних в контексте уголовного процессуального законодательства Украины и зарубежных стран. Основное внимание в работе сосредоточивается на анализе норм Уголовно-процессуальных кодексов зарубежных стран по данному вопросу. Также определяются отдельные правовые нормы, которые следует ввести и в отечественное законодательство.

Ключові слова: прокурор, діти, кримінальне провадження, кримінально-процесуальне законодавство, зарубіжні країни.

Постановка проблеми

Інтеграція України до Європейської спільноти та ратифікація основних міжнародних пактів та конвенцій зобов'язують призвести національне законодавство у відповідність до міжнародних вимог у галузі забезпечення прав і свобод учасників кримінального провадження, у тому числі і неповнолітніх, котрі потрапили у конфлікт із законом. Вказане потребує визначення у законодавстві України відповідних норм, які сприятимуть ефективній реалізації міжнародних стандартів провадження з урахуванням особливостей вітчизняних правових традицій, де ключову роль відведено саме прокурору. Досліджуючи діяльності прокурора у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, а також шляхів його удосконалення, слід звернути увагу на вивчення відповідних механізмів кримінального провадження зарубіжних країн. Адже застосування порівняльно-правововго аналізу дає змогу краще дослідити кримінально-процесуальне законодавство зарубіжних країн, виділити найкращі та найефективніші шляхи побудови вітчизняної системи кримінальної юстиції.

Стан дослідження

Окремі питання зарубіжного досвіду кримінального провадження щодо неповнолітніх у своїх наукових роботах розглядали такі вчені, як Г.О. Ганова, А.Є. Голубов, Є.М. Гідулянова, С.М. Зеленський, М.О. Карпенко, У.С. Ковна, Н.М. Крестовська, І.М. Козьяков, М.І. Копетюк, О.О. Левендаренко, В.Т. Маляренко, Е.Б. Мельникова, Н.М. Мирошниченко, Н.А. Орловська, Л.М. Палюх, Н.З. Рогатинська, Г.В. Попов та інші. Водночас низку важливих питань, пов'язаних із провадженням досвіду зарубіжних країн щодо кримінального судочинства стосовно неповнолітніх та правовою природою участі в ньому прокурора, не опрацьовано в кримінальній процесуальній науці належним чином.

Правильно зауважено, що значення порівняльно-правових досліджень насамперед у тому, що вони дають змогу вийти за національні кордони своєї правової системи, подивитись під особливим кутом зору на низку традиційних проблем юридичної науки та практики, розширити обрії юридичних пошуків, здійснити обмін правовою інформацією, науковими ідеями, врахувати як пози-

тивний, так і негативний зарубіжний юридичний досвід у різних сферах – у науковій, освітянській і практичній [1, с. 21].

Мета статті полягає у комплексному дослідженні діяльності прокурора у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх та з'ясуванні особливостей кримінального судочинства відносно останніх за законодавством України та зарубіжних країн.

Виклад основних положень

Важливий, також і багатовіковий досвід Франції у сфері участі прокурора у кримінальному провадженні щодо дітей, котрі вступили в конфлікт із законом. У світовій юридичній спільноті інститут кримінального провадження щодо неповнолітніх у французькому законодавстві вважається одним із найдосконаліших та найефективніших. Однак, ювенальна юстиція у Франції з'явилася набагато пізніше, ніж в інших європейських країнах. Це пов'язано із судом присяжних, який у вказаній державі завжди займав важливе місце. Характерним виключно для Франції є те, що з самого початку, крім створення одноособового судді і трибуналу у справах неповнолітніх, передбачено було і створення суду присяжних у справах дітей [2, с.94].

Суди для неповнолітніх у Франції створені відповідно до Закону від 22 липня 1912 р., який набрав законної сили лише в березні 1914 р. Юрисдикція вказаних судів поширювалась на неповнолітніх у віці від 12 до 18 років, до яких застосовувався «принцип розуміння», окрім того, вводилось «друге досьє», головне призначення якого полягало в акумуляції соціально-психологічної характеристики самого неповнолітнього і його діяння. Попри це, допускалась можливість розгляду справи щодо неповнолітнього в загальному суді у разі, якщо неповнолітній діяв із розумінням, здійснив тяжкий злочин, передбачений законом, здійснив його у співучасті з дорослим злочинцем, де організатором був дорослий. Лише при наявності цих трьох умов у сукупності була підставою для розгляду справи в загальному суді [3]

Згідно із французьким кримінальним процесуальним законодавством, визначальними особливостями здійснення правосуддя щодо дітей, котрі вчинили злочин, є вивчення особистості правопорушника, який не досяг повноліття, та чітка спеціалізація суддів. Дослідження особи неповнолітнього злочинця є обов'язковою процесуальною вимогою [4, с. 340].

Так, судова система Франції складається з трьох рівнів судів: суд першої інстанції (трибунали малої і великої інстанцій), апеляційний суд і касаційний суд. Спеціалізовані суди для неповнолітніх, створені відповідно до Закону про правопорушення неповнолітніх від 2 лютого 1945 р., вписані в дану трирівневу систему. Так, **с**истема судів для неповнолітніх включає суддю у справах неповнолітніх, трибунал у справах неповнолітніх, суд присяжних (асизів) у справах неповнолітніх. У кожному суді великої інстанції створюються трибунали у справах неповнолітніх, у складі яких беруть участь один або кілька суддів у справах неповнолітніх, які призначаються строком на три роки Головою Трибуналу великої інстанції за поданням Генерального Прокурора. У кожному апеляційному суді є радник з проблем охорони неповнолітніх.

До компетенції судді у справах неповнолітніх віднесено вирішення питання щодо можливості розгляду ним справи по суті чи відправлення справи до трибуналу для неповнолітніх. Визначальним при цьому є не тяжкість протиправного діяння, а захід, який може бути вжитий щодо неповнолітнього правопорушника. Слід відзначити, що повноваження судді у справах неповнолітніх досить обмежені, а саме вживає стосовно підлітка «заходи захисту, допомоги, нагляду й виховання», а в разі необхідності направити неповнолітнього до інтернату – виносить вирок.

Відповідно до вищевказаного Закону, трибунал у справах неповнолітніх складається із 3 осіб – голови (як правило ним є суддя у справах неповнолітніх) і 2 асесорів (присяжних), які відбираються із громадян, що проявили заінтересованість і компетентність у питаннях виховання дітей. Міністр юстиції призначає присяжних на 4 роки.

Характерними ознаками розгляду справи у зазначених судах є обов'язкове заслуховування показань родичів неповнолітнього правопорушника, обмежена гласність судового засідання – на засідання запрошуються свідки, близькі родичі, захисник. Гласність розгляду справи з використанням засобів масової інформації заборонена. Цікавою особливістю є також те, що всі вироки стосовно неповнолітніх підлягають негайному виконанню, незважаючи на процедуру оскарження.

Суд присяжних у справах неповнолітніх розглядає справи щодо осіб у віці від 16 до 18 років, а також справи за участю дорослих співучасників злочинів неповнолітніх. Його головою є член апеляційного суду, а 2 присяжних обираються зі складу суддів у справах неповнолітніх за місцем знаходження апеляційного суду. Вище розглянуті правила судочинства в трибуналі у справах неповнолітніх поширюються і на суд присяжних у справах неповнолітніх [5, с.122-128, 6, с. 349]. Варто акцентувати увагу, що відповідно до ст. 20 вказаного Закону, суд спочатку повинен вирішити: 1) чи є підстави для призначення обвинуваченому кримінального покарання; 2) чи є підстави враховувати неповноліття як обставини, що пом'якшує покарання.

Вік підозрюваного чи обвинуваченого саме на момент вчинення правопорушення, а не на момент притягнення до відповідальності, визначає підсудність суду для неповнолітніх [7, с. 47]. Варто відзначити, що спеціалізація суддів вимагає застосування відповідних знань особами, які здійснюють правосуддя [8, с. 293].

Досліджуючи значення прокурора у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх за кримінально-процесуальним законодавством Франції, слід зупинитись на структурі органів прокуратури даної країни. Так, прокуратура Франції – це система органів і посадових осіб (магістратів), яку очолює міністр юстиції в підпорядкуванні якого Генеральний прокурор в Касаційному суді – найвища посадова особи прокуратури, а також інші прокурори [9, с. 86]. Наступний рівень в ієрархії займають генеральні прокурори при апеляційних судах, у службовому підпорядкуванні яких є прокурори республіки – керівна посада органів прокуратури на районному рівні [10, с. 7]. Відповідно до ст.35 КПК Франції, вони діють при поліцейських і виправних кримінальних судах (трибунал великої і малої інстанції) і підзвітні прокурорам при апеляційних судах. Як бачимо, структура органів прокуратури співпадає із структурою судових органів- [11, с. 38].

Характерною особливістю французького кримінального процесу щодо неповнолітніх є ключова роль у ньому прокурора, який здійснює свою діяльність у рамках трибуналу по справах неповнолітніх і суду присяжних. Реалізація вказаних функцій покладено на прокурора республіки при трибуналі по справах неповнолітніх. Слід зауважити, що процесуальний термін «прокурор республіки», закріплений у КПК Франції, не відповідає поняттю прокурор, зазначеному в кримінальному процесуальному законодавстві України. Оскільки як у Франції, так і в інших країнах континентальної системи, термін «прокурор республіки» (при суду) – тотожний «представнику прокуратури», «представнику обвинувачення».

Аналізуючи повноваження прокурора за кримінально-процесуальним законодавством Франції, слід відмітити, що останній має достатній вплив на хід справи. Так, саме він організовує комплектування у справі всіх основних попередніх матеріалів, на підставі яких суд проводить розгляд справи. Проведення невідкладних слідчих дій надає прокурору юридичну базу як для передачі справи в суд, так і для його закриття.- У його компетенції висловлювати думку щодо мір, які повинні бути застосовані до неповнолітнього правопорушника, повноти та достатності матеріалів розслідування тощо. У трибуналі по справах неповнолітніх прокурор виступає з обвинуваченням і висловлюється з приводу мір впливу на неповнолітнього [12].

Як сторона процесу, прокурор виступає і в суді присяжних у справах неповнолітніх. Такими повноваженнями в суді присяжних наділений генеральний прокурор (термінологія французького КПК не співпадає із українською) або магістрат прокуратури,

якому спеціально доручено справи неповнолітніх.

Аналізуючи досвід французького судочинства щодо неповнолітніх, доцільно впровадження в національне законодавство положення щодо глибокого та ґрунтовного вивчення особи правопорушника, який не досяг повноліття, його психологічних та фізіологічних особливостей, так званого «соціального дослідження», а також максимілізації застосування засобів виховного характеру щодо правопорушників, які не досягли повноліття.

Правова система Англії є однією з найдавніших у світі, яка формувалась протягом останнього тисячоліття та увібрала у себе давні традиції королівства та консерватизм. Система кримінального процесу цієї країни суттєво відрізняється від інших країні, в тому числі і від континентальної Європи. Саме тому цікавим є досвід вказаної країни. Проте науковці періоду існування СРСР переконували, що велика кількість суперечливих старовинних законодавчих актів, архаїчність та казуїстичність правил, інститутів і форм, наявність судових прецедентів, відсутність кодифікації робить англійський кримінальний процес надзвичайно важким, заплутаним і позбавляє реального захисту прав та інтересів тих, хто не може розраховувати на допомогу дорогого захисника [13, с. 545]. Згодні із позицією Сапіна О.В., що в ході аналізу величезного потоку законодавчих актів за останні 15-20 років, можна резюмувати, що правовий порядок Великої Британії наближається до континентального. Впродовж останніх років, незважаючи на потужний спротив прихильників традиційної англосаксонської системи, триває масштабна робота з уніфікації та кодифікації кримінального законодавства цієї країни [14, с. 55].

Система англійського кримінального судочинства у справах неповнолітніх була створена в 1909 році відповідно до закону «Харітя дітей». Однак, ще до прийняття вказаного акту, у 1905 р. виник перший суд в Бірмінгені. Утворенні спеціалізовані суди започаткували наступні правила: розподіляли неповнолітніх підсудних на категорії залежно від ступеня тяжкості вчиненого ним злочину; обов'язкова присутність батьків та інших близьких людей у судовому засіданні; окремо розглядали справи щодо кожного неповнолітнього підсудного (навіть у випадку співучасті); створювали при суді корпусу чиновників пробації, у функції яких входило вивчення особистостей і влаштування дітей-правопорушників; здійснювався судом контроль за виконанням опікунського нагляду за цими дітьми [15, с.28].

Розгляд справ магістратським судом в окремому порядку розповсюджується на осіб, які вчинили правопорушення у віці від 8 до 17 років. При цьому обов'язковий колегіальний розгляд справ у складі трьох суддів, включаючи 1 жінку-суддю. Однак, кримінальне покарання може застосовуватись лише до 14-17 річних злочинців.

Досліджуючи роль прокурора в окресленому ракурсі, слід відмітити, що інститут прокуратури, характерний для країн Західної Європи, також має специфічні ознаки, а Державна (королівська) служба кримінального переслідування є відносно „молодим" урядовим департаментом Великої Британії, хоча її витоки сягають XIX ст. [16, с. 121].

Вирішальний вплив на становлення та розвиток кримінально-процесуального права США здійснило англійське право. Саме його найважливіші правові концепції залишались фактично незмінними в колоніальні часи в британських колоніях, а згодом у США, незважаючи на динамічний розвиток власне американського права [17]. При цьому у США більшого розвитку набула кодифікація кримінально-процесуального права. Виходячи із федеративних основ побудови країни, процес у суб'єктах федерації (штатах) суттєво різниться, адже кожен із них має не тільки свої закони, а й власний кримінально-процесуальний кодекс. Тому і судова система кожного штату своєрідна [18, с. 5, 7]

Для Сполучених Штатів Америки характерна особлива система захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві. Це обумовлено рядом особливостей правової системи цієї держави. Історично США були батьківщиною першої у світі системи ювенальної юстиції. Так, у Чикаго (штат Іллінойс) 2 липня 1899 року був створений перший

суд у справах неповнолітніх. Пізніше мережа таких судів поширилась по всій країні. Мета суду в справах неповнолітніх полягала не стільки в тому, щоб судити злочинців, скільки в тому, щоб знаходити рішення, які найкращим чином відповідають інтересам і дитини, і суспільства. Щоб захистити дитину від розголосу, засідання були закритими. Суд у справах неповнолітніх міг вживати профілактичних заходів до «потенційних правопорушників» і засуджувати їх до невизначеного строку ув'язнення, щоб кожна дитина могла «перевиховуватися» стільки, скільки потрібно. У США до 1924 року спеціальні суди у справах неповнолітніх були утворені у всіх штатах держави, окрім двох [2, с.10]. Таким чином, у першій половині 20 століття у США сформувалася система ювенальної юстиції, основним принципом якої був пріоритет виховання дитини перед її покаранням.

Основними рисами судочинства у справах неповнолітніх у таких судах була неформальність і максимальна індивідуалізація судового процесу. Центром судочинства визнавалась особистість неповнолітнього. При призначенні покарання за вчинений злочин суд повинен був виходити не з характеристики самого діяння, а з особи порушника, оцінки того, наскільки він здатний виправитись. Хоча по справах про тяжкі злочини допускалась передача неповнолітнього у загальний кримінальний суд, де судочинство щодо нього здійснювалося за правилами, встановленими для дорослих підсудних. Отже, в ході історичного розвитку американська правова система, сформувала та закріпила три основні вимоги до кримінального провадження за участю осіб, які не досягли повноліття [19, с.40]. Насамперед це спеціалізація судочинства, яка передбачала наявність автономних приміщень для розгляду і вирішення справ щодо неповнолітніх; спеціалізованого судді та ізоляцію неповнолітніх від дорослих у місцях попереднього затримання. Судовий процес був спрощеним і проходив у вигляді співбесіди судді із підсудним за «закритими дверима».

Проте з розвитком системи судочинства саме ті риси, які визнавались найбільшими цінностями даної системи – неформальність і максимальна індивідуалізація процесу, – почали все частіше викликати занепокоєння в американських юристів, оскільки вони досягались за рахунок відсутності яких-небудь процесуальних гарантій і породжували небезпеку порушення прав неповнолітніх, а також загрожували неповнотою розслідування, прогалинами в доказовій базі, сумнівами стосовно джерел їх отримання. На той час вважалося, що неналежність правової процедури компенсується певними перевагами – більшою турботою про неповнолітнього.

Слід зазначити, що у справі *Кент проти США* (1966) Верховний Суд США вперше в історії країни визнав право неповнолітнього на певні процесуальні гарантії в дитячому суді, зокрема на «належну правову процедуру і справедливе поводження» та право адвоката неповнолітнього ознайомитись з матеріалами справи, якими обґрунтовується передача неповнолітнього в «дорослий» суд. Суд визнав, що при повністю невизначеній процедурі за відсутністю процесуальних гарантій неповнолітні можуть не отримати ні того захисту, яким користуються дорослі, ні турботи, яка декларується стосовно дітей [20, с.4].

Ще суттєвішими доповненнями збагатився принцип належності правової процедури у справі *Голта*. Верховний Суд США визначив, що у справах, які можуть завершитись ув'язненням, неповнолітні мають право на повідомлення про судовий розгляд, на захисника, на опитування свідків та на захист від самообмови. Верховний Суд недвозначно заперечив базову роль принципу турботи в ювенальній юстиції, визнавши його «туманним і сумнівно обґрунтованим» [21, с.1-2].

Відтоді процедура розгляду справ неповнолітніх зазнала ще деяких змін, проте найістотніший вплив на забезпечення права на захист неповнолітніх у кримінальних справах відіграли саме ці два рішення Верховного Суду США.

Таким чином, станом на сьогодні справи неповнолітніх розглядаються в спеціалізованих судах для дітей, а деякі справи про тяжкі злочини або ті, в яких виправлення

особи заходами, передбаченими для неповнолітніх, визнається неможливим, можуть передаватися у загальнокримінальні суди. Порядок передачі таких справ відрізняється в залежності від штату.

В останні роки, справді, в Сполучених Штатах змінюються підходи до правосуддя стосовно неповнолітніх. Дедалі сильнішим є тяжіння до визнання покарання, а не реабілітації порушника, основною метою правосуддя [22, с.5]. Все більше штатів переглядають законодавство щодо неповнолітніх в бік посилення відповідальності. За період з 1992 по 1997 роки у 16 штатах з'явились норми, що вимагають обов'язкового призначення за вчинення окремих тяжких і насильницьких злочинів позбавлення волі, встановлюючи при цьому мінімальні строки такого ув'язнення (mandatory sentencing). Поширюється практика призначення неповнолітнім змішаних покарань – коли за один злочин одночасно призначаються і «дитяче», і «доросле» покарання. Збільшується кількість автоматичних передач неповнолітніх з дитячих у загальнокримінальні суди в силу закону чи на розсуд прокурора, без попереднього розгляду доцільності такої передачі дитячим судом. На сьогоднішній день у США серйозну тривогу викликають випадки нехтування інтересами неповнолітніх у судах, тенденції до збільшення ролі позбавлення волі у відповідь на зростання рівня злочинності неповнолітніх [23, с.93].

Висновки

Таким чином, система кримінального процесу кожної країни унікальна та має свої особливості, що обумовлено певним історичним розвитком. А тому запозичення та адаптація окремих норм зарубіжних держав у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство повинно відбуватись поступово та обґрунтовано, із врахуванням своїх традицій та досвіду правозастосування.

Література:

1. Порівняльне правознавство:- В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов; за ред. В.Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

2. Мелешко Н.П., Тарло Е.Г. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран. – М., 2003. – 304 с.

3. Мелешко Н. П.. Ювенальна юстиція в Російській Федерації: кримінологічні проблеми розвитку. – СПб.: Видавництво Р. Асланова «Юридичний центр Пресс». – 787 с., 2006 режим доступу http://rua.pp.ua/osobennosti-sistemyi-frantsuzskoy-yuvenalnoy-33759.html

4. Томіленко В.П. Зарубіжне законодавство про ювенальну юстицію:порівняльно-правовий аспект / В. Томіленко // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – №3. – С.340-342.

5. Молдован А. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. посіб. / Молдован А. В. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 352 с.

6. Гуценко К. Ф. Уголовный процесс западных государств / К. Ф. Гуценко,- Л. В. Головко, Б. А. Филимонов. – М. : ИКД „Зерцало-М", 2001. – 480 с.

7. Кудрявцева Н.И. Ювенальная юстиция в России и Франции: Сравнительная характеристика: Учебно-методическое пособие для студентов юридического факультета. Курск: Региональный открытый социальный институт. 2003 г. – 105 с.

8. Шишкін В. І. Судові системи країн світу: Навч. посібник: В 3-х кн. / В. І. Шишкін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – Кн.1. – 320 с.

9. Головко Л. В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции / Л.В. Головко. – М.: СПАРК, 1995. – 130 с.

10. Уголовный процесс современных зарубежных государств: Учебное пособие / К.Б. Калиновский. – Петрозаводск: ПетрГУ, 2000. – 48 с.

11. Головко Л. В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции / Л.В. Головко. – М.: СПАРК, 1995. – 130 с.

12. Молдован А. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. посіб. / Молдован А. В. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 352 с.

13. Советский уголовный процесс: учеб. / [под. ред. Л. М. Карнеевой, П. А. Лупинской,

АНОТАЦІЯ

В статті розглядаються особливості діяльності прокурора у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх в контексті кримінального процесуального законодавства України та зарубіжних країн. Основна увага в роботі зосереджується на аналізі норм Кримінально-процесуальних кодексів зарубіжних країн з даного питання. Також, визначаються окремі правові норми, які слід запровадити і у вітчизняне законодавство.

SUMMARY

This article is devoted to the to the research of activity of prosecutor in criminal proceedings in relation to minor in the context of the legislation of Ukraine and the modal legislation of the foreign countries. Basic attention is concentrated on the comparative analysis of the Prosecutor's procedural activity in the criminal proceeding under the legislation of foreign countries on this question. Also, the individual law is determined, which should be introduced in national legislation

И. В. Тыричева]. – М. : Юрид. лит., 1980. – 568 с.

14. Сапін О.В. Прокурор у кримінальному провадженні з перегляду судових рішень: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Сапін Олександр Валерійович. – Київ, 2012. – 227 с.

15. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии. Общая часть / Отв. Ред. Н.Ф.Кузнецова. – М., 1991.

16. Михайленко О. Державна (королівська) служба кримінального переслідування у Великобританії / О. Михайленко,- О. Уманський // Право України. – 1999. – № 4. – С. 121–122.

17. Уголовный процесс : [учебник] / ред. А.Н. Алексеева. – М. : Юрист, 1995. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http://lib.co.ua/edu/alexeev/ugolovnyyprocess.p39.jsp

18. Суди в Сполучених Штатах / Деніел Джон Мідор. – Сент-Пол, Міннесота: Вест Паблішинг Ко, 1991. – 85 с.

19. Люблинский П.И. Суды для несовершеннолетних в Америке как воспитательные и социальные центры. – М., 1911

20. Minorities in the Juvenile Justice System.// Bulletin: Juvenile Justice: A Century of Change. December, 1999 [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/178995.pdf

21. Minorities in the Juvenile Justice System.// Bulletin: Juvenile Justice: A Century of Change. December, 1999 [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/178995.pdf [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/178995.pdf

22. Minorities in the Juvenile Justice System.// Bulletin: Juvenile Justice: A Century of Change. December, 1999 [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/178995.pdf

23. Романюк А.Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Романюк Андрій Богданович. – Івано-Франківськ, 2004. – 207 с.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ АКТИВІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ДЕОФШОРИЗАЦІЇ

ГРІНЬКО Алла Андріївна - здобувач кафедри господарського та трудового права Інституту права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом

УДК 346.2/346.5/346.7

Статья посвящена научно-теоретическому обоснованию и разработке практических рекомендаций относительно государственного регулирования процессов реструктуризации активов субъектов хозяйствования в современных условиях деоффшоризации. Гипотезой исследования являются предположения, что государственное регулирование процессов реструктуризации активов субъектов хозяйствования в условиях деоффшоризации экономики, а также выводы и предложения, сделанные на основе выявления и анализа особенностей, тенденций и закономерностей государственного регулирования процессов реструктуризации активов субъектов хозяйствования в условиях деоффшоризации экономики Украины, дает возможность усовершенствовать государственное регулирование этих процессов.

Ключові слова: державне регулювання, реструктуризація підприємств, реструктуризація активів, суб'єкти господарювання, господарська діяльність, підприємницька діяльність, офшорна юрисдикція, офшорна компанія, деофшорізація.

Постановка проблеми у загальному вигляді

Протягом декількох десятиліть зустрічається чимало досліджень, присвячених аналізу офшорної складової в розвитку світової економіки, проте проблема деофшоризації набула свого наукового осмислення лише в останні роки. Динамічний розвиток офшорів у світовій економіці був характерний для періоду після Другої світової війни, що було пов'язано з появою багатьох нових незалежних держав і необхідністю здійснення масштабних зарубіжних капіталовкладень у їх національні економіки [1; с. 125]. У свою чергу, зацікавлення офшорами суб'єктами господарювання розвинених країн і країн, що розвиваються, базувалося на різних мотивах. Якщо в розвинених країнах офшорні інструменти були інструментом оптимізації оподаткування, то в тих, що розвиваються вони стали механізмом запобігання економічних ризиків, ефективного захисту власності.

Так, стан сучасної економіки України та її трансформаційний характер вимагають особливого підходу до виявлення та використання факторів економічного розвитку, одним з найважливіших серед яких є системне реформування підприємств в умовах деофшоризації. Ефективним засобом реалізації цих процесів є реструктуризація суб'єктів господарювання в зазначених умовах.

Зв'язок вказаної проблеми із важливими науковими та практичними завданнями

Пришвидшене впровадження в Україні плану BEPS (Base Erosion and Profit Shifting[1])

[1] (англ. Base Erosion and Profit Shifting – ерозія податкової бази та переміщення прибутку; термін, що означає діяльність платників податків, пов'язану з ухиленням від сплати податків шляхом переказу доходів і прибутку в юрисдикції зі зниженим оподаткуванням)

викликає сумнів серед юристів та економістів з кількох причин, серед яких – значні ризики для вітчизняного бізнесу, а також сумнівність у його правовій ефективності в нинішніх реаліях.

Перша причина полягає в тому, що український великий і середній бізнес не зможе уникнути наслідків введення плану BEPS, на відміну від міжнародних корпорацій. Він позбудеться конкурентної переваги, не одержавши ніякої компенсації.

Друга причина полягає в тому, що, уникаючи наслідків від введення плану BEPS в Україні, суб'єкти господарювання зовсім не обов'язково виберуть для себе українську юрисдикцію, а цілком можливо – реально, а не номінально перерозподіливши активи на користь тих країн, які краще відстоять свої інтереси в боротьбі з впровадженням плану BEPS.

Третя причина: план BEPS на міждержавному рівні неможливо впроваджувати, маючи різноподаткові юрисдикції усередині держави (як, наприклад, єдиний податок).

Четверта причина полягає в тому, що низький рівень податкового контролю в сукупності з іншими умовами оподаткування є конкурентною перевагою нашої юрисдикції в боротьбі за схильний до ризику капітал. Крім того, Україна не змушена впроваджувати план BEPS сьогодні, коли він не впроваджений ще жодною країною Європи, коли самі країни ЄС ще не цілком розуміють, як його впровадити, при цьому не нашкодивши собі. Але у жодному випадку не слід нехтувати законодавчими ініціативами щодо деофшоризаційних процесів в Україні. Безумовно, слідувати практиці правового регулювання протидії ухиленню від оподаткування необхідно. І Україна, маючи намір інтегрування до ЄС, повинна уважно спостерігати, що там відбувається. Варто зазначити, що саме зараз виходять основні правові документи анти-BEPS-реформ.

Усі ці документи повинні бути ретельно проаналізовані через призму вітчизняних реалій та законодавства. Слід нагадати, що піонером міжнародного руху «за повний міжнародний податковий контроль», стали США, які вже давно небезуспішно експериментують з нормами про протидію ухиленню від оподаткування (GAAR[2], SAAR[3]). Саме США, зокрема і через міжнародні організації, спонукали до участі в цьому русі і своїх європейських колег. Так з'явилося декілька міжнародних модельних документів, і найяскравіші з них – план заходів щодо протидії розмиванню податкової бази та виводу прибутку з-під оподаткування (план BEPS) та модельна податкова конвенція ОЕСР.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Стратегічна структурна перебудова економіки України покликана охопити всі галузі промислового виробництва як основи, забезпечити перетворення на різних рівнях його регулювання: державному, галузевому, регіональному та рівні підприємств. Усе це актуалізує завдання з удосконалення елементів системи державного регулювання як самого процесу реструктуризації в умовах деофшоризації, так і функціонування суб'єктів господарювання після реструктуризації.

Так, метою дослідження є науково-теоретичне обґрунтування і розробка практичних рекомендацій з державного регулювання процесів реструктуризації активів суб'єктів господарювання в сучасних умовах деофшоризації.

Об'єктом дослідження є правовідносини між суб'єктами господарювання та державними органами, що виникають у процесі реструктуризації підприємств в умовах деофшоризації.

Предметом дослідження є саме державне регулювання процесів реструктуризації

[2] General Anti-Abuse Rule – загальне правило по боротьбі з ухиленням від оподаткування. Директива передбачає звільнення від оподаткування вихідних і вхідних дивідендів (або зарахування податків, що сплачуються під час отримання вхідних дивідендів, проти корпоративного податку, сплаченого в країні – джерелі дивідендів із прибутку, пов'язаного з такими дивідендами) за умови, що дивіденди виплачуються й отримуються компаніями – резидентами країн – членів ЄС.

[3] Special Anti-Avoidance Rules – спеціальне правило по боротьбі з ухиленням від оподаткування.

активів суб'єктів господарювання в умовах деофшоризації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми

Проведення реструктуризаційних перетворень відобразили в своїх наукових працях такі зарубіжні та вітчизняни вчені, як І. Ансофф, О. М. Алимов, В. Г. Бодров, С. О. Біла, В. Є. Воротін, В. М. Геєць, С. Б. Довбня,- Л.Ф.Кальніченко,Г.Б.Клейнер,М.Х.Корецький, І. І. Мазур, І. А. Маркіна, А. Г. Мендрул, П. І.Надолішний, Н. І. Олійник,- С. Ф. Покропивний, В. С. Пономаренко, О. І. Пушкар, І. В. Розпутенко, І. Л. Сазонець, О. М. Тридід, Р. Х. Холл, М. П. Хохлов, З. С. Шершньова, В. В. Юрчишин та ін. Регулювання офшорного бізнесу, зважаючи на віднесення зазначених питань до різних галузей права, досліджували Ю. П. Андрющенко, А. Л. Апель, Н. М. Борейко, В. І. Бутов, Д. А. Верлан, В. П. Вишневський, В. О. Гайдуков, І. Г. Галкін, О. А. Гарасюк,- А. Р. Горбунов, О. І. Зоріна, Л. С. Кабйр, Ю. Г. Козак, Д. Д. Коссе, О. В. Климовець, І. А. Літвінчук, А. І. Марущак, В. А. Новицький, П. В. Павлов, Л. І. Попова, В. Н. Сліпець, І. М. Удачина, С. П. Чернявський та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

На жаль, доводиться констатувати, що вирішення завдань удосконалення елементів системи державного регулювання процесу реструктуризації в умовах деофшоризації ускладнюється через низку причин, одна з яких – брак наукових рекомендацій щодо проведення глибоких структурних перетворень у промисловості, а друга – недосконалість державного регулювання структурних перетворень виробничої сфери. Варто зазначити, що економічного обґрунтування вирішення цих проблем в економічній літературі є недостатнім, залишаються недослідженими саме процеси державного регулювання реструктуризації в умовах деофшоризації.

Виклад основного матеріалу дослідження і обґрунтування отриманих наукових результатів.

Відомо, що одним із засобів фінансового оздоровлення підприємств є реструктуризація.

Як слушно зазначають О. Терещенко та Н. Волошак, реструктуризацію підприємства можна визначити як комплекс фінансово-економічних, організаційних і правових заходів, спрямованих на оновлення структури підприємства та управління, фінансів і виробництва, організаційно-правової форми діяльності, що дають змогу вдосконалити фінансово-економічні відносини підприємства для забезпечення ефективного використання його потенціалу та збільшення його ринкової вартості [2; с. 86].

Р. В. Скудар зазначає, що реструктуризація включає формування різних форм власності, впровадження нових форм управління, законодавче закріплення відносин між виробниками, фінансове забезпечення підприємницької діяльності [3; с. 3].

У свою чергу, О. М. Кондрашов зазначає, що поняття «реструктуризація» може по-різному трактуватися залежно від інтересів суб'єктів управління, різних власників і безпосередньо суб'єкта – підприємства, а також варіанта її реалізації, але мета і зміст реструктуризації залишаються єдиними. Так, наприклад, для підприємства реструктуризація є комплексною зміною структури внутрішніх ресурсів підприємства (активів і пасивів), а також системи управління, свідоме приведення їх у відповідність до зовнішніх умов з метою підвищення рентабельності й конкурентоспроможності виробництва. При цьому змінюється співвідношення, структура названих ресурсів: зокрема, за рахунок ліквідації (відділення) непродуктивних ресурсів чи активів (зайвих у даній ринковій ситуації) і привнесення відсутніх ресурсів (капіталу «ноу-хау»). Саме такий спосіб підвищення ефективності підприємств є специфікою реструктуризації та відмежовує її від інших інструментів впливу на виробництво» [4; с. 24].

У літературних джерелах, присвячених дослідженню реструктуризації підприємств,

в залежності від характеру заходів, які застосовуються, виділяють такі форми реструктуризації: реструктуризація виробництва; реструктуризація активів; фінансова реструктуризація; корпоративна реструктуризація (реорганізація).

Вищезазначені в науковій літературі форми ми розглядаємо в сукупності як реструктуризація активів у господарсько-правовому аспекті під загальною назвою «реструктуризація активів».

Реструктуризація активів включає в себе заходи, результатом яких є зміни в структурі та складі активної сторони балансу. До основних заходів в рамках реструктуризації активів слід віднести такі:

- продаж частини основних засобів;
- продаж зайвого обладнання, запасів сировини та матеріалів тощо;
- продаж окремих підрозділів підприємства;
- зворотній лізинг;
- реалізація окремих видів фінансових вкладень;
- рефінансування дебіторської заборгованості.

Процеси реструктуризації активів суб'єктів господарювання в умовах деофшоризації економіки пропонуємо поділити на два види: *внутрішньодержавні* та *зовнішньодержавні*.

Внутрішньодержавні процеси реструктуризації активів суб'єктів господарювання – це застосування заходів з метою зміни в структурі та складі активної сторони балансу підприємств, що проводяться в межах національної юрисдикцією.

Зовнішньодержавні процеси реструктуризації активів суб'єктів господарювання – це застосування заходів щодо оптимізації оподаткування шляхом планування податків суб'єктом господарювання методом використання легальних механізмів іноземних офшорних юрисдикцій.

Зазначимо, що як для внутрішньодержавної, так і для зовнішньодержавної реструктуризації активів суб'єктів господарювання притаманні спільні чинники, що змушують суб'єктів господарювання застосовувати ті чи інші заходи, а саме: технологічний прогрес (новітні технології, передові методи комунікації та інформаційного зв'язку; зниження затрат на обробку даних, ефективні транспортні мережі); міжнародна економічна інтеграція (скорочення торговельних і митних бар'єрів, більш вільний потік капіталу, підвищення мобільності робочої сили, утворення економічних блоків та союзів, монетарна інтеграція та створення міжнародних валют); докорінні зміни на ринках розвинутих країн (уповільнення темпів розвитку цих країн, більш агресивний експорт і пошук додаткових ринків збуту, зменшення ступеня державного регулювання економіки); зміни соціально-економічних систем (трансформація економічних систем країн Центральної та Східної Європи і Азії, зростання долі приватного сектору); політика уряду (податкова, кредитна, митна, соціальна, інформаційна).

Звернемося до специфіки *внутрішньодержавної реорганізації активів суб'єктів господарювання*.

На практиці часто можна зустріти ситуацію, коли компанія, створена в результаті приватизації, володіє значними активами, але в рамках цього бізнесу вони практично знецінені, оскільки на компанії «висить» багатомільйонна заборгованість по податках, кредиторська заборгованість і інші пасиви. Логічним у цьому випадку є рішення власника бізнесу (або рейдера, що спішно поглинув бізнес) про той, що вичленяє самих ліквідних активів у складі бізнесу і переводі їх на нові структури, вільні від зобов'язань, де ці активи можуть запрацювати в повну потужність. Колишня ж компанія – «оболонка» – зі всім тягарем малоліквідних активів і зобов'язаннями в цьому випадку приречена бути кинутою на розтерзання кредиторам і рано чи пізно ввійти в процедуру банкрутства.

Специфіка проблеми виводу активів у контексті злиття та поглинань цікава, перш за все, тим, що цим прийомом на практиці активно користуються обидві сторони – і агресор, і компанія-мета. Агресор – для того, щоб захопити ліквідний актив і закріпити свої права на нього, сторона, що захищається, – для того, щоб при втраті контролю над юридичною особою зберегти контроль над головними активами, які є основою бізнесу.

Не рідкісні випадки виводу активів більш мирної ситуації – наприклад, при планомірній реструктуризації холдингу або групи компаній власниками бізнесу, при якій відбувається природне перегруповування активів. Ще один поширений випадок – «порятунок» майна боржником при оголошенні стягнення на майно судовими приставами.

Аналізуючи багату на квазіправові[4] винаходи українську практику виводу активів, можна виділити наступні основні *способи*.

1. Вивід активів за «прямими» угодами.

Найпростішим і разом з тим найефективнішим способом є відчуження майна на підставі угоди купівлі-продажу або у формі міни. У разі обміну «живе майно», наприклад нерухомість, устаткування та т.ін., обмінюється на акції якої-небудь нікому не відомої компанії. Зрозуміло, перша угода по відчуженню активів не буде єдиною – майно спочатку виводиться на одну або декілька «сірих» компаній, які виконують роль проміжних ланок. У цих компаніях майно не затримується, воно негайно продається або обмінюється далі. З таких операцій утворюється ланцюжок, у кінці якого майно буде сконцентровано в новій підконтрольній компанії, захищеній титулом добросовісного набувача згідно зі ст. 338 Цивільного кодексу України [5]. Відповідно до ст. 330 ЦК України, якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває право власності на нього, якщо відповідно до ст. 388 цього Кодексу майно не може бути витребуване у нього. У п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК України передбачено, що в разі придбання майна за відплатним договором у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у випадку, якщо майно вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом. За змістом ст. 388 ЦК України добросовісним вважається придбання майна не безпосередньо у власника, а в особи, яка не мала права його відчужувати. Наслідком угоди, укладеної з таким порушенням, є не двостороння реституція, а повернення майна з чужого незаконного володіння (віндикація). Таким чином, права особи, яка вважає себе власником майна, підлягають захисту лише шляхом задоволення віндикаційного позову про витребування майна від добросовісного набувача.

2. Вивід грошових коштів.

Якщо на рахунках компанії є «живі» гроші, то ініціатор реструктуризації прагне вивести, в першу чергу, саме їх, що цілком зрозуміло. Надалі ці виведені грошові кошти можуть бути переведені в готівку, інвестуватися в новий бізнес або використовуватися як оплата підконтрольними компаніями виводу нерухомого майна та інших значущих активів. Сам переказ грошових коштів оформляється або у вигляді довгострокової позики, або за рахунок погашення простого векселя (або просто договори позики), або вони перераховуються в підконтрольну компанію за договором комісії або агентства для придбання майна. Нерідкі випадки переказу грошових коштів за рахунок укладеного «минулою» датою договору оренди, надання консалтингових або маркетингових послуг або покупки акцій третьої компанії. Існуючі податкові ризики в даному випадку практично не беруться до уваги, у зв'язку з тим, що компанія-власник все одно приречена на банкротство, у підконтрольній «сірій» компанії гроші довго не затримаються, а претензії податкових органів через специфіку їх діяльності не страшні.

3. Вивід акцій або інших цінних паперів.

При виводі акцій найчастіше використовується договір міни, який не суперечить вимогам акціонерного законодавства, – висококотирувані акції обмінюються на акції або частки участі інших компаній. При цьому різниця у вартості акцій може бути переведена брокером на рахунки офшору або виплачена готівкою. Іншими дієвими способами є купівля-продаж акцій з розстрочкою платежу або внесення цінних паперів у заставу.

[4] Квазі-правові або «м'яке право» (англ. soft law) – термін, що вживається на позначення квазі-правових інструментів, які не мають обов'язкової юридичної сили або обов'язкова сила яких «слабша», ніж обов'язкова сила традиційного права.

4. Вивід активів через біржу.

Слід зазначити, що даний спосіб досить поширений на Заході, але для України є екзотичним. Суть його полягає в наступному: компанія-власник раптово стає гіперактивним біржовим гравцем і розміщує свої засоби в біржових контрактах та біржових цінних паперах. Паралельно організатор операції з виводу активів створює ряд підконтрольних фірм – дзеркал, що також грають на біржі. У процесі біржової гри компанія-власник при несприятливій кон'юнктурі продає контракти, фірма-дзеркало купує. І навпаки – коли компанія купує на біржі, фірма-дзеркало продає. У результаті такої багатоходової та ретельно прорахованої біржової гри активи компанії-власника поступово перетікають у фірми-дзеркала та звідти – в інші підконтрольні компанії.

5. Вивід активів через обтяження майна.

Класичним і давно відомим способом вивести майно через його правове обтяження є застава. Між компанією-власником і підставною компанією укладається договір, що містить завідомо нездійсненне зобов'язання з гранично стислими термінами виконання. Як забезпечення виконання зобов'язання майно компанії-власника передається в заставу, причому найчастіше – із зберіганням у заставника. Далі, зрозуміло, зобов'язання не виконується, і кредитор обертає стягнення на предмет застави. Тут можливі два шляхи: перший полягає в реалізації предмету застави на торгах на підставі позасудової угоди між заставодержателем і заставником. Враховуючи те, що спеціалізовану організацію, яка проводитиме торги, обирають сторони, неважко припустити, що майно буде продано за мінімально можливою ціною в іншу підконтрольну компанію. Основною привабливістю зазначеної схеми є те, що згідно зі ст. 572 ЦКУ [5] заставодержатель має переважне право перед іншими кредиторами одержати задоволення за рахунок закладеного майна («…в силу застави кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставодавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави)». Тобто навіть за наявності інших кредиторів, що претендують на активи, заставодержатель знаходиться у вигіднішій позиції. Заставні схеми виводу активів найчастіше використовуються для відчуження крупних об'єктів нерухомості та виробничого устаткування.

6. Внесення майна у статутний капітал.

Вибрані для виводу активи також можна передати у статутний капітал іншої «підконтрольної» компанії. Цей спосіб є одним з найпоширеніших в українській практиці. Як випливає з ГКУ та спеціальних законів про акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю, акції (в АТ) і частки участі (в ТОВ) можуть оплачуватися фактично будь-яким майном, зокрема нерухомістю, цінними паперами, майновими правами та т.ін. У цьому випадку майно компанії-власника вноситься як внесок у статутний капітал підконтрольної компанії, як наслідок є перехід права власності на дане майно до нової юридичної особи, а компанія-власник зберігає лише зобов'язальні права учасника товариства. У майбутньому нова юридична особа реорганізується у формі злиття або приєднання та повернути активи є практично неможливим.

7. Вивід активів через виконавче провадження.

Для реалізації даної схеми необхідне встановлення значної кредиторської заборгованості перед підконтрольною компанією, що найчастіше здійснюється за допомогою укладення договору позики або видачею векселя, але може бути штучно змодельовано практично з будь-якого цивільно-правового договору. Кредитор звертається з позовом до суду, боржник визнає позовні вимоги в повному обсязі, і рішення суду в максимально короткі терміни набуває чинності. Можливе ще більше прискорення даної процедури – підписання мирової угоди, на підставі якої кредитор також може отримати виконавчий лист. Вивід активів по зазначеній схемі дуже складно оспорити, бо вона «легітимує» судовим актом, що вступив у законну силу. Зацікавленій особі залишається оспорювати законність проведеної реалізації майна судовим виконавцем або намагатися переглянути рішення суду

в наглядовому провадженні або за знов відкритими обставинами.

8. Корпоративні аспекти виводу активів.

Практично завжди вивід активів пов'язаний з відчуженням значної частини майна організації. Якщо відчужується майно, що не перевищує 25% від вартості всіх активів організації, питань, як правило, не виникає. Такі операції має право здійснювати одноосібний виконавчий орган компанії. Але якщо йдеться про 25% майна і більше, потрібен особливий порядок схвалення операцій. Більше того, закон дозволяє розповсюдити порядок здійснення крупної угоди також на інші угоди, які акціонери визнають значущими. Цей момент необхідно враховувати при здійсненні операцій з виводу активів, оскільки недотримання порядку схвалення крупних угод може привести до визнання їх недійсними. У якості крупних угод можуть кваліфікуватися не тільки угоди прямого відчуження майна товариства шляхом укладання договорів купівлі-продажу або міни, але і такі дії, як внесення майна товариства в статутний капітал іншої організації або укладення кредитного договору, застава майна і багато іншого. Таким чином, всі дії, направлені на відчуження товариства більш ніж 25% його майна, підлягають схваленню за спеціальною процедурою. Якщо відчужуване майно складає від 25 до 50% балансових активів організації, таку операцію схвалює рада директорів одноголосно. Якщо одноголосність не досягається, рішення ухвалюється загальними зборами акціонерів простою більшістю голосів. У випадку, якщо балансова вартість відчужуваних активів більше 50%, угода підлягає схваленню на загальних зборах акціонерів більшістю в три четверті голосів.

Щодо зовнішньодержавних процесів реструктуризації активів суб'єктів господарювання нагадаємо, що *зовнішньодержавні* процеси реструктуризації активів суб'єктів господарювання – це застосування заходів щодо оптимізації оподаткування шляхом планування податків суб'єктом господарювання методом використання легальних механізмів іноземних офшорних юрисдикцій.

Зважаючи на предмет та мету нашого дослідження яка полягає у науково-теоретичному обґрунтуванні та розробці практичних рекомендацій з державного регулювання процесів реструктуризації суб'єктів господарювання в сучасних умовах деофшоризації, вважаємо за необхідне звернути увагу теоретико-правові засади деофшоризаційних процесів.

«Деофшоризація» (англ. de-offshorization, от слова offshoring) – це проведення державою комплексу заходів у законодавчій, правовій та інформаційній сферах задля зниження або виключення подальшої залученості в національний господарський обіг резидентів під виглядом іноземних осіб або з використанням іноземних правових конструкцій, які переслідують переважно незаконні або недобросовісні цілі.

Загальновідомо, що концепція офшорного бізнесу базується на відмінностях резидентного та територіального підходів до оподаткування [6; с. 22], що дозволяє отримувати реальні вигоди на основі суперечностей між країнами, що застосовують різні принципи оподаткування. Офшорні зони набули широке поширення у світовій економіці – в сучасному світі сьогодні налічується близько 70 різних офшорних юрисдикцій. Важливо враховувати і те, що характер впливу офшорів на міжнародні економічні відносини неоднозначний [7; с. 134].

Важливим інструментом міжнародно-правового регулювання офшорного бізнесу є діяльність Групи розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), яка розробляє заходи по формуванню в кожній країні режиму протидії легалізації незаконно одержаних доходів. Рекомендації FATF направлені, по-перше, на вдосконалення правової системи в країні, по-друге, підвищення ролі фінансових і кредитних установ у боротьбі з відмиванням грошей і, нарешті, по- третє, на активізацію міжнародної співпраці в області запобігання відмиванню капіталів [8]. Крім того, FATF відповідно до критерію ризику було розроблено два списки держав – «чорні» та «темно-сірі» [9]. Ці держави відхиляються від вживання контрзаходів для захисту світової фінансової системи від ризиків відмивання грошей.

Слід зазначити, що у ряді країн був накопичений певний досвід деофшоризації економіки. Зокрема, можна виділити концепцію CFC[5]. Найуспішніше відносно законодавства про іноземні компанії просунулися США, де в Податковому кодексі з 1962 р. існує спеціальний підрозділ [10].

Надалі звернемося саме до специфіки *зовнішньодержавної реорганізації активів суб'єктів господарювання*.

Безумовно, практично будь-який варіант зовнішньоекономічної діяльності має на увазі переміщення грошових коштів. Навіть в тому випадку, якщо всі угоди суб'єктів господарювання здійснюватимуться за рубежем, спочатку все ж таки потрібно буде вивести гроші з рідної держави за межу. Один з найпростіших способів переказу грошей на іноземні рахунки – використовування офшорної компанії. Для реалізації виводу грошей в офшор суб'єкт господарювання можете шукати офшорну компанію «на стороні» – самостійно або через посередників. Проте надійнішим і безпечнішим варіантом буде відкрити власний офшор. Нагадаємо: в більшості юрисдикцій при роботі з офшорними компаніями існує можливість використання номінального сервісу. При цьому суб'єкт господарювання зберігає контроль над діяльністю свого офшору і, зрозуміло, контроль над усіма відкритими на нього банківськими рахунками.

Так, можна виділити наступні основні *способи виведення коштів в офшорні юрисдикції*.

Сьогодні існує ряд відпрацьованих схем виводу грошей на закордонні (офшорні) рахунки. Найпопулярніші варіанти можна розділити на чотири групи, а саме:

1. Використання компанії-посередника.

Компанія-комітент, яка зареєстрована в Україні, укладає посередницький договір з нерезидентною компанією-комісіонером, зареєстрованою в офшорі. За умов договору, комісіонер здійснює реалізацію товарів і одержує за це максимально можливу винагороду. При цьому офшор, як правило, бере участь у самій реалізації товару тільки номінально, а отже і не зазнає витрат. Таким чином, комітент одержує мінімальний прибуток, велика ж її частина буде доходом комісіонера (офшору) і відповідно, залишиться на його рахунках. У цій схемі найчастіше для зручності використовують офшор, зареєстрований у класичній офшорній зоні, що пред'являє мінімальні вимоги до звітності та адміністрування компаній (наприклад, Бермуди, Домінікана і багато інших).

2. Перепродаж товару.

Суб'єкт господарювання як експортер здійснює поставку (продаж) товарів офшорній компанії за мінімально можливими цінами. Після цього офшорна компанія здійснює перепродаж товару за вищою ціною. Очевидно, що при цьому значна частка прибутку від операції залишається на офшорних рахунках. Для реалізації такої схеми, як і в першому випадку, суб'єкти господарювання зазвичай застосовують класичні офшори. Проте дану схему можна додатково використовувати і для створення міцних торгових зв'язків з іноземними партнерами. У такому разі, офшор має сенс відкривати в державі, що не входить у переліки офшорних зон і має високу репутацію – наприклад, в одній з країн Євросоюзу.

3. Надання інформаційних послуг.

Крім торгових і посередницьких схем, офшор можна також використовувати для надання консалтингових послуг. При цьому суб'єкт господарювання укладає з компанією-офшором договір, оплачує надані послуги і, таким чином, переказує свої кошти на офшорний рахунок. Така схема не вимагає ведення діяльності та наявності будь-яких товарів.

Найпопулярнішими юрисдикціями для офшорів, що надають консалтингові послуги, є європейські держави, особливо – Англія і Німеччина.

4. Отримання позики.

Ще один достатньо простий варіант, який підходить як компаніям, так і приватним особам. Згідно з цією схемою компанія суб'єкта господарювання або приватна особа бере кредит у офшорної компанії, а значить, і виплачує їй певний відсоток по кредиту. Для того, щоб така схема виглядала переконливо в очах податкових органів країни, краще всього використовувати офшор, розміщений у європейській державі з

[5] Controlled Foreign Companies – контроль над іноземними компаніями.

хорошою репутацією і відносно невисокою вартістю обслуговування офшорних компаній (Кіпр, Мальта і т. п.).

Варто зазначити, що яку б із вищенаведених схем не застосовували суб'єкти господарювання при здійсненні виплат з їх внутрішніх рахунків нерезидентам, вони зобов'язані сплатити податок до місцевого бюджету. Розмір податку визначається законодавством. Розмір податку на виплати з доходів з джерелом з України, одержані нерезидентом у результаті ведення господарської діяльності, складає 15% (пункт 160.2 Податкового Кодексу України) [11]. Виняток становлять випадки, що підпадають під дію міжнародних договорів, укладених Україною.

Все вищезазначене дозволяє зробити наступні висновки

1. Процеси реструктуризації активів суб'єктів господарювання в умовах деофшоризації економіки пропонується поділити на два види: *внутрішньодержавні* та *зовнішньодержавні*.

Внутрішньодержавні процеси реструктуризації активів суб'єктів господарювання – це застосування заходів з метою зміни в структурі та складі активної сторони балансу підприємств, що проводяться в межах національної юрисдикцією.

Зовнішньодержавні процеси реструктуризації активів суб'єктів господарювання – це застосування заходів щодо оптимізації оподаткування шляхом планування податків суб'єктом господарювання методом використання легальних механізмів іноземних офшорних юрисдикцій.

2. Деофшоризацію української економіки слід розуміти двояко. З одного боку, вона представляє зменшення числа офшорів, які використовують українські суб'єкти господарювання. З іншого боку, йдеться про зниження вартості товарно-грошових потоків, які надходять до нашої країни через офшорні юрисдикції.

3. З метою виявлення заходів з деофшоризації української економіки, необхідно систематизувати основні причини, при яких українські суб'єкти господарювання активно використовують офшорні юрисдикції для зовнішньодержавної реструктуризації активів у своїй господарській діяльності, а саме: труднощі ведення бізнесу в нашій країні, пов'язані з відносинами власності та недосконалістю податкової системи; додаткові конкурентні переваги, що надаються офшорами українському бізнесу; недосконала структура іноземних інвестицій до України.

4. У питаннях реструктуризації активів суб'єктів господарювання в умовах деофшоризації все не так однозначно. І не можна надавати темі офшорів виключно негативного змісту. Також не можна вирішити зазначені питання без ґрунтовного вивчення цієї проблеми науковцями та системного підходу до питань внутрішньої та зовнішньої реструктуризації активів суб'єктів господарювання та деофшоризації самої держави.

5. Як один із шляхів, можна запропонувати вирішувати завдання вирівнювання конкурентних диспропорцій між українськими компаніями та тими, які інтегровані в міжнародний бізнес, тобто які «пішли» в офшори. Треба казати не про заборону офшорів, а про те, як створити такі умови для бізнесу, щоб у резидентів не виникало бажання виводити гроші з країни. Інший шлях – це лібералізація валютного ринку. Це завдання, зокрема, для Національного банку України. Бо нинішні правила роблять будь-яку пряму участь у подіях за кордоном фактично неможливою, що змушує людей шукати непрямі шляхи. І найголовніше – без ефективної реформи судових і правоохоронних органів, які досі уражені корупцією, деофшоризація буде лише грою за старими правилами.

Література

1. Татулов К.Г. Оффшоры в международном движении капитала // Вестник МГИМО. – 2013. – № 1 – С. 123-126.

2. Терещенко О. О. Фінансові домінанти реструктуризації підприємств / О. О. Терещенко, Н. В. Волошак // Фінанси України. – 2009. – № 4. – С. 82-90.

3. Скудар Р. В. Реструктуризація виробництва в умовах реформування підприємств важкого машинобудування: автореф. дис. … канд. екон. наук: 08.06.01 / Р. В. Скудар //

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена науково-теоретичному обґрунтуванню та розробці практичних рекомендацій з державного регулювання процесів реструктуризації активів суб'єктів господарювання в сучасних умовах деофшоризації. Гіпотезою дослідження є припущення, що державне регулювання процесів реструктуризації активів суб'єктів господарювання в умовах деофшоризації економіки, а також висновки та пропозиції, зроблені на основі виявлення та аналізу особливостей, тенденцій та закономірностей державного регулювання процесів реструктуризації активів суб'єктів господарювання в умовах деофшоризації економіки України, дає можливість удосконалити державне регулювання цих процесів.

SUMMARY

The article is devoted to the scientific and theoretical substantiation and development of practical recommendations concerning the state regulation processes of restructuring of business entities current assets in the deoffshorization conditions. Hypothesis of the study is the assumption that the state regulation processes of restructuring of business entities` current assets under deoffshorization economy as well as the conclusions and proposals made on the basis of identification and analysis features, trends and patterns of the state regulation processes of restructuring of business entities` current assets under deoffshorization of Ukraine's economy, makes it possible to improve the state regulation processes.

Нац. гірнич. ун-т МОН України. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.

4. Кондрашов О. М. Зміст та значення процесів реструктуризації промисловості / О.М. Кондрашов // Економіка та держава. – 2006. – № 5. – С. 22-24.

5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15

6. Павлов П. В. Особый административно-правовой режим на территории офшорных зон: порядок применения и направления совершенствования //NB: Экономика, тренды и управление. – 2012. – № 1 – С. 19-30.

7. Хейфец Б.А. Офшорные юрисдикции в глобальной и национальной экономике: монография. – М.: Экономика, 2008. – С. 133-134.

8. The FATF Recommendations – International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, February 2012. – Paris: FATF/OECD, 2013., p. 11-30.

9. High-risk and non-cooperative jurisdictions [Electronic Resource]. – FATF Public Statement, 21 June 2013. – Mode of access: http://www.fatf-gafi.org/

topics/high-riskandnon-cooperative-jurisdictions/documents/public-statement-june-2013.html.

10. The Deferal of Income Earned Through U.S. Controlled Foreign Corporations: A Policy Study. – US: Office of Tax Policy, Department of the Treasurt, December, 2000., c. VII-XI].

11. Податковий кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

12. Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/196_016.

ГРОШІ ЯК ОБ'ЄКТ РЕЧОВИХ ПРАВ

ДАНИЛЕНКО Ольга Володимирівна - аспірант кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

УДК 347.21

Статья посвящена анализу денег как объекта вещных правоотношений. Проводиться характеристика полномочий, составляющих право собственности на деньги, на основании чего раскрывается специфика и особенности регулирования указанных отношений. Обосновано, что такой вид вещных прав, как право собственности, не может распространяться на деньги во всей своей полноте и последовательности, что объясняется особой юридической природой денег как законного платежного средства.

Ключові слова: гроші, об'єкт цивільних прав, право власності, об'єкт речових прав

Постановка та актуальність проблеми

Питання, пов'язані з грошима, є досить глобальними і багато чисельними, відповідно будь-яке дослідження проблематики грошей не може бути вичерпним і містити кінцеву відповідь.

Аналізуючи стан досліджень на сучасному етапі розвитку науки цивільного права, не можна не відзначити, що чимала кількість робіт присвячена проблемам грошового зобов'язання, а гроші, будучи об'єктом цивільних прав, у науковому колі найчастіше розглядаються саме як об'єкт вказаних зобов'язань. Такий стан речей є виправданим, адже грошові зобов'язальні правовідносини опосередковують динаміку грошових відносин, виступають правовою формою грошового обігу, що є виключно динамічним процесом і пов'язаний з процесом безупинного руху грошей при виконанні ними своїх функцій.

Разом з тим слід зауважити, що цивільно-правові проблеми грошей як об'єктів неможливо дослідити, уникнувши аналізу права власності, яке для цивілістів є визначальним. Адже припинення грошових зобов'язань виконанням є юридичним фактом виникнення правовідносин, що фіксують статику майнового стану учасників цивільного обороту, тобто правовідносин речових. Таким чином, гроші, ставши складовою частиною майна кредитора по припиненому грошовому зобов'язанню, не можуть не стати об'єктом економічного присвоєння, тобто об'єктом речових прав [1, с. 66].- У зв'язку з чим є актуальним розгляд грошей у сфері речових прав, зокрема як об'єкта права власності. Серед правників, які торкалися зазначеної тематики у своїх роботах, можна відзначити М.Л. Башкатова [1; 2; 3], О. Латиєва [4], С.А. Синіцина [2; 3], В.А. Сиротина [5], К.І. Скловського [6; 15], В.Л. Яроцького [7, с. 380-402]. Однак, вказана проблематика недостатньо висвітлена у науковій сфері, адже відсутні як окремі роботи з цього приводу, так і значні фрагменти стосовно грошей як об'єкта речових прав у відповідній юридичній літературі, що обумовлює значимість обраної теми.

Метою даної статті є з'ясування специфіки речових прав, зокрема права власності, на гроші, визначення особливостей ре-

гулювання вказаних відносин. Здійснити це видається можливим у ході аналізу та характеристики повноважень, що складають право власності на гроші, що і становитиме дослідницьке завдання даної наукової роботи.

Виклад основного матеріалу

Традиційно право власності визнається найбільш повним (у порівнянні з іншими речовими правами) правом, яке характеризується повним та всебічним пануванням особи над річчю. Це означає, що власник здійснює свої правомочності незалежно від інших осіб й у такому правовому полі, коли не може бути влади над цією ж річчю з боку інших суб'єктів. Право власності у суб'єктивному значенні визначається як закріплені у відповідних нормах права можливості суб'єкта володіти, користуватися і розпоряджатися належним йому майном на свій розсуд у межах, передбачених законом [8, с. 10].

Автором класичної «тріади» повноважень власника є В.Г. Кукольник, який ще у минулих століттях вказував на те, що « … право собственности есть право в вещи, из коего следует власть владеть вещью, пользоваться и по произволению располагать оною…» [9, с. 105]. Відзначимо, що підхід, за яким зміст права власності зводиться до єдності трьох повноважень власника, був неодноразово підданий критиці різними авторами різних часових періодів. Наприклад, дореволюційні вчені В.І. Сінайський, Г.Ф. Шершеневич наголошували, що право власності не вичерпується вищезазначеними повноваженнями, а їх втрата для власника не означає втрату права власності [10, с. 206; 11. с. 220-221]. Деякі радянські вчені пропонували інший підхід до визначення права власності, уникаючи посилання на тріаду. Наприклад, А.В. Венедиктов під правом власності розумів право індивіда або колективу використовувати засоби і предмети виробництва своєю владою й у своєму інтересі [12, с. 34]. Однак дане поняття не отримало підтримки серед вчених-цивілістів. Зокрема, В.П. Маслов,- Д. Єремеєв та інші вчені вважали, що запропоноване А. В. Венедиктовим визначення все-таки не розкриває суті і змісту права власності [8, с. 11]. З огляду на таке, зазначене визначення, не отримавши підтримки вчених-цивілістів, залишилося предметом наукових дискусій. Слід наголосити, що серед вітчизняних вчених сучасного періоду також існують спроби визначити право власності без посилання на традиційну тріаду. За висновком О.В. Дзери: право власності – це визначене законом право, яке закріплює абсолютну приналежність майна особі (власнику) та визначає її права та обов'язки щодо цього майна [13, с. 8].

На основі вищеперерахованого, слід констатувати факт того, що наукові пошуки найбільш досконалого визначення права власності продовжуються, а дискусія з даного приводу триває. Очевидно, це пов'язано з тим, що право власності – феномен, що здається одночасно простим і надзвичайно важким, зрозумілим і недосяжним, лінійним та структурованим, скомпільованим і розосередженим, необхідним для його осягнення як такого і навпаки – лише як передумова, інструмент і наслідок дії різних правових механізмів [7, с. 47]. До того ж зміст права власності та склад повноважень зі змінами правової системи піддаються певному розвитку. Передумовою цьому стає інформаційний та науково-технічний прогрес, поява нових комунікаційних систем, внаслідок чого з'являється дедалі більше нетрадиційних благ, що визнають правопорядком об'єктами права. Разом з тим розв'язання вказаної дослідницької проблеми не є предметом даного дослідження. Слід мати на увазі, що кожне з досліджуваних наукових визначень має певну цінність, однак у межах даної роботи при характеристиці грошей як об'єкта права власності ми будемо виходити із визначення, що спирається на традиційну «тріаду» як найбільш характерні повноваження власника.

Норми цивільного права України також розкривають зміст суб'єктивного права власності через тріаду класичних повноважень власника: власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном (ст. 317 ЦК України) [14]. Тобто відповідно до чинного законодавства

власник на свій розсуд володіє, користується та розпоряджається належним йому майном і має право вчиняти будь-які дії, що не суперечать закону.

Традиційно право володіння розуміється як заснована на законі можливість мати в себе певне майно, утримувати його в себе, тобто фактично панувати над майном [7, с. 90]. У науковій сфері володіння пов'язують з фізичним аспектом і пояснюють його як «достатньо тривале, стійке, захищене від стороннього втручання фізичне, реальне панування над річчю» [15, с. 274] або «юридичну забезпечену можливість власника мати майно у своєму віданні, у сфері свого фактичного господарського впливу» [16, с. 637]. Слід зазначити, що, без сумніву, така правомочність стосовно грошових знаків, які, як ми вказували у ранніх роботах, є предметами матеріального світу, є здійсненною. Тому, якщо існує право власності на гроші, то правомочність володіння входить до його змісту. Під правом володіння грошами слід розуміти право фактичного, фізичного та господарського панування над банкнотами та монетами, яке полягає у можливості особи мати, утримувати їх у себе. Разом з тим В.А. Бєлов вказує, що тільки фактичне володіння масою родових речей безумовно її індивідуалізує, тобто перетворює її в об'єкт абсолютного права (права власності) [17].- У такому випадку слід мати на увазі, що, лише фактично володіючи грошами як абсолютно однорідним об'єктом, можна мати їх на праві власності. При цьому, необхідно зауважити, що з огляду на абсолютну однорідність грошей, вони є таким майном, що у вищій мірі неможливо розпізнати [18, с. 140]. Відповідно фактичне володіння грошами завжди презумується як правомірне. Наприклад, особа А передала особі Б гроші на зберігання, які особа Б незаконно витратила. У такому випадку власник грошей може лише відшкодувати завдані йому збитки, разом з тим відшукати самі гроші неможливо, вони втрачені для власника назавжди. Виходячи із зазначеного, можна припустити, що право володіння на гроші, на відміну від звичайних речей, носить ненадійний характер. Очевидно, що втрата фактичного володіння грошей означає для власника і втрату права власності на гроші.

Наступна складова у змісті права власності – це правомочність користування, тобто право на здобуття з речі її корисних властивостей, привласнення плодів та прибутків, що приносяться річчю. Щодо грошей «користування» також має свою специфіку. Як ми вказували вище, споживна цінність грошей виражається їх номінальною вартістю і пов'язана з можливістю для осіб в обмін на гроші отримувати будь-які блага, що носять оплатний характер, а не полягає у задоволенні потреб людини за рахунок їх фізичних, хімічних, біологічних та інших властивостей, що характерно для речей. Таким чином, буквально користуватися грошами означає обмінювати їх на інші блага, що призводить до вибуття їх з фактичного володіння особи, тобто втрати у неї права власності на гроші. У літературі зазначається: використання грошей можливе лише в процесі їх відчуження власником, лише в цьому випадку гроші можуть виконати свою функцію засобу обігу [19]. Це призводить до висновку, що здобуття з грошей їх корисних властивостей полягає у їх відчуженні або їх витрачанні. Отже, користування грошима можливе в процесі їх відчуження, тобто припинення права власності на гроші. Відповідно вбачається, що здійснення власником правомочності користування щодо грошей означає їх витрачання, тобто відчуження, що відбувається в процесі використання їх як засобу платежу та обігу в цивільному обороті, що призводить до втрати права власності. Тобто правомочність користування стосовно грошей є актом розпорядження ними.

Ще однією правомочністю, що посідає особливе місце серед усіх повноважень власника, є право розпоряджання – право власника визначити юридичну долю майна – встановити різні конкретні правовідносини з третіми особами з приводу майна, що йому належить, припинити чи обмежити своє право власності. Завдяки вказаній правомочності виявляється можливість здійснювати повне юридичне панування над об'єктом. Розпорядження є безспірним повноваженням щодо грошей, що прямо

передбачено у нормах закону, які визнають гроші предметом договорів дарування, пожертви, позики тощо. Однак необхідно зауважити, що здійснення цього повноваження щодо грошей порівняно з речами наділено певними особливостями, що пов'язано з особливостями відчуження грошей, які в цивільному обороті, насамперед, виступають як платіжний засіб. Ця проблема підлягає більш докладному аналізу в межах окремого дослідження. У межах даної статті зазначимо лише, що повнота панування особи над грошима як об'єктом права власності у порівнянні з речами вужча. І це пов'язано зі специфікою грошей, що також відрізняє їх від речей, а саме наявності в них публічно-правого елементу, що породжує встановлення публічних меж прав власника грошей. Так, держава, не будучи фактичним власником грошей, залишається єдиним суб'єктом, який може здійснити такі юридично важливі дії стосовно грошей та визначати їх долю, які не можуть здійснювати їх власники. Наприклад, держава може змінювати курс валют, вводити в обіг нову грошову одиницю, проводити деномінацію, девальвацію грошей. Разом з тим власник грошових знаків не може повністю самостійно визначати їх долю та стан, наприклад, заборонено перекарбовувати монети, які знаходяться в обігу, переробляти номінал банкноти, виправляти їх серійний номер. Звичайно, такі заходи забезпечуються шляхом владних приписів, однак вони мають безпосередньо цивільно-правові наслідки. Це наштовхує на висновок, про те, що гроші, на відміну від речей, виступають таким об'єктом, який не припускає повного панування над собою лише їх власника, і надають йому дещо обмежені можливості розпорядження.

До того ж однією з ознак права власності є його обтяженість, яка означає, що з моменту набуття права власності на майно, власник, незалежно від задоволення чи незадоволення цим майном певних потреб та взаємодії з іншими суб'єктами, наділений законом юридичним обов'язком щодо утримання майна, який виникає та існує в силу самого факту набуття права власності [20, с. 23]. Тобто володіння передбачає для власника тягар утримання майна. Це положення закріплене в ч. 4 ст. 319 ЦК України, у якій вказується, що власність зобов'язує. Разом з тим закон України «Про Національний банк України» визначає порядок заміни зношених і пошкоджених банкнот і монет, зокрема, у ст. 38 зазначено, що зношені і пошкоджені грошові знаки України приймаються й обмінюються безоплатно на нові грошові знаки Національним банком та банками України без обмежень щодо сум та строків такої заміни. Таким чином, стосовно грошей тягар утримання покладається не на осіб, які об'єктивно є власниками грошових знаків, а на суб'єкти, визначені законом, що є виключенням із загального правила, і дозволяє вказувати на відмінність грошей від речей.

Як відомо, для захисту права власності використовується позов про витребування речі власника (віндикаційний позов). Але згідно з чинним законодавством, віндикація грошей прямо заборонена законом (ст. 389 ЦК України) [14]. Судова практика також стоїть на тому, що у випадку пред'явлення позовів про витребування грошей із чужого незаконного володіння суди обґрунтовано відмовляють у їх задоволенні. Мотивом відмови є той факт, що предметом позову про витребування майна із незаконного чужого володіння може бути індивідуально визначене майно, що існує в натурі на момент подання позову, а майно, яке визначається родовими ознаками, не може бути предметом даного позову, оскільки грошові суми визначаються родовими ознаками, позов про повернення грошових сум є невідникаційним, а зобов'язально-правовим, у зв'язку з чим правомірний висновок про відмову в позові [21].

Обмежена щодо грошей і можливість використання такого способу захисту, як визнання права власності на них. Як зазначається, пред'явлення позову про визнання права власності на грошові кошти можлива лише у тому випадку, коли гроші функціонально належать до складу іншого об'єкта, наприклад спадщини, майна, що є спільною сумісною власністю і т.і., а не існують «самі по собі». «Поодиноке плавання» грошових коштів у цивільному обороті

виключає можливість застосування даного способу захисту [7, с. 388]. Тобто ми знову наштовхуємося на виключення із загального правила.

Висновки

Спираючись на вищевикладене, ми приходимо до висновку, що такий різновид речових прав, як право власності, що надає власнику найширший спектр повноважень по володінню, користуванню та розпорядженню майном не може поширюватися на гроші у всій своїй повноті та послідовності. У даному контексті необхідно погодитися з думкою, висловленою К.І. Скловським, про те, що власність на гроші виявляється завжди неповною, недосконалою (хоча право власності – право повне та досконале), а основною відмінністю грошей як об'єкта права є їх непідвладність уповноваженій особі [6, с. 147].

Звичайно, гроші у формі грошових знаків, як і речі, є матеріальними предметами світу, що дозволяє розглядати їх у межах речових правовідносин. Разом з тим речові права на гроші мають певні відхилення від звичайної моделі регулювання вказаних відносин, що пов'язані насамперед з механізмом реалізації повноважень, що складають право власності. Це пояснюється особливою юридичною природою грошей як законного платіжного засобу.

Безумовно, гроші у формі грошових знаків є об'єктами права власності. Це спонукає застосовувати аналогію закону у тих випадках, коли йдеться про приватні права на гроші, та вирішувати спори на базі підходів, які застосовуються відповідно для врегулювання відносин щодо речей. Разом з тим при розгляді правового режиму власності на гроші завжди необхідно зважати на їх специфічну природу. Гроші навіть у їх матеріальному прояві не є власне речами за своєю правовою природою, відповідно й розповсюдження правового режиму власності на них не можна назвати повним.

Література

1. Башкатов М.Л. Деньги в гражданском праве: очерк некоторых проблем теории [Текст] / М.Л. Башкатов. // Актуальные проблемы гражданского права. Сборник статей. – М.: Норам, 2008. – Вып. 12. –- С. 56-80;

2. Башкатов М.Л., Синицын С.А. Проблемы режима денег в области вещных правоотношений. (Начало) [Текст] / М.Л. Башкатов, С.А. Синицын. // Законодательство. – М., 2005. – № 5. – С. 16-23;

3. Башкатов М.Л., Синицын С.А. Проблемы режима денег в области вещных правоотношений. Окончание [Текст] / М.Л. Башкатов, С.А. Синицын. // Законодательство. – М., 2005. – № 6. – С. 19-25;

4. Латыев А. Бездокументарные ценные бумаги и деньги как объекты вещных прав [Текст] / А. Латыев. // Российская юстиция. – М., 2004. – № 4. – С. 54-56;

5. Сиротин В.А. Деньги и собственность [Текст] / В.А. Сиротин. // Закон и право. – М.: Юнити-Дана, 2008. – № 1. – С. 29-32;

6. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве [Текст] / К.И. Скловский. – 5-е изд., перераб. – М.: Статут, 2010. – 893 с.;

7. Харьковская цивилистическая школа: право собственности [Текст]: монография / Под ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков : Право, 2012. – 424 с.

8. Яворська О.С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України: навчальний посібник / О.С. Яворська. – К.: Атіка, 2008. – 256 с.;

9. Рубанов А.А. Проблемы совершенствования теоретической модели права собственности [Текст] / А.А. Рубанов // Развитие советского гражданского права на современном этапе. (Малеина Н.С., Мозолин В.П. и др .). – М., 1986.;

10. Синайский В.И. Русское гражданское право [Текст] / В.И. Синайский. –М.: Статут, 2002. – 638 с.;

11. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Введение. Общая часть. Особенная часть [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – Тула : Автограф, 2001. – 720 с.;

12. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность [Текст] / А.В. Венедиктов. – М.-Л., 1948. – 839 с.;

13. Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні [Текст] : монографія / О. В. Дзера. – К.: Вентурі, 1996. – 272 с. ;

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу грошей як об'єкта речових прав. Охарактеризовано повноваження, що складають право власності на гроші, на підставі чого визначено їх специфіку та розкрито особливості регулювання вказаних відносин. Обґрунтовано, що такий різновид речових прав, як право власності, не може поширюватися на гроші у всій своїй повноті та послідовності, що пояснюється особливою юридичною природою грошей як законного платіжного засобу.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of money as an object of real rights. Characterized powers that make up the ownership of the money, based on what defines their specifics and peculiarities regulation of these relations. Proved that this kind of real rights as the right of property can not apply for money in all its fullness and consistency, due to the special legal nature of money as legal tender.

14. Цивільний кодекс України // ВВР України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.;

15. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве [Текст] / К.И. Скловский . –4-е изд., перераб,доп. –М. : Статут, 2008. – 922 с.;

16. Дзера О.В. Загальна характеристика права власності / О.В. Дзера // Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред.. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової , Р.А. Майданика. –3-тє вид, перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.;

17. Белов В.А. Смешение вещей [Текст] / В.А. Белов. // ЭЖ-Юрист, 2007. – № 35. – С.

18. Цитович П. П. Деньги в области гражданского права / П. П. Цитович // Антологія української юридичної думки : в 6-ти т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Юридична книга, 2002–2004. – Т. 6 : Цивільне право. – 584 с.

19. Новоселова Л.А. Проценты по денежным обязательствам [Електронний ресурс] / Л.А. Новоселова. – 2-е изд., исправ. и допол. – М.: Статут, 2003. – Режим доступу: http://www.ex-jure.ru/law/news.php?newsid=455;

20. Мандрика Л.М. Право власності політичних партій в Україні [Текст]: дис… канд.юрид.наук: 12.00.03/ Л.М. Мандрика; Національний ун-т внутрішніх справ. –Х, 2005. – 203 с.;

21. Постанова ВГСУ від 27 листопада 2007 р. № 25/64/07 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_1788207.html

ВЗАЄМОВПЛИВ РЕЛІГІЇ І ПРАВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

ЄРМАКОВА Ганна Сергіївна - кандидат філософських наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК: 340.12:2-74-67

Представленная статья посвящена анализу трансформационных проявлений взаимосвязи религии и права с определением общих тенденций в указанной сфере в истории современного мира. В итоге указано, что этот исторический опыт для государства на современном этапе его развития является поучительным, поскольку, если еще более двухсот лет назад люди пытались решить возможные спорные вопросы мирным путем, то для современного общества принципы толерантности должны стать доминирующими.

Ключові слова: релігія, право, законодавство, держава, взаємозв'язок, історичний розвиток.

У найрізноманітніших історичних умовах у будь-який соціальній системі релігія завжди виконує в суспільстві певні функції. Релігія як форма суспільної свідомості формує систему людських норм і цінностей. Релігія тісно пов'язана з мораллю суспільства, розвитком культурних цінностей, визначає особливий тип духовно-матеріальної організації, менталітет народу, впливає на економічний устрій суспільства, релігійна свідомість невід'ємна від правосвідомості і моральної свідомості.

Так, держава за допомогою правової норми може визначати свої стосунки з релігійними організаціями і їх правовий статус у цьому конкретному суспільстві. Правові і релігійні норми можуть співпадати з точки зору свого морально-етичного змісту. Наприклад, серед заповідей Нагірної проповіді Христа – «не убий» і «не вкради». При цьому треба також враховувати, що з точки зору механізму дії релігійні норми – потужний внутрішній регулятор поведінки. Тому вони – необхідний і важливий інструмент підтримки і збереження морального і правового порядку в суспільстві[3].

На основі релігійних представлень складаються релігійні норми як один з різновидів соціальних норм, що містяться в різних релігійних книгах (Старий Завіт, Новий Заповіт, Коран, Сунна та ін.), у рішеннях зборів духовенства, у творах авторитетних релігійних письменників. Релігія і релігійні норми виникають пізніше за первинні мононорми, але швидко проникають в усі регулятивні механізми первісного суспільства. У рамках мононорм були тісно переплетені моральні, релігійні, міфологічні представлення і правила, зміст яких визначався складними умовами виживання людини того часу. В період розпаду первіснообщинного устрою відбувається диференціація мононорм на релігію, право, мораль[1].

Права людини – це права, нерозривно пов'язані з самим існуванням людини: право на життя, на свободу в усіх її проявах, право на повагу до людської гідності, на опір гнобленню. Конституція України визначає такі групи основних прав людини і громадянина: особисті права на свободу світогляду і віросповідання[2].

Характер взаємодії норм права і релігійних норм у системі соціальної регуляції

того або іншого суспільства визначається зв'язком правових і релігійних норм з мораллю і зв'язком права з державою.

Ряд авторів звертається до аналізу проблем співвідношення права і релігії (В. Клочков,- Д. Угринович, С. Бублик та ін.), досліджує спільні риси і відмінності права і релігії як форм свідомості й суспільних регуляторів з урахуванням їх ґенези, сфери регулювання, лінгвістичних особливостей, формального, функціонального, ціннісного аспектів. взаємодія права і релігії в процесі суспільного регулювання, протиріччя, що виникають між правовими і релігійними приписами. Стаття 35 Конституції закріплює право кожної людини, яка проживає на території України (а не тільки для її громадян) на «свободу світогляду і віросповідання» [3].

Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення права на свободу світогляду й віросповідання (свободу совісті) може бути обмежено, за Конституцією, лише законом в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Принциповим є положення Конституції, що церква й релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Наголошується на тому, що жодна релігія не може бути визнана державною як обов'язкова.

У різних віросповіданнях встановлюються обов'язкові для віруючих правила – релігійні норми. Безліч релігійних норм тісно пов'язана з мораллю, моральністю, що дозволяє їм бути регулятором стосунків не лише між окремими індивідами, але і регулятором внутрішньої поведінки кожної людини. Норми релігії впливають на свідомість особи, формують у ній певні погляди, мотивації, цінності.

Серед характерних рис виявляється декілька релігійних правових систем. Нерозривний зв'язок з релігією, де кожна правова система, що входить до цієї правової сім'ї, є частиною певної релігії – ісламу, індуїзму, іудаїзму, християнства. Норми права засновуються на релігійних уявленнях і віруваннях, унаслідок чого правові й релігійні норми тісно переплетені, а часто і збігаються. У цих системах не відбулося чіткого виокремлення норм права з інших соціальних норм, насамперед релігійних.

У процесі трансформаційних проявів взаємозв'язку релігії та права існує чотири правові системи, а саме: системи мусульманського, індуського, іудейського й канонічного права[2].

Розглянемо характерні ознаки мусульманського права. Мусульманське право, на відміну від національних правових систем, є не самостійною системою норм, а складовою частиною ісламу. Ця релігія містить, по-перше, теологію, яка встановлює догми й уточнює, в що мусульманин повинен вірити, по-друге, шаріат, який наказує віруючим, що вони повинні і що не повинні робити. Шаріат у перекладі з арабської мови означає «шлях прямування» і є сукупністю правил поведінки, які називаються мусульманським правом. Той, хто порушує приписи шаріату, є не просто правопорушником, а відступником ісламської віри, який буде покараний Аллахом.

Іслам – наймолодша зі світових релігій. її виникнення в VII столітті пов'язане з діяльністю Пророка Мухаммеда, що відповідно до переказу передав волю Аллаха людям. Незважаючи на відносно молодий вік, іслам швидко поширився по всьому світу. Спочатку він знайшов своїх прихильників в Африці, потім проникнув в Південну Європу та Азію. Нині мусульманське право охоплює своєю дією близько 1 млрд. осіб і є однією із тих правових систем, що продовжують інтенсивно розвиватися.

Мусульманське право складається переважно з обов'язків людини і санкцій за їх порушення. Ці обов'язки наказують мусульманинові здійснювати певні пристойні з погляду ісламу дії та утримуватися від непристойних. Наприклад, Коран наказує, щоб мусульманин співчував безпомічним і слабким, чесно вів торговельні справи, не підкуповував суддю, не займався лихварством і не грав в азартні ігри. Мусульманське право передбачає за порушення багатьох норм жорстокі покарання – страту, покалічення, биття ціпками.

Мусульманське право сформувалося в період середньовіччя в VII–X століттях і розглядається як результат божественного одкровення, внаслідок чого воно не спирається на авторитет будь-якого земного творця права, що спричиняє певні наслідки. Один із них полягає в тому, що мусульманське право, як право, божественне. У західних правових системах загальновизнано, що зміст права змінюється, оскільки законодавець, судді й усі інші сили суспільства, які беруть участь у правотворчому процесі, пристосовують його до мінливих потреб суспільства. Іслам виходить із постулату про богоданний характер усього сущого права, яке Аллах відкрив людям через Пророка Мухаммеда. Тому ісламська юриспруденція не знає історичного підходу до права, яке повинне відбивати існуючі в суспільстві відносини. Більше того, право дароване людині Аллахом раз і назавжди. Суспільство пристосовується до права, а не породжує його, з метою використання як інструменту для вирішення нових життєвих проблем, які щоденно виникають. Це призводить до того, що багато положень мусульманського права має архаїчний характер, тобто не відповідає сучасним вимогам суспільного розвитку [1].

Індуське право є складовою частиною індуїзму – релігії, що є комплексом різноманітних релігійних, філософських і соціальних поглядів. Індуїзм сформувався внаслідок еволюції і злиття ведичних і брахманських традицій. В основу його віровчення покладено релігійні та філософські ідеї брахманізму (карма, сансара, реінкарна-ція та ін). Серед розмаїття богів найбільш поширені й шановані: Брахма, Вішну і Шива. Індуїзм відрізняється від інших релігій віротерпимістю, відсутністю агресії до осіб, які дотримуються інших поглядів. Кожен індус може вірити в того чи іншого бога, в кількох богів або взагалі не вірити в нього. Індуїзм має безліч культів і ритуалів, але не має чітко окресленої теологічної доктрини. Водночас він містить певні, основні вірування релігійно-філософського характеру, яких дотримується абсолютна більшість індусів. Визначальною рисою індуїзму є також відсутність єдиної релігійної організації. З часом із цих вірувань, що мають спільну основу, розвилися різноманітні релігійні напрямки, такі як буддизм, джайнізм, сикхізм. Їх розглядають і як самостійні релігії, і як напрямки індуїзму [2].

Персональний характер дії права, що поширюється тільки на осіб, які сповідують індуїзм, незалежно від того, в яких державах вони мешкають. Найбіл ьша громада прихильників індуїзму (близько 1 млрд.) проживає в Індії, де вони становлять близько 83 відсотків населення. Як релігійні меншості, вони представлені в Палестині, Бірмі, Сингапурі, Малайзії, Танзанії, Уганді й Кенії. У судовій практиці Індії склалося правило, відповідно до якого індуське право діє стосовно осіб, виходячи з двох критеріїв – народження в родині індусів або належність до релігії. Воно не поширюється на осіб, які перейшли у віру, несумісну з індуїзмом. Проте індус не втрачає права знову повернутися до своєї віри, що тягне за собою відновлення дії на нього індуського права. Норми індуського права застосовуються до послідовників усіх релігійних напрямків індуїзму – буддизму, джайнізму, сикхізму та ін. Індуське право офіційно не поширюється на чотири релігійні меншості Індії – мусульман, християн, іудеїв і парсів.

В індуському праві існує кілька шкіл, наявність яких пояснюється різними причинами – великою різнорідністю населення (в Індії проживає близько 500 народностей, які говорять 1652 мовами) і великою розмаїтістю джерел права. В одній місцевості віддають перевагу одним із них, в другій – іншим. В індуському праві переважають дві головні школи – Митакшара і Дайябхага. Ці школи разом з підшколами панують кожна у відповідних географічних районах, хоча особистий статус індивідів й не залежить від того, де вони проживають. Школа Дайябхага поширена в Бенгалії й Ассамі, Митакшара – в інших частинах Індії та Пакистані.

Історія Єврейського права є однією з найстаріших правових систем світу: воно налічує понад три тисячоліття. Іудейському

праву притаманний цілий ряд неповторних рис, які визначають його самобутність і які відрізняють його від інших релігійних систем.

Єврейське право є складовою частиною іудаїзму. Як і розглянуті вище правові системи, воно є нерозривною частиною цієї релігії – однієї з найстаріших релігій світу. Таке співвідношення права й релігії зумовлюється кількома чинниками. Спільним походженням і збігом джерел права і джерел релігії. Відповідно до основ єврейської віри джерелом єврейського права й релігії є Божественне відкриття. Релігійні установки, що визначають ставлення людини до Творця, дотримання суботи і свят, закони кошерності та інші, є одночасно і правовими нормами, і релігійними. З єдності релігійних і правових норм випливає суворий обов'язок єврея дотримуватися не тільки суто релігійних приписів, а й юридичних законів іудаїзму, оскільки їх порушення – не менш тяжкий гріх. Право й релігія поєднані однією системою правозастосування всіх норм. Ті самі органи й особи, які вирішували питання щодо релігійних відносин, вирішували й питання, пов'язані з суто правовими відносинами – майновими суперечками, трудовими відносинами, конфліктами щодо купівлі й продажу тощо.

Іудейське право поширюється виключно на одну націю – євреїв. Цим єврейське право відрізняється від усіх інших релігійно-правових систем, таких, наприклад, як мусульманська, яка завжди була мультинаціональна і поширювала свою дію на віруючих різних національностей. Перебуваючи на чужині, у вигнанні, єврейський народ продовжував існувати як нація, а не як релігійна секта, постійно й безупинно розвиваючи своє право – найважливішу національну цінність, у якій яскраво виявляється його сутність. Право за таких умов виконувало в тому числі й функцію підтримки і збереження національної й релігійної самобутності єврейської нації. Одним з основних принципів іудейського права є принцип богообраності іудейського народу, його вирізнення Богом серед інших народів[3].

Норми іудейського права переважно містять обов'язки та заборони. Як і в інших релігійних системах, в іудейському праві переважають норми, що забороняють і зобов'язують, над тими, що уповноважують; імперативні над диспозитивними[3].

Канонічне право – це релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує християнство. Назва цієї правової системи походить від грецького терміна «канон», який спочатку означав усяке знаряддя для проведення прямих ліній або для рівняння площин, але згодом його зміст змінився і ним почали називати правила християнської віри і життя. У юридичному значенні цей термін почали вживати для позначення правил поведінки (норм), прийнятих церквою для упорядкування суспільних відносин усередині християнської громади.

Необхідно зазначити, що до XII століття термін «канонічне право» практично не застосовувався, бо не існувало окремої системи норм права, які б відрізнялися від суто релігійних норм, що регулюють питання віри, культу тощо. Норми права й норми релігії були тісно переплетені. При цьому в християнстві завжди була присутня ідея про богоугодний характер права, його всеприсутності в божественній світобудові. Тому порушення норм права завжди розглядалося як гріх[7].

Канонічне право в Європі розвивалося в умовах становлення особливого політико-правового статусу Римської церкви. Між державою і релігійними організаціями часто виникали протиріччя, пов'язані з боротьбою за владу над людьми. Проте загальновизнаним є факт, що будь-яка релігійна організація завжди існує в рамках тієї чи іншої держави і завжди її влада підкорюється суверенній владі цієї держави. Особливістю статусу християнської церкви в середні віка стала її боротьба за побудову єдиної централізованої церкви на чолі з Папою Римським, яка була б незалежна від державної влади. Ця боротьба, що дістала назву Папської революції, точилася в XI–XII століттях і відіграла ключову роль у розвитку канонічного права.

Папська революція поставила два завдання: по-перше, побудова єдиної централізованої церкви, що охоплює весь християнський світ, управління якою здійснюється виключно Папою Римським; по-друге, проголошення незалежності й верховенства влади церкви над державною владою, втіленням якої був імператор. Під час революції Папа Григорій VII у 1075 році видав документ за назвою «Диктати Папи», що складався з 27 положень. Результатом цього протистояння стало прийняття в 1122 році Вормського конкордату. Імператор гарантував Папі повну й виключну владу над церквою і духівництвом, а також значну владу над мирянами. Папа мав вищу владу в питаннях релігійної практики й віри, він один міг давати відпущення серйозних гріхів, канонізувати святих, розподіляти індульгенції, схвалював усі зведення в духовний сан, установлював функції й повноваження всіх служителів церкви, створював і скасовував єпархії, став головним управителем усієї церковної власності. Він законодавствував за допомогою видання декреталій, скликав і керував всесвітніми соборами, тлумачив закони, дарував привілеї й дозволи, був також верховним суддею і відправником правосуддя[4].

Крім того, церква набула загальної юрисдикції у справах, не пов'язаних із внутрішньоцерковними відносинами. Папа здобув владу над мирянами в питаннях віри й моралі, а також в деяких цивільних питаннях, таких як шлюб і спадщина. З деяких питань церква отримала виключну юрисдикцію, а з окремих поділяла її зі світською владою.

У результаті Папської революції церква стала особливим політико-правовим утворенням у Європі. Не будучи державою, вона, як зазначає Г. Берман, набула багатьох її ознак і оголосила себе незалежною, ієрархічною, публічною владою. Її глава – Папа мав право видавати закони, а церква проводила їх через адміністративну ієрархію, через яку Папа правив так само, як нині править суверенний правитель через своїх представників. Церква тлумачила свої закони і застосовувала їх через судову ієрархію, вершиною якої була папська курія в Римі. Таким чином, вона здійснювала законодавчі, адміністративні й судові повноваження сучасної держави. На додаток до цього церква дотримувалась раціональної системи юриспруденції, канонічного права. Вона обкладала своїх підданих податком у формі десятини та інших повинностей. Через записи про водохрещення і смерть церква, по суті, вела метричні книги. Водохрещення ж надавало свого роду громадянство, якого можна було позбавитися через відлучення від релігії. Час від часу церква збирала армії. Жодна інша релігійна організація у світі не змогла здобути подібного політико-правового статусу[4].

Вплив римського права на процес розвитку системи канонічного права. Відкриття наприкінці XI століття Зводу законів Юстиніана, його вивчення й викладання – основні події у становленні всього права в Європі. Римське право розглядалося як право ідеальне, як писане втілення розуму, принципами якого повинні керуватися всі, включаючи й церкву. Канонічне право запозичало багато понять і норм римського права, особливо в питаннях власності, спадкування й договорів. Зокрема, Граціан використовував при складанні Декрету як загальну схему побудови інституцій Юстиніана, так і величезну кількість виписок із джерел римського цивільного права. Римська церква протягом середніх віків у всіх своїх мирських справах керувалася виключно римським правом, ігноруючи розрізнені варварські звичаї й закони германських племен. Ось чому нерідко церква характеризується як хранителька римського права.

Наявність у канонічного права складної внутрішньої структури. У результаті розвитку вже у XII–XIII століттях воно становило собою не просто сукупність правил поведінки з різних питань, віднесених до компетенції церкви, а чітку систему права зі своєю структурою. Причому аналітичне об'єднання канонічного права, його докладна логічна систематизація відштовхувалися від уявлення про те, що в основі різноманітності правових норм і процедур лежить певний набір фундамен-

тальних правових принципів і що завдання юристів – знайти ці принципи і привести право у відповідність з ними. На підґрунті юрисдикції церкви над певними класами осіб і категоріями справ виникло декілька галузей канонічного права – корпоративне, кримінальне, шлюбно-сімейне, спадкове, право власності, договірне і процесуальне право[1].

Канонічне право ніколи не розглядалося як вічне і незмінне: воно змінювалося відповідно до потреб часу. Цим система канонічного права відрізняється від системи мусульманського права. Як зазначає Е. Аннерс, іслам був так прив'язаний до авторитету Корану, що законотворчість була просто неможлива. Учені тільки розробляли деталі правопорядку шляхом умоглядного філософського тлумачення окремих місць Корану. Арабські правознавці, однак, і не прагнули створити окреме право на основі раціонального аналізу текстів 1. У канонічному праві авторитет Біблії так само ніколи не оспорювався, але водночас визнавалося, що церква може приймати й абсолютно нові норми права, якщо вони не суперечать загальним принципам віри. У Диктатах Папи Григорія VII, виданих у 1075 році, було вперше прямо закріплено його право створювати нові закони відповідно до вимог часу.

Створення двох систем канонічного права після розколу християнської церкви. У другій половині IX століття протиріччя в питаннях влади між Римським і Константинопольським патріархами призвели до розколу єдиної християнської церкви на Західну і Східну, який був остаточно закріплений у 1054 році. Це надзвичайно вплинуло на використання цими церквами певних джерел канонічного права. Західна церква – католики – визнали вищу владу Папи Римського і, відповідно, його актів – декреталій. Східна церква – православні – визнають насамперед джерела, що утворилися в період всесвітніх соборів. Джерела, прийняті церквами після розколу, взаємного визнання не мають. Відмінністю цих систем є також ступінь систематизації норм права. Католицька церква пішла шляхом систематизації канонічного права, усунення внутрішніх протиріч на основі формально-логічних методів схоластики. Східна церква пішла шляхом збереження первісних традицій всесвітніх соборів, через що не знала широкої переробки та систематизації права[1].

Розгляд права як результату божественного відкриття, а не як наслідку раціональної діяльності особистості і держави. Право надане раз і назавжди, тож завдання людини в такій системі – лише правильно усвідомити і витлумачити божественні норми. Якщо оцінювати реальність, а не церковні догмати, то необхідно визнати, що зміст норм релігійного права змінювався протягом історії. Це відбувалося шляхом нового тлумачення релігійними діячами священних текстів. Проте такі релігії, як християнство й іудаїзм, визнали своє право створювати нові норми права.

Персональний характер дії права. Це означає, що засноване на релігії право поширює свою дію не на певну територію, а на конкретну релігійну громаду, тобто індивідуально. Це одна з принципових відмінностей релігійних систем права від національних, що поширюють свою дію за територіальною ознакою – на всіх осіб у межах кордонів держави – і екстериторіальною – на своїх громадян за межами держави. Релігійні правові системи поширюють свою дію тільки на осіб, які сповідують певну релігію, незалежно від того, де, на якій території вони мешкають. Якщо особа відмовилася від своєї релігії, вона виходить зі сфери дії цієї правової системи. Таким чином, право не поширюється на іновірців та атеїстів.

Визнання соціальної цінності права. В усіх релігіях присутня ідея богоугодного характеру права і воно визнається необхідним елементом справедливого суспільного устрою. Р. Давид зазначає, що існує два види принципів, якими керуються незахідні країни. Одні визнають велику цінність права, але саме право розуміють інакше, ніж на Заході (країни мусульманського, індійського й іудейського права), другі відкидають саму ідею права і вважають, що суспільні відносини повинні регламенту-

ватися іншим шляхом (країни Далекого Сходу, Африки й Мадагаскару).

Невизнання принципу формальної рівності прав людини. На відміну, наприклад, від романо-германської правової сім'ї, у якій цей принцип визнано як загальнолюдський, релігійні правові системи наділяють людину різним правовим статусом – правами й обов'язками згідно з належністю до певної групи, вирізненої за такими критеріями, як статевий, національний, релігійний або соціальний. Класичним прикладом може бути кастовий поділ в Індії, який визнаний і захищається індуським правом[1].

Проблема співвідношення моралі й релігії – одна з центральних у комплексі релігієзнавчих досліджень (А. Анісімов, С. Анісімов, В. Шердаков та ін.). Тим паче, релігії у сформованих історично конфесійних формах мали значний і всеосяжний вплив на моральні принципи народів, які їх сповідували. Релігійна мораль, будучи кодифікованою у священних текстах, поширюється разом з релігіями. Слід зауважити, що монотеїстичні релігії чіткіше й жорсткіше визначають межі добра і зла в порівнянні з релігіями, де практикується політеїзм. Однак існують цілі культури і цивілізації, в яких формування моралі та моральності відбувалося в умовах язичництва (древні греки сформулювали золоте правило моральності і розробили саме поняття етики), або які можуть виглядати безрелігійним (конфуціанство китайської цивілізації).

Проблема взаємозв'язків між нормами права і нормами релігії виявляється, стосовно області релігійних норм, складнішою, ніж у тому, що стосується сфер моралі і соціальних угод. Це пояснюється тим, що релігія у змозі формувати громадські і іноді політичні сили значного масштабу, що у ряді випадків балансують на межі сліпого переконаного фанатизму.

Релігійний чинник впливає на право, економіку, політику, державу, міжнаціональні стосунки, сім'ю, на область культури через діяльність віруючих індивідів, груп, організацій у цих областях. Відбувається «накладення» релігійних стосунків на інші громадські стосунки. Звідси – наявність правових систем, повністю відокремлених від релігійних норм і навіть вороже налагоджених відносно будь-якого релігійного впливу. Існують правові системи, повністю побудовані на тій або іншій релігійній концепції. З часів середньовіччя до наших днів найбільш яскравими прикладами теократичної організації суспільства є ісламські країни[1].

У багатьох суспільствах сформувалися більше урівноважені правові системи, де право, не ототожнюючись з релігією, враховує в той же час релігійні правила, надаючи деяким з них якість юридичних норм.

Наприклад, правові системи різних держав Західної Європи сприйняли значну кількість норм релігійного походження. Ця кількість у країнах з сильним світським чинником, таких як Франція, Німеччина, і набагато переконливіше в країнах, де сильний вплив католицької церкви, – в Італії і особливо в Іспанії[6]. Навіть у країнах із сильним світським чинником ряд писаних норм права і судових рішень носить на собі специфічний відбиток релігійних правил. Це знаходить своє вираження в застосуванні деяких особливих принципів в особистих, професійних, дисциплінарних, бюджетних, податкових і інших областях.

Історичний досвід для нашої держави на сучасному етапі її розвитку є повчальним, оскільки, якщо ще понад двісті років тому люди намагалися вирішити можливі спірні питання мирним шляхом, то для сучасного суспільства принципи толерантності повинні стати домінуючими. Великою мірою за збереження миру в державі несе відповідальність її уряд, оскільки саме від спрямованості внутрішнього політичного курсу країни залежить спокій суспільства. Проте жодний уряд світу, якому такий спокій вдалося зберегти, не може повністю цю заслугу приписати собі. Бо головне, вирішальне слово залишається за народом з усіма особливостями його менталітету, віротерпимості, толерантності тощо.

АНОТАЦІЯ

Представлена стаття присвячена аналізу трансформаційних проявів взаємозв'язку релігії та права з визначенням загальних тенденцій у вказаній сфері в історії сучасного світу. У підсумку відзначено, що вказаний історичний досвід для держави на сучасному етапі її розвитку є повчальним, оскільки якщо ще понад двісті років тому люди намагалися вирішити можливі спірні питання мирним шляхом, то для сучасного суспільства принципи толерантності повинні стати домінуючими.

SUMMARY

The presented paper is devoted to the analysis of the relationship of transformational manifestations of religion and the right to the definition of the general trends in this field in the history of the modern world. The result indicated that the historical experience for country at the present stage of its development is instructive, because if more than two hundred years ago, people have tried to solve possible disputes by peaceful means, the modern society, the principles of tolerance should be dominant.

Література:

1. Бурменський М.В. Міжнародне право / За ред. М. В. Бурменського // Навч. посібник – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

2. Теория государства и права / Н.М. Чепурнова, А.В. Серёгин/ М.: ЕАОИ, 2007. – 465 с.

3. Коровіна Л. Д. / Основи правознавства. Навчальний посібник – К., 2008. – 140 с.

4. Котюк В.О. Основи держави і права: Навч. Посіб. – Вид. 3 – К., 2001.

5. Міжнародне публічне право : підручник / за ред. В. М. Репецького. – Вид. 2. – К. : Знання, 2012. – 437 с.

6. Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; За ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

7. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов/ За ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.

МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЙОГО СКЛАДОВІ

НЕСТЕРЕНКО Алла Станіславівна - доктор юридичних наук, доцент, Національний університет «Одеська юридична академія»

УДК 347.73:336.27

В статье проводится исследование в определении составляющих (субъект, объект и методы) механизма функционирования финансовой системы Украины и их взаимосвязей.

Ключові слова: фінансова система, фінанси, апарат управління, система, механізм функціонування фінансової системи, система управління.

Актуальність теми

Фінансова система є доволі складним механізмом. Ефективність її функціонування залежить від двох визначальних чинників. По-перше, від налагодженості фінансових відносин у суспільстві. В основі цього лежить вибір правильної і доцільної для даної країни фінансової моделі, яка стимулює виробника і суспільство. Крім того, важливим фактором виступає дієвість фінансового механізму, а також чітке фінансове законодавство. По-друге, ефективне функціонування фінансової системи залежить від організації управління нею. Управління фінансами, як і будь-якою іншою системою, включає дві основні складові: органи управління і форми та методи управлінської діяльності. У кожній країні управління фінансами здійснюється через наявну систему фінансових відносин. Воно зумовлене історичними, економічними та політичними умовами розвитку держави і підпорядковане фінансовій політиці держави. Таким чином, актуальність теми дослідження виражається у визначенні складових механізму функціонування фінансової системи України та їх взаємозв'язків.

Наукова обґрунтованість

Незважаючи на значну кількість існуючих досліджень щодо фінансової системи взагалі: Опарін В.М. [10], Соколова Є.Д. [13;14], Ковальчук А.Т. [4], Латковська Т.А.[6], Орлюк О.П. [11], досі не існує чіткого пояснення механізму функціонування організації фінансової системи, а аналітична основа для його визначення тільки починає розвиватися. Опис механізму функціонування дається через опис складових його частин. Таким чином, постає потреба у чіткому визначенні складових механізму функціонування фінансової системи України.

Метою даної статті є провести аналіз складових механізму функціонування фінансової системи України та чітко визначити їх склад та взаємозв'язок.

Основний зміст

Перш ніж почати розгляд механізму функціонування фінансової системи України, необхідно звернутись до загальної теорії систем, системного аналізу для загального визначення поняття механізму функціонування складних багаторівневих систем, а також встановлення складових механізму функціонування складних багаторівневих систем, провести аналіз механізму функціонування фінансової системи України. Оскільки, як нами було досліджено раніше [8, с.9-33], фінансова система складна (трьохрівнева) та відкрита; вона є комплек-

сом елементів, що перебувають у взаємодії; цей комплекс є упорядкованим єдиною метою – отримання корисного результату; елементи фінансової системи об'єднані спільним функціонуванням; вони взаємозалежні; виконують певні функції; фінансова система є структурованим комплексом елементів, певним чином організованим та інші. Саме на основі цих характеристик фінансової системи і буде проведено аналіз механізму функціонування систем взагалі та фінансової системи України зокрема. З метою встановлення механізму функціонування фінансової системи України слід, насамперед, визначитися з тими базовими категоріями, які можуть слугувати підґрунтям дослідження зазначеної складної категорії. Отже, маємо визначитися з поняттям і складовими механізму функціонування організаційної системи, механізму функціонування економіки і місцем та роллю у ньому механізму фінансової системи.

Механізмом функціонування організаційної системи у літературі називається набір правил (процедур, функцій), що регламентують дії центру і елементів у процесі функціонування. Опис механізму функціонування дається через опис складових його частин. Як складові частини організаційного механізму розглядаються: цільові функції системи (центру) та її елементів; обмеження механізму функціонування; закон планування; прийнята в системі послідовність дій центру і елементів у процесі функціонування; процедури формування даних, застосовувані центром для отримання інформації про елементи. Таке уявлення значною мірою відповідає виділенню і класифікації частин організаційного механізму, що застосовуються в реальних системах.

У юридичній літературі також використовуються поняття «механізм фінансового регулювання», який визначається як сукупність методів, інструментів, фінансових технологій та правил, за допомогою яких державні та інші уповноважені інститути та органи регулювання та управління впливають на процеси формування та використання фондів грошових ресурсів, потоки капіталів і доходів, поведінку господарюючих суб'єктів для досягнення цілей, визначених соціально-економічною політикою держави [2, с.27].

Кунєв Ю.Д. визначає таке поняття як механізм управління, який, на думку автора, є складним та системним утворенням. Так, у вузькому розумінні механізм управління – це статична єдність певних структурних елементів, які слугують інструментом організації управлінських явищ і процесів. У широкому розумінні – це інструменти впливу на управлінську інформацію, які забезпечують динаміку, реальне функціонування усієї статичної єдності елементів. Таким чином, комплексний механізм соціального управління складається зі структурно-функціонального, структурно-організаційного механізму та механізму управлінської діяльності. Структурно-організаційний механізм утворюють елементи соціальної системи: елементи суб'єкта управління, елементи об'єкта управління. Структурно-функціональний механізм складають основні підсистеми соціальної системи, утворені для виконання відповідних сукупностей функцій: економічна, соціальна, політична, нормативна (правова), комунікативна тощо [5].

Встановлення механізму фінансової системи неможливе без дослідження механізму функціонування економіки. Під механізмом функціонування економіки розуміється система норм, правил, регламентів, прямих і зворотних зв'язків, що носять характер інформаційних потоків, заснованих на узгодженні і підпорядкуванні економічних інтересів суб'єктів на всіх рівнях і стадіях. На основі пізнання цієї системи форм, методів і важелів суб'єкти можуть здійснювати ефективну господарську діяльність, а держава – регулювати економічні процеси на різних рівнях (окремого підприємства, об'єднання, галузі, регіону, країни в цілому) [18].

В управлінні фінансами, як і будь-який інший керованій системі, виділяють *об'єкти* і *суб'єкти* управління. У якості об'єктів управління виступають різноманітні види фінансових відносин, пов'язані з формуванням грошових доходів, накопичень та їх використанням суб'єктами господарювання і державою. Суб'єктами управління є

ті організаційні структури, які здійснюють управління. Відповідно до класифікації фінансових відносин щодо сфер діяльності виділяють три групи об'єктів: фінанси підприємств (установ, організацій), страхові відносини і державні фінанси. Їм відповідають такі суб'єкти управління, як фінансові служби (відділи) підприємств (установ, організацій), страхові органи, фінансові органи та податкові інспекції. Сукупність всіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, називається фінансовим апаратом [17, с.157]. Щодо переліку суб'єктів фінансового апарату та їх класифікації, то нами було проведено дослідження цього питання у попередніх працях [7; 9].

Залежно від цілей і характеру дослідження використовується той чи інший *метод* у вивченні керованої системи. Кожен з представлених методів має свою сферу застосування і може використовуватися в залежності від цілей управління, а також специфіки об'єкта управління. До дослідних методів відносяться методи моделювання, експертні методи, логічний аналіз, причинний аналіз, тестування, морфологічний метод, факторний аналіз. До інструментальних методів, використовуваних для організації функціонування систем державного і муніципального управління, можна віднести нормативний, балансовий та статистичний методи. *Нормативний метод* передбачає застосування в діяльності органів влади норм і нормативів. *Балансовий метод* використовується при розробці та виконанні бюджету. Застосування балансового методу дозволяє визначити оптимальні співвідношення між прибутковими та видатковими статтями бюджету, провідними видами економічної діяльності, дотримуватися пропорції у розподілі обсягів фінансування. *Статистичний метод* передбачає використання коштів статистики при виявленні складаються в суспільстві тенденцій на основі аналізу просторових (територіальних) рядів даних. За основними показниками системи національних рахунків (СНР) оцінюються економічне становище країни, стан її фінансової системи, ефективність виробництва та ін.. Ключовими статистичними показниками на державному рівні прийнято вважати основні макроекономічні показники (валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), чистий національний продукт та ін.) [18]. Щодо зазначених методів, то їх перелік не є вичерпним, і необхідно зазначити, що їх використовують, як правило, у сукупності. Оскільки кожен з методів виконує свою задачу і в сукупності їх використання збільшує ефективність здійснення функціонування фінансової системи країни. Слід зазначити, що для ефективного механізму функціонування фінансової системи слід використовувати комплекс методів, які відповідають потребам у конкретній ситуації, яка складається в державі.

Також слід звернути увагу на те, що при визначенні системи державного управління користуються загальнометодологічним підходом до визначення загальнородового поняття «система». Відповідно до цього підходу під системою розуміється сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках між собою і утворюють певну цілісність, єдність. Без властивостей системності державне управління здійснюватися не може. У ньому задіяні безліч державних органів і громадських структур, велике число посадових осіб та інших службовців, мільйони людей. У державному управлінні використовуються різноманітні і дорогі матеріальні, фінансові та інтелектуальні ресурси, велика кількість інформації. Тільки системність може додати йому необхідну узгодженість, координацію, субординацію, цілеспрямованість, раціональність та ефективність.

Історія економічного розвитку фінансів показує, що в періоди відносного благополуччя та сталого розвитку держави для пожвавлення ділової активності використовують ліберальний підхід, а в періоди криз і зростання соціальної напруженості посилюється роль держави, державних фінансів у соціальних і економічних перетвореннях.

Звертаючи увагу на методи, які використовуються при здійсненні функціонування фінансової системи, необхідно виділити метод державного управління (державного регулювання). Щодо наведених визначень «державне управління» та «державне ре-

гулювання», то слід звернутись до роботи О.І. Харитонової «Адміністративно-правові відносини: проблеми теорії», у якій автор порівнює поняття «управління», «керування» та «регулювання». Автор зазначає, що питання визначення співвідношення державного управління і державного регулювання має свою історію А саме це пов'язано із тим, що у науці існують два основні і за свою сутністю протилежні підходи до визначення ролі та значення участі держави у регулюванні економічних процесів: класична та кейнсіанська концепції. Загалом початок формуванню класичних наукових уявлень про державне регулювання економіки поклав А. Сміт, пізніше його ідеї отримали розвиток у працях Д. Рикардо, надалі їх положення були розвинуті англійським економістом і соціологом Дж. Мілем, котрий надав їй гуманістичну спрямованість. А сама теорія полягала у наступному: він довів, що процвітання настає в тих країнах, де найменш пригноблюють капітал, який є рушійною силою всієї економіки. Видалення капіталу неминуче спричиняє не тільки зменшення прибутку на капітал, але й зменшення земельної ренти і заробітної плати [12, с.228]. Сьогодні з урахуванням демократичних перетворень у суспільстві державне управління економікою – це діяльність органів державної виконавчої влади з прогнозування, організації, контролю поведінки учасників економічного обігу, яка здійснюється на підставі чинного законодавства з метою узгодження інтересів окремих учасників і суспільства в цілому і досягнення оптимальних результатів у сфері економіки [16, с.93-94]. Щодо визначення державного регулювання економіки, його природа та обсяг досить неоднозначно трактуються в літературі. Це або встановлення та забезпечення державою загальних правил поведінки суб'єктів суспільних відносин та їх коригування, або імперативні та переважно адміністративно-правові засоби регулювання, або так зване «триєдине регулювання» в економічній сфері (єдині правила, різноманітні режими, індивідуальні адміністративні акти), або ж, нарешті, державний вплив, що потребує модифікації інститутів держави. Більш доцільно усе ж таки під державним регулюванням розуміти загальне впорядкування суспільних відносин у конкретній сфері економіки, що провадиться відповідно до вимог законодавства шляхом непрямого впливу на господарську діяльність суб'єктів економічних відносин – установлення загальних правил, нормативів, стандартів того чи іншого виду діяльності, що їх повинні дотримуватися всі учасники суспільних відносин, так само як і правових засад відповідальності за їх порушення, контролю за їх виконанням, створення та забезпечення ефективного функціонування фінансової та податкової систем, обмеження монополізму тощо [15, с.239]. Держава, здійснюючи регулюючий вплив на економіку, повинна враховувати економічні інтереси всіх суб'єктів, стимулювати розвиток за допомогою застосування економічних законів.

Управління фінансами включає в себе планування фінансів, організацію управління ними, стимулювання виконання фінансових планів і фінансовий контроль. Управління фінансами здійснюється шляхом вироблення фінансової політики і втілення її в життя. Початковою стадією управління фінансами є складання фінансових планів, основною формою яких виступає бюджетування. На макрорівні – це розробка проектів бюджетів (державного, регіональних), на мікрорівні – це складання організаціями прогнозних балансів доходів і витрат, бухгалтерських балансів, балансів грошових потоків і т.д. Якість фінансових планів залежить від точності соціально-економічних прогнозів і глибини аналізу фінансової діяльності за попередні періоди. На базі затверджених фінансових планів зорганізується процес їх реалізації. Заключною стадією процесу управління фінансами є фінансовий контроль. Основними формами фінансового контролю є попередній, поточний і наступний контроль. Головні розпорядники та розпорядники бюджетних коштів контролюють використання бюджетних коштів їх одержувачами в частині їх цільового використання та своєчасного повернення. Таким чином, у процесі управління державними фінансами доцільно виокремити декілька основних

етапів: прогнозування, стратегічне, тактичне, цільове, директивне планування, оперативне управління та контроль [3, с.80].

Елементи в системі більш чи менш тісно пов'язані, становлять органічну єдність, і внаслідок цього обмінюються інформацією у вертикальній площині (прямий і зворотний зв'язок) і по горизонталі (зв'язок координації). Цільові функції елементів системи об'єднані загальною метою системи. Мета управління досягається шляхом впливу на детермінанти системи і сполучається з перебудовою її організації та зміною функцій [1, с.34].

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, слід зазначити, що, *основні складові механізму функціонування системи взагалі та фінансової системи зокрема – це елементи, серед яких слід визначити: суб'єкт механізму функціонування системи (держава в особі органів державної влади); об'єкт механізму функціонування системи (фінансові відносини щодо формування, розподілу та використання фондів грошових коштів); методи механізму функціонування системи (засоби, за допомогою яких здійснюється функціонування фінансової системи).* Організована система функціонує завдяки тому, що суб'єкт системи впливає на його об'єкт. Внаслідок цього об'єкт певною мірою змінюється, набуває нових якостей та організаційних особливостей. Головною визначальною ознакою таких змін є те, що вони відповідають потребам, інтересам та бажанням суб'єкта системи. Суб'єкт прагне до змін в об'єкті, які відповідають його цілям і завданням, бажанням та інтересам. Але й об'єкт, у свою чергу, певним чином впливає на суб'єкт системи завдяки зворотному зв'язку між ними, який є ще одним компонентом організованої системи. Отже, суб'єкт і об'єкт системи, вступаючи поміж собою у взаємодію, утворюють добре організовану систему для вирішення спільної мети. У процесі функціонування організованої системи використовуються різноманітні методи, способи, серед яких можна виділяти основні та додаткові, але незалежно від їх призначення вони існують у складному взаємопереплетенні і взаємодії.

Література

1. Бурлай Е.В., Мельниченко А.И. О науке социального управления и ее предмете // Проблемы правоведения.- 1979.- Вып. 39.- С.34-41.

2. Высоцкий П.А., Зенякин В.Е. Государственное регулирование предпринимательства в современных условиях. М., 2008. – 232 с.

3. Зіневич О.Л. Питання ефективності казначейського управління державними фінансами // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наук.практ. конфер. (16-17 травня 2013 р.)Т.2 / відп. За випуск д.ю.н. проф.. В.М. Дрьомін; Націон. Ун-т «Одеська юридична академія».- Одеса: Фенікс, 2013.- С.80-81.

4. Ковальчук А.Т. Фінансове право України. Стан та перспективи розвитку / А.Т.Ковальчук. – К. : Парламентське видво, 2007. – 488с.

5. Кунєв Ю.Д. Управління в митній службі : Підручник: за заг. ред.. Ю.Д. Кунєв. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – електронний ресурс: [Режим доступу] //redbookz.com

6. Латковська Т.А. Поняття та структура сучасної фінансової системи України / Т.А. Латковська. – [Електронний ресурс]: Режим доступу //www.bookz.com.ua

7. Нестеренко А.С. Забезпечення механізму функціонування фінансової системи держави через систему органів управління фінансами / А.С. Нестеренко // Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України : міжнародна науково-практична конференція – Одеса : НУ «ОЮА» Південний регіональний центр Національної академії правових наук України, 2015.

8. Нестеренко А.С. Фінансова система України : проблеми теорії : монографія / А.С. Нестеренко. – Одеса : Фенікс, 2014. – 576с.

9. Нестеренко А.С. Функціонування фінансової системи України: система управління фінансами / А.С. Нестеренко // Сучасне право творення: питання теорії та

АНОТАЦІЯ

У статі проводиться дослідження у визначенні складових (суб'єкт, об'єкт та методи) механізму функціонування фінансової системи України та їх взаємозв'язків.

SUMMARY

The article presents a study in determination of constituents (subject, object and methods) of the functioning of the financial system of Ukraine and their interconnections.

практики : матеріали між нар. Наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ : Громадська організація «Правовий світ», 2014. – С. 56-58.

10. Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти) : монографія / В. Опарін. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 2006. – 240с.

11. Орлюк О.П. Фінансова система України : Проблеми термінології та змісту / О.П. Орлюк // Фінансове право. – 2007. – - № 1. – С. 12-15.

12. Смит. А. Исследования о природе и причинах богатства народов.- СПб., 1866- Т.3.- 463 с.

13. Соколова Э.Д. Финансовая система России и право: дискуссионные вопросы / Э.Д. Соколова // Налоги. – 2007. – № 2 // СПС Консультант Плюс.

14. Соколова Э.Д. Правовые основы финансовой системы России / Э.Д. Соколова. – М., 2006. – 160 с.

15. Харитонова О.І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії)% Монографія.- Одеса: Юридична література, 2004.- 328с.

16. Харитонова О.І. Організаційно – правові питання управління економікою і роль товарних бірж в умовах формування ринкових відносин: Дисс. канд.. юрид. наук.- Одеса, 1995.- 179 с.

17. Чернецов С.А. Финансы, денежное обращение и кредит: учеб.пособие.- М.: Магистр, 2011.- 528с.

18. Шедько Ю.Н. Система государственного и муниципального управления / Шедько Ю.Н. – 2013 [Электронный ресурс] – Режим доступа // http://mobile.uchebniki.ws/

ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ МЕТОДІВ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ СИСТЕМОЮ УКРАЇНИ

КОБЗЄВА Тетяна Анатоліївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету
УДК 342.5(477)

В статье, на основе анализа действующего законодательства Украины, рассмотрены виды административно-правовых методов управления финансовой системой Украины. Доказано, что под административно-правовыми методами управления финансовой системой Украины следует понимать определенную административно-правовыми нормами совокупность способов, с помощью которых осуществляется регулирование общественных отношений в данной сфере, реализуются задачи и функции управления финансовой системой и достигается конечная цель такой деятельности.

Ключові слова: методи, адміністративно-правові методи, управління фінансовою системою України.

Постановка проблеми

Форми та функції управління фінансовою системою України як зовнішній прояв та напрямки, за допомогою яких здійснюється владний регулюючий вплив на такі правовідносини, знаходять свою кінцеву практичну реалізацію в конкретних методах такого управління. При цьому методи є не менш важливою складовою адміністративно-правового механізму управління фінансовою системою України, оскільки саме за допомогою їх реалізації здійснюється безпосередній, кінцевий вплив на фінансові правовідносини. А тому визначення сутності й конкретних видів методів управління фінансовою системою України має велике методологічне значення в контексті дослідження сутності й особливостей адміністративно-правового забезпечення управління даною сферою суспільного життя.

Стан дослідження

Дослідженню методів управління фінансовою системою України приділяли увагу у своїх працях такі вчені, як: І. Мойсеєнко, О. Марченко, О. Барановський, І. Бланк, Т. Васильців, В. Волошин, О. Бойкевич, В. Каркавчук, К. Горячева, О. Пластун, Л. Мартюшева та інші. Проте, адміністративно-правові методи управління фінансовою системою України у працях зазначених вчених визначені фрагментарно.

Саме тому **метою** статті є: встановити сутність і види адміністративно-правових методів управління фінансовою системою України.

Виклад основного матеріалу

Під час здійснення діяльності з управління фінансовою системою використовується чимала кількість адміністративно-правових методів. При цьому, в першу чергу, варто назвати так звані первинні методи правового регулювання – імперативний і диспозитивний. Імперативний метод побудований на засадах типу "влади-підпорядкування", на відносинах субординації суб'єктів та об'єктів державного управління. При використанні вищенаведеного методу широко застосовуються способи: заборони, розпорядження, примусу й юридичної відповідальності. У свою чергу, диспозитивний метод ґрунтується на юридичній рівності суб'єктів правовідносин, вільності їх волевиявлення при здійсненні юридичних

дій [1, с. 77]. У контексті вищенаведеного слід наголосити на тому, що використання диспозитивного методу під час здійснення управління фінансовою системою майже відсутнє або ж має виключний, фрагментарний характер. У рамках зазначених правовідносин використовується саме імперативний метод, який передбачає нерівність суб'єктів, що забезпечує особливий стан і специфічну роль держави. Як відмічає авторський колектив підручника "Фінансове право", імперативний метод фінансово-правового регулювання доповнюється й використанням способів рекомендацій і погоджень. Їх особливістю є похідний характер від основного імперативного методу в рамках реалізації, виконання владного веління. Погодження між суб'єктами фінансово-правових відносин можливе, але з приводу більш зручного, точного, своєчасного виконання імперативного обов'язку, тобто погоджується не сама природа обов'язку, а порядок, особливості його виконання. Рекомендації також можуть мати місце під час здійснення управління фінансовою системою України, однак вони або гарантуються, підкріплюються імперативними веліннями, або уточнюють їх [2, с. 24, 26].

Основну увагу слід звернути на методи управління фінансовою системою, що реалізуються на відповідних стадіях фінансової діяльності держави. Так, як відомо, першою стадією вищенаведеної діяльності виступає формування централізованих і децентралізованих фондів коштів. На даній стадії утворюються бюджетні фонди (Державний бюджет України та місцеві бюджети) та децентралізовані фонди [2, с. 13]. Формування централізованих і децентралізованих фондів коштів здійснюється за допомогою методу мобілізації. Як зауважує авторський колектив великого тлумачного словника сучасної української мови, слово "мобілізація" використовується, зокрема, у значенні – приведення чого-небудь до активного стану, що забезпечує виконання якогось важливого завдання, масового заходу [3, с. 682]. Метод мобілізації полягає в безумовному та примусовому вилученні частини грошових коштів у власників на користь держави [4, с. 19]. У даному випадку мова йде про примусовий або обов'язковий метод мобілізації, що здійснюється за допомогою справляння обов'язкових платежів на користь держави. Так, Податковим кодексом України встановлено види податків і зборів, які сплачують фізичні й юридичні особи. Із аналізу положень вищенаведеного нормативно-правового акта слідує, що в Україні встановлюються загальнодержавні та місцеві податки та збори. До загальнодержавних податків належать: податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб; податок на додану вартість; акцизний податок; екологічний податок; рентна плата; мито. При цьому вищенаведений перелік загальнодержавних податків не підлягає розширенню. У свою чергу, до місцевих податків належать податок на майно та єдиний податок, а до місцевих зборів – збір за місця паркування транспортних засобів і туристичний збір [5]. Окрім цього, реалізація методу обов'язкової мобілізації коштів здійснюється в рамках загальнообов'язкового державного соціального страхування. Зазначимо, що принципи та загальні правові, фінансові й організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні визначено на рівні Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 року. Відповідно до ст. 1 вищенаведеного нормативно-правового акта загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом. При цьому залежно від страхового випадку є такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: пенсійне страхування; страхування в зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; медичне страхування; страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; страхування на випадок безробіття; інші види стра-

хування, передбачені законами України. Також варто відмітити той факт, що відносини, які виникають за зазначеними вище видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, регулюються законами, прийнятими відповідно до Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [6]. Так, наприклад, Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 року визначено принципи, засади та механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку та виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів Пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, а також урегульовано порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам [7]. Окрім цього, Законом України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" від 2 березня 2000 року визначено правові, фінансові й організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Відповідно до ст. 1 вищенаведеного нормативно-правового акта загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин і надання соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття [8]. Отже, під час здійснення управління фінансовою системою України на стадії фінансової діяльності держави із формування централізованих і децентралізованих фондів коштів використовується метод обов'язкової мобілізації, значення якого полягає у справлянні на користь держави обов'язкових загальнодержавних і місцевих податків, зборів і внесків в рамках загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Окрім вищенаведеного, в рамках здійснення діяльності з управління фінансовою системою України на стадії формування централізованих і децентралізованих фондів коштів застосовується також метод добровільної мобілізації. Метод добровільної мобілізації грошових коштів включає отримання доходів від державної та комунальної власності, підприємницької діяльності, від некомерційного та побічного продажу, від операцій з капіталом, трансферти, гранти, дарунки [4, с. 19], придбання державних цінних паперів, лотерейних квитків [2, с. 15] тощо. Яскравим прикладом реалізації добровільного методу мобілізації грошових коштів під час здійснення діяльності із управління фінансовою системою України виступає проведення державних лотерей. Зазначимо, що основні засади державного регулювання лотерейної сфери в Україні з метою створення сприятливих умов для розвитку лотерейного ринку, виходячи із принципів державної монополії на випуск і проведення лотерей, забезпечення потреб державного бюджету, прав і законних інтересів громадян визначено на рівні Закону України "Про державні лотереї в Україні" від 6 вересня 2012 року. Відповідно до ст. 1 вищенаведеного нормативно-правового акта лотерея – це масова гра, незалежно від її назви, умовами проведення якої передбачається розіграш призового (виграшного) фонду між її гравцями та перемога в якій має випадковий характер, територія проведення (розповсюдження) якої поширюється за межі однієї будівлі (споруди), незалежно від способу прийняття грошей за участь у такій грі. При цьому варто відмітити те, що участь у вищенаведених лотереях заснована, зокрема, на принципі добровільності, який передбачає самостійність і добровільність прийняття гравцем рішення про участь у державній лотереї. Примусова участь у державній лотереї забороняється [9]. Таким чином, метод добровільної мобілізації грошових коштів під час здійснення управління фінансовою системою України знаходить свій прояв у добровільній участі осіб у заснованих державою заходах, унаслідок чого на її користь відбуваються відповідні платежі й формуються публічні фонди коштів.

Під час здійснення управління фінансовою системою на стадії розподілу централізо-

ваних і децентралізованих фондів коштів використовуються такі методи, як фінансування та кредитування. Розподіл залежить від цілей, які держава встановлює на даний час, і може здійснюватися тільки відповідно до положень чинного національного законодавства. Унаслідок розподілу коштів формуються доходи та видатки бюджетів усіх рівнів. Вони становлять бюджетну систему України, через яку отримують кошти всі бюджетні споживачі [4, с. 19]. У науково-правових колах відмічають те, що фінансування становить цільове, планове, безоплатне та безповоротне передавання державних коштів з бюджетів на певні цілі, завдання, реалізацію державних функцій [2, с. 15]. Слід зазначити, що в разі якщо фінансові ресурси виділяються з Державного бюджет, то це є бюджетне фінансування, якщо з відомчих фондів, наприклад центральних органів виконавчої влади, то це є відомчим фінансуванням. Тобто вид фінансування залежить від фонду, з якого воно здійснюється. Також у рамках бюджетних відносин як метод фінансування зараз використовуються міжбюджетні трансферти [4, с. 20]. Як встановлено в п. 32 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України від 8 липня 2010 року, міжбюджетні трансферти – це кошти, які безоплатно та безповоротно передаються з одного бюджету до іншого [10]. Отже, під час управління фінансовою системою України на стадії розподілу централізованих і децентралізованих фондів коштів використовується метод фінансування, який становить безоплатне та безповоротне виділення грошових коштів із відповідних фондів.

Окрім фінансування, під час розподілу мобілізованих грошових ресурсів використовується метод кредитування. Даний метод означає цільове, відплатне, термінове та поворотне передавання коштів, здійснюване на платній основі. Цей метод поєднує два різні за змістом способи: державне та банківське кредитування, хоча банківське кредитування лише частково належить до сфери публічного регулювання [2, с. 15-16]. У якості прикладу застосування методу кредитування зазначимо те, що з метою вдосконалення порядку надання, використання та повернення державного кредиту, що надається для фінансування будівництва, реконструкції та технічного переобладнання будов та об'єктів виробничого призначення, та в порядку фінансової допомоги підприємствам, об'єднанням та організаціям за рахунок коштів державного бюджету Кабінетом Міністром України було прийнято постанову "Про державне кредитування підприємств, об'єднань і організацій" від 2 березня 1993 року № 154 [11]. Окрім цього, Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову від 1 червня 1995 року № 384, якою було затверджено Концепцію регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації економіки. Відповідно до положень вищенаведеного нормативно-правового акта, однією з основних засад регулювання інвестиційної діяльності є перенесення центру ваги з безповоротного бюджетного фінансування у виробничій сфері на кредитування [12]. Відповідно до положень вищенаведеної постанови Кабінету Міністрів України Міністерством фінансів України спільно з Міністерством економіки України було прийнято наказ від 15 листопада 1995 року № 178/170, який затвердив Положення "Про державне кредитування будов і об'єктів виробничого призначення". Як слідує з п. 1.1 вищенаведеного акта законодавства, державне кредитування здійснюється шляхом надання бюджетних кредитів безпосередньо міністерствам, відомствам, іншим центральним органам державної виконавчої влади для фінансування підприємствами, об'єднаннями й організаціями через банківські установи, в першу чергу, пускових об'єктів, а також раніше розпочатих важливих новобудов виробничого призначення, технічного переозброєння та реконструкції діючих підприємств, незалежно від форм власності, на пріоритетних напрямках економіки відповідно до Концепції регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації економіки. Воно є прямим, цільовим, поворотним, строковим, в обов'язковому порядку забезпеченим заставою, поручительством або гарантією та здійснюється за рахунок коштів, передбачених на цю мету Державним бюджетом України [13]. Отже, на рівні з методом фінансування під час здійснення діяльності із управління фінансовою системою України на стадії розподілу грошових ресурсів використовується метод кредитування, що побудовано на принципах цільового призначення, строковості, поворотності та платності.

Окремої уваги в контексті досліджуваного питання заслуговують методи, за допомогою яких реалізується така функція управління фінансовою системою України, як фінансовий контроль. На сьогодні існує велика кількість методів фінансового контролю: спостереження, облік, обстеження, аналіз, перевірка, ревізія, фінансова-економічна експертиза, аудит, інспектування тощо. Як приклад, розглянемо більш детально деякі із вищенаведених методів фінансового контролю. Так, аудит як метод фінансового контролю полягає в глибокому та всебічному вивченні та перевірці фінансових документів, звітності, що фіксують проведення фінансово-господарської діяльності [4, с.78]. Як встановлено у ст. 3 Закону України "Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні" від 26 січня 1993 року, державний фінансовий аудит є різновидом державного фінансового контролю та полягає в перевірці й аналізі органом державного фінансового контролю фактичного стану справ щодо законного й ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку та достовірності фінансової звітності, функціонування системи внутрішнього контролю [14]. При цьому відповідно до Методики проведення Державною фінансовою інспекцією України, її територіальними органами державного фінансового аудиту діяльності суб'єктів господарювання, що затверджена наказом Міністерства фінансів України від 26 червня 2014 року № 728, основними завданнями аудиту діяльності є: проведення оцінки рівня управління фінансово-господарською діяльністю об'єкта аудиту; виявлення факторів ризику (ризикових операцій), а також внутрішніх резервів для підвищення ефективності управління фінансово-господарською діяльністю об'єкта аудиту; підготовка обґрунтованих рекомендацій для підвищення ефективності управління фінансово-господарською діяльністю об'єкта аудиту, усунення наявних порушень, проблем і недоліків та запобігання їм у подальшому [15]. Ревізія, наголошують у науково-правових колах, є найважливішим методом фінансового контролю, що вирізняється найбільшою дієвістю, максимально можливою глибиною та повнотою [2, с. 73]. Ревізії бувають двох видів – планова та позапланова. З аналізу ст. 11 Закону України "Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні" слідує, що плановою виїзною ревізією вважається ревізія в підконтрольних установах, яка передбачена в плані роботи органу державного фінансового контролю й проводиться за місцезнаходженням такої юридичної особи чи за місцем розташування об'єкта права власності, стосовно якого проводиться така планова виїзна ревізія. У свою чергу, позаплановою виїзною ревізією вважається ревізія, яка не передбачена в планах роботи органу державного фінансового контролю та проводиться за наявності хоча б однієї з визначених у чинному національному законодавстві обставин [14].

Висновок

Таким чином, аналіз вищенаведених позицій надав змогу дійти наступних висновків. Під адміністративно-правовими методами управління фінансовою системою України слід розуміти визначену адміністративно-правовими нормами сукупність способів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин у даній сфері, реалізуються завдання та функції управління фінансовою системою й досягається кінцева мета такої діяльності. Серед адміністративно-правових методів управління фінансовою діяльністю, в першу чергу, слід назвати первинні методи правого регулювання: імперативний і диспозитивний. При цьому в більшості випадків під час здійснення управління фінансовою системою використовується імперативний метод. У свою чергу, використання диспозитивного методу має фрагментарний характер й здійснюється, наприклад, під час добровільної мобілізації грошових ресурсів. Як окрему групу методів управління фінансовою системою України слід назвати методи, що реалізуються на різних стадіях фінансової діяльності держави: мобілізації грошових ресурсів (обов'язкова та добровільна); фінансування та кредитування; метод готівкових і безготівкових платежів; методи фінансового контролю (спостереження, облік, обстеження, аналіз, перевірка, ревізія, фінансова-економічна експертиза, аудит, інспектування тощо).

АНОТАЦІЯ

У статті, на основі аналізу чинного законодавства України, розглянуто види адміністративно-правових методів управління фінансовою системою України. Доведено, що під адміністративно-правовими методами управління фінансовою системою України слід розуміти визначену адміністративно-правовими нормами сукупність способів, за допомогою яких здійснюється регулювання суспільних відносин у даній сфері, реалізуються завдання та функції управління фінансовою системою й досягається кінцева мета такої діяльності.

SUMMARY

The article, based on an analysis of current legislation of Ukraine, considered types of administrative and legal management financial system of Ukraine. It is proved that under the administrative and legal methods of financial management system Ukraine should understand certain administrative and legal norms set of ways in which the regulation of social relations in this area, tasks and functions implemented financial management system and achieved the ultimate goal of such activities.

Література

1. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс : [підруч.] / За заг. ред. академіка НАПрН України О. М. Бандурки. – Х. : Золота миля, 2011. – 584 с.

2. Фінансове право : підручник / М. П. Кучерявенко, Д. О. Білінський, О. О. Дмитрик та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. М. П. Кучерявенка. – Х. : Право, 2013. – 400 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

4. Фінансове право. Підручник / Відп. ред. Гетманець О. П., професор, канд. екон. наук, доцент. – Х. : Еспада, 2008. – 416 с.

5. Податковий кодекс України : Закон України : від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – - № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.

6. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України : від 14 січ. 1998 р.- - № 16/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – Ст. 121.

7. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України : від- 9 лип. 2003 р. № 1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 49-51. – Ст. 376.

8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України : від 2 бер. 2000 р. № 1533-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 22. – Ст. 171.

9. Про державні лотереї в Україні : Закон України : від 6 вер. 2012 р. № 5204-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 31. – Ст. 369.

10. Бюджетний кодекс України : Закон України : від 8 лип. 2010 р. № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 50-51. – Ст. 572.

11. Про державне кредитування підприємств, об'єднань і організацій : постанова Кабінету Міністрів України : від 2 бер. 1993 р. - № 154 // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 51-52

12. Про Концепцію регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації економіки : постанова Кабінету Міністрів України : від 1 чер. 1995 р. № 384 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/384-95-п.

13. Про затвердження Положення про державне кредитування будов і об'єктів виробничого призначення : спільний наказ Міністерства фінансів України та Міністерства економіки України : від 15 лист. 1995 р.-- № 178/170 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0424-95.

14. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України : від 26 січ. 1993 р. № 2939-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 13. – Ст. 110.

15. Про затвердження Методики проведення Державною фінансовою інспекцією України, її територіальними органами державного фінансового аудиту діяльності суб'єктів господарювання : наказ Міністерства фінансів України : від 26 черв. 2014 р. № 728 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 59. – Ст. 1633.

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНТРОЛЮ ЗА ЯКІСТЮ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

НЕВЯДОВСЬКИЙ Владислав Олегович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК: 342.95 (477)

У статті здійснено аналіз положень чинного законодавства, яке регламентує сферу вищої освіти та викладені в них підходи до класифікації контрольної діяльності в зазначеній галузі. Розкрито наукові підходи до класифікації контролю в юридичній галузі в цілому та окремих його типів зокрема. Акцентовано увагу на існуючих проблемних моментах класифікації контролю за якістю вищої освіти в Україні. Запропоновано авторську класифікацію контролю за якістю вищої освіти.

Ключові слова: контроль, якість вищої освіти, класифікація, заклади вищої освіти.

Постановка проблеми

Різноманітні форми та методи контрольної діяльності за якістю вищої освіти, полісистемність її цілей та напрямів здійснення, наявність широкої групи суб'єктів, до яких входять не лише органи державної влади, але й юридичні особи, які не володіють владними повноваженнями – все це говорить про розгалуженість контролю та наявність багатьох видів його прояву. Проте, переймаючись питанням різновидів контролю, ми «відкриваємо» ще одну вагому проблематику, яка полягає у класифікації цього особливого різновиду діяльності. Відмітимо, що класифікація є окремим методом наукового дослідження, яка виконує одразу декілька функцій. Поняття «класифікація» походить від латинського «classis» - розряд, клас. Латинський корінь визначає «квінтесенцію» цього поняття, його найістотніше, найсуттєвіше значення: поділ предметів певної сукупності за спільними ознаками з утворенням системи класів цієї сукупності. Отже, під класифікацією розуміють систему підпорядкованих деякій ознаці понять (класів) у певній галузі знань або діяльності людини, використовувану як засіб для встановлення взаємозв'язків між цими поняттями (класами). Будуючи таку систему підпорядкованих понять, використовують певні спільні ознаки, притаманні цим поняттям. Вони називаються ознаками класифікації і відіграють вирішальну роль в отриманні результату класифікації. Розрізняють натуральну класифікацію, коли за ознаку класифікації беруть істотні ознаки понять, що класифікуються (скажімо, класифікація за об'єктами страхування), і штучну класифікацію, коли для неї використовуються несуттєві ознаки (наприклад, класифікація в алфавітному порядку) [1]. Зважаючи на викладене проведення класифікації контролю за якістю вищої освіти надасть можливість виділити не просто його різновиди, а функціональні елементи, що пов'язані між собою, але не підпорядковані одне одному.

Стан дослідження проблеми

Класифікація контролю в правовій галузі загалом не є новою або унікальною проблемою та розкривалась у роботах багатьох вчених, зокрема: О.С. Адамова, В.М. Гаращука, Ю.В. Данилюка, О.П. Гетманець, Р.А. Курбанова О.М. Музичука, В.С. Основина, В.Л. Ортинського, Д.В. Приймаченка,

І.В. Солошкіна, Є.В. Шоріної та інших. Проте, зважаючи на загальну малодослідженість питання контролю за якістю вищої освіти в Україні в цілому, класифікація його різновидів також на сьогоднішній день в теорії права не проводилась.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб здійснити класифікацію контролю за якістю вищої освіти в Україні. Задля досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: узагальнити наукові погляди вчених стосовно класифікації видів контролю взагалі та за якістю вищої освіти зокрема; проаналізувати норми чинного законодавства у відповідній сфері.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що стаття є однією із перших спроб визначення класифікацію контролю за якістю вищої освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу

На сьогоднішній день необхідно відмітити існуючу проблему класифікації контролю за якістю вищої освіти через загальну недосконаліть систем його управлінського та правового регулювання. Джерелом виникнення подібної проблеми є відсутність якісних правових норм, які б надавали розуміння критеріїв класифікації та визначали відповідно до цього види контролю. Положення Закону України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 №1556-VII лише частково вирішують зазначене питання. Згідно з нормами цього акту актів на сьогоднішній день існує всього два види контролю, а саме: державний контроль за дотриманням закладами вищої освіти незалежно від форми власності та підпорядкування законодавства у сфері освіти і науки та стандартів освітньої діяльності здійснює центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері освіти шляхом здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів; громадський контроль здійснюється громадськими об'єднаннями та окремими громадянами на принципах відкритості і прозорості [2].

Неточність нормативно-правової бази викликає необхідність звернення до наукових джерел в яких неодноразово вченими запропоновувались підходи да класифікації контролю в класичному, вихідному юридичному вигляді. Як зауважує С.Г. Братель, в юридичній літературі пропонуються різні класифікації контролю (наприклад, за формою здійснення, сферою діяльності, предметною ознакою тощо), проаналізувавши та узагальнивши які, вчений запропонував класифікувати контроль наступним чином: залежно від призначення контролю виділяється загальний (всесторонньо охоплює діяльність суб'єкта, що контролюється) і спеціалізований (контроль окремого напрямку роботи); за сферою діяльності, яка підлягає контролю, контроль поділяється на внутрішньовідомчий (контроль у межах одного відомства), міжвідомчий (застосовується стосовно об'єктів, які організаційно підпорядковані органові виконавчої влади) і позавідомчий (застосовується стосовно об'єктів, які організаційно не підпорядковані органові виконавчої влади); в залежності від мети та часу, в який здійснюється контроль, розрізняються попередній (спрямований на прогнозування проблем і запобігання їм у майбутньому), поточний (призначений для підтримки установленої схеми взаємодії суб'єктів) та підсумковий контроль (який застосовується для покращення роботи всієї системи); в залежності від частоти проведення та передбачуваності контроль може бути систематичним, тобто таким, що здійснюється періодично, та одиничним (позаплановим), який здійснюється в разі необхідності; за формами здійснення розрізняють наступні види контролю: аналіз, аудит, моніторинг, нагляд, облік, оцінка, перевірка, ревізія, спостереження [3, с.34].

Дещо інший класифікаційний підхід запропонував О.П. Гетманець. Вчений наголошує, що в юриспруденції контрольна діяльність в цілому розподіляється на такі види:

- залежно від суб'єкта, що здійснює контроль в системі державного управління, виділяють такі види контролю: 1) парламентський; 2) президентський; 3) урядовий; 4) контроль з боку державних органів

виконавчої влади; 5) контроль з боку місцевих органів виконавчої влади; 6) контроль з боку органів судової влади; 7) контроль з боку органів місцевого самоврядування; 8) громадський контроль;

- залежно від адміністративно-правової компетенції суб'єкта виділяють: 1) загальний контроль; 2) відомчий; 3) надвідомчий;
- залежно від управлінської стадії, на якій здійснюється контроль, виділяють: 1) попереджувальний; 2) поточний (або оперативний); 3) наступний (або підсумковий) контроль;
- залежно від спрямованості контролю виділяють: 1) зовнішній контроль; 2) внутрішній контроль;
- залежно від призначення контролю виділяють: 1) загальний контроль, що охоплює всі напрямки об'єкта контролю; 2) цільовий контроль окремого напрямку роботи об'єкта контролю [4, с.135 – 136].

Проте, запропоновані класифікації є не єдиними у правовій науці. Одним з найбільш змістовних підходів до класифікації контролю є той, в основу якого закладено суб'єктивний критерій. Але в цьому випадку вчені досить часто допускають неточність формулювань, у зв'язку із чим їх класифікаційні підходи тяжіють до владно-управлінського визначення контролю, тобто, як феномену саме сфери діяльності органів державної влади.

Наприклад, враховуючи даний критерій Є.В. Шоріна розрізняє державний контроль і контроль, який здійснюється самоврядними суб'єктами та безпосередньо громадянами [5]. Іншим чином інтерпретує подібну класифікацію В.М. Гаращук, який виділяє відомчий (здійснюється міністерствами та відомствами всередині відповідної структури), міжвідомчий (здійснюється органами іншої відомчої належності(міжгалузевої компетенції)) та надвідомчий контроль (здійснюється органами загальної компетенції). Основою такої класифікації автор вважає сферу діяльності контролюючого суб'єкту, хоча, на нашу думку, вищевказана класифікація контролю проведена на підставі відношення контролюючого суб'єкту до об'єкту контролю [6, с.54]. Ю.П. Битяк розрізняє: контроль з боку органів законодавчої влади; контроль з боку спеціалізованих контролюючих органів; контроль з боку представницьких органів місцевого самоврядування; судовий контроль; прокурорський нагляд за законністю і дисципліною в державному управлінні; звернення громадян як спосіб забезпечення законності і дисципліни в державному управлінні; громадський контроль [7, с.224-245]. В цьому ж аспекті дещо іншу класифікацію видів контролю наводить Р.А. Курбанова та О.О. Спектор, у розумінні яких його основними видами є судовий контроль, що відбувається в межах здійснення органами правосуддя нашої держави своїх повноважень, та адміністративний – реалізується в роботі органів виконавчої влади [8].

Окрім наведених загальноприйнятих та найбільш популярних серед науковців класифікацій, існує багато специфічних за своїм змістом підходів, в яких вчені основують свої позиції на досить нетипових критеріях. Наприклад, А.В. Бондар в своїх наукових розробках наводить декілька цікавих класифікаційних груп контрольної діяльності, наприклад:

- за джерелами контролю: документальний, здійснюваний на підставі аналізу документів, що відображають показники контрольованого об'єкта; фактичний, здійснюваний на підставі фактичного аналізу контрольованого об'єкта або діяльності контрольованих суб'єктів;
- за відкритістю: відкритий та прихований. Так, під час відкритого контролю об'єкт знає про проведення контрольних заходів та, можливо, приймає у них участь. У свою чергу під час прихованого контролю особа, яка перевіряє, не повідомляє об'єкт контролю про свої дії. Негласний контроль може передбачати оформлення за наслідком контролю відповідного документу, який надається об'єкту контролю;
- за приналежністю контрольних повноважень контроль може бути власним і делегованим. Суб'єкт контролю може здійснювати як власні, так і делеговані йому контрольні повноваження. Підтримуючи подібну точку зору О.П. Орлюк також пропонує виділити опосередкований контроль,

зазначаючи, що такий контроль характеризується тим, що він здійснюється від імені і за дорученням суб'єкта контролю, у той час як делегований здійснюється суб'єктом контролю від свого імені [9, с.102].

Не менш специфічним є підхід В.М. Плішкіна, адже вчений, по-перше, підтримує думку про те, що контроль – це виключно діяльність держави, а, по-друге – його видами є відповідні форми контрольної діяльності. Крім того, вчений виділяє одразу три класифікаційні критерії, а саме: 1) за формою: а) безпосередня перевірка; б) ознайомлення зі статистичною звітністю; в) ознайомлення з роботою підконтрольних органів шляхом виклику керівників і окремих виконавців для доповіді про виконання тих чи інших управлінських рішень; г) ознайомлення з діяльністю співробітників підконтрольних органів під час проведення різних нарад, активів, інструктажів, зібрань, злетів; д) виявлення в матеріалах критичних виступів у пресі, скарг та листів населення фактів про недоліки у роботі, урахування пропозицій щодо поліпшення їх діяльності; 2) залежно від кола контрольованих видів діяльності: а) загальний; б) спеціальний; 3) залежно від стадій розгляду контрольного питання: а) превентивний; б) активний; в) пасивний [10, с.131].

Висновки

Таким чином, проведений вище аналіз наукових підходів дозволяє виділити сукупність негативних, проблемних моментів, що не дають можливості точно вказати, на які саме види поділяється контроль за якістю вищої освіти, а також контроль в своїй класичній формі загалом. Основу проблеми класифікації становлять, на наш погляд, наступні фактори:

1) по-перше, найбільшою прогалиною в сучасній теорії права є відсутність стандартизованого, єдиного підходу до визначення поняття контроль, що, як правило визначається з огляду на конкретну сферу суспільних відносин в контексті якої його застосовують;

2) по-друге, велика кількість науковців помилково ототожнюють контроль виключно із сферою державного управління, в зв'язку із чим їх класифікації містять види офіційного, адміністративного контролю, але не визначають інші, не менш важливі його різновиди, розкриття яких можливо у разі врахування більшого кола критеріїв;

3) по-третє, окрема група науковців помилково ототожнює види контролю, із його формами, в зв'язку із чим побудовані ними класифікації не мають наукової логіки, адже показують різноплановість практичних виявів контролю, а не його механічних особливостей;

4) по-четверте, вчені виділяють різноманітні критерії класифікації контролю, які досить часто можуть застосовуватись для виділення його різновидів за відповідних умов та сфери застосування, проте, не є характерними досліджуваній категорії в її класичному або іншому змісті.

Зважаючи на викладене, вирішення проблематики класифікації контролю за якістю вищої освіти та контролю в класичному розумінні ми бачимо у такому критерії, як суб'єкт здійснення контролю. На наш погляд, саме в правовому статусі суб'єкта контролю, а точні ж в його повноваженнях та функціях концентруються ознаки, які визначають всю різноплановість аналізованої в науковій роботі категорії. Крім того, використання саме цього класифікаційного критерію запобігає неправильному виділенню видів контролю, зокрема, шляхом ототожнення їх із формами.

Таким чином, ми погоджуємось із законодавчим підходом до класифікації контролю за якістю вищої освіти, однак, не згодні із змістом запропонованих в нормативно-правових актах різновидів. На нашу думку, класифікація контролю за якістю вищої освіти включає в себе типи, які прямо відповідають групам суб'єктів його здійснення в складі яких містяться органи державної влади, заклади вищої освіти та суб'єкти міжнародного права. Враховуючи викладене, видами контролю за якістю вищої освіти в України на сьогоднішній день виступають: 1) державний контроль; 2) самоврядний та громадський контроль; 3) міжнародний контроль у форматі участі суб'єктів міжнародного права в оцінюванні якості вищої освіти в Україні.

Література

1) Долгошея Н.О. Страхування в запитаннях та відповідях: навчальний посібник / Н.О. Долгошея // Київ : Центр учбової літератури, 2010. 316 с.

2) Про вищу освіту: закон від 01.07.2014 №1556-VII // Відомості Верховної Ради України. 2014. №37-38. ст.2004.

3) Братель С.Г. Громадський контроль за діяльністю міліції: дисертація / С.Г. Братель // Київ: Київський національний університет внутрішніх справ. 2007. 269 с.

4) Гетманець О.П. Правове регулювання бюджетного контролю в Україні: дисертація / О.П. Гетманець // Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2009. 427 с.

5) Шорина Е.В. Контроль за деятельностью органов государственного управления в СССР. - М., 1981. - С. 16.

6) Лученко Д.В. Контрольне провадження: дисертація / Д.В. Лученко // Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 2003. 180 с.

7) Адміністративне право України: Підручник для юрид. вузів і фак. / За ред. Ю.П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.

SUMMARY

The article analyzes the provisions of current legislation governing the field of higher education and sets out approaches to the classification of control activities in this area. Scientific approaches to the classification of control in the legal field in general and its individual types in particular are revealed. Emphasis is placed on the existing problematic aspects of the classification of quality control in higher education in Ukraine. The author's classification of quality control of higher education is offered.

Key words: control, quality of higher education, classification, institutions of higher education.

8) Курбанов Р.А., Спектор А.А. Виды контроля предпринимательской деятельности / Р.А. Курбанов, А.А. Спектор // Бизнес в законе. 2011. №6. С.149– 151.

9) Бондар А.В. Класифікація державного контролю за організацією та здійсненням господарської діяльності / А.В. Бондар // Часопис Київського університету права. 2012. №2. С.100– 103.

10) Кулинич С.А. Управлінські процедури в діяльності органів прокуратури України: дисертація / С.А. Кулинич // Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2007. 191 с.

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ СПЕЦІАЛЬНИХ ФОРМ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

ВАСИЛЕНКО Віктор - заступник декана факультету № 5 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

УДК 342.98(477)

В статті розглянуто процедурні аспекти здійснення спеціальних форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. Проаналізовано положення Закону України «Про Національну поліцію», який регламентує порядок здійснення адміністративних процедур спеціальних форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції.

Автором зроблено висновок, що процедурні аспекти реалізації спеціальних форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції як: взаємозалежність звітування про поліцейську діяльність та його оцінки; прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції; участь громадськості у розгляді скарг на дії чи бездіяльність поліцейських, участь представників громадськості в роботі поліцейських комісій з добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських, недостатньо чітко визначені у чинному законодавстві, тому потребують додаткового законодавчого врегулювання.

Ключові слова: адміністративні процедури, громадський контроль, форми громадського контролю, Національна поліція України.

Постановка проблеми

Основним призначенням Національної поліції України є служіння суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. З поміж основних принципів діяльності поліції законодавцем визначено відкритість та прозорість, взаємодію з населенням на засадах партнерства, що в свою чергу створює відповідні механізми взаємодії громадськості із поліцією, які втілюються у конкретних формах громадського контролю за діяльністю останньої. Тому питання визначення порядку здійснення адміністративних процедур форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції, належного їх правового закріплення, обумовлює актуальність обраної тематики дослідження.

Стан дослідження проблеми

Адміністративні процедури були предметом наукових досліджень багатьох науковців, серед яких: О.М. Бандурка, О.І. Безпалова, С.Г. Братель, О.В. Джафарова, В.Ю. Кікінчук, Т.О. Коломоєць, О.В. Левченко, О.М. Музичук, В.В. Сокуренко та інші. Разом з цим, проблеми реалізації адміністративних процедур здійснення спеціальних форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України, належного окреслення та аналізу у сучасній юридичній літературі не знайшли.

Тому мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати положення Закону України «Про національну поліцію», який регламентує процедурні аспекти здійснення спеціальних форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в межах статті вперше окреслено процедурні аспекти здійснення спеціальних форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції України.

Виклад основного матеріалу

Спеціальні форми громадського контролю за діяльністю Національної поліції України, на відміну від загальних форм, чітко визначені в Законі України «Про Національну поліцію». Першою з таких форм є «взаємозалежність звітування про поліцейську діяльність та його оцінки».

Відповідно до положень ст. 86 Закону України «Про Національну поліцію» [1] звіт про поліцейську діяльність готується керівником поліції та керівниками територіальних органів поліції раз на рік та розміщується на офіційних веб-порталах органів поліції. Це положення прямо пов'язане із закріпленням в законодавстві довіри населення у якості критерію оцінки ефективності роботи поліції, оскільки для оцінки роботи поліції громадяни мають бути інформовані про роботу поліції. Існують різноманітні способи надання населенню доступу до інформації, серед яких автори Науково-практичного коментаря Закону України «Про Національну поліцію» виокремлюють «систематичне й оперативне оприлюднення інформації в офіційних друкованих виданнях, на офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет, на єдиному державному веб-порталі відкритих даних, на інформаційних стендах та в будь-який інший спосіб; надання інформації за запитами на інформацію»[2, с. 308], про що ми вже зазначали вище.

Звісно, процедурні аспекти звітування про поліцейську діяльність досить складно виокремити, оскільки сам процес звітування складається зі: збору інформації від територіальних підрозділів, узагальнення такої інформації та оформлення в одноманітному стилі та завершується оголошенням керівником поліції та керівниками територіальних органів поліції. Відповідні процедурні етапи не знаходять свого нормативного відображення, проте є цілком логічними і являють собою процес підготовки та безпосереднього звітування поліції перед громадськістю.

В свою чергу необхідно розуміти, що сам факт звітування про поліцейську діяльність не є здійсненням громадського контролю за діяльністю поліції. Формою громадського контролю у даному аспекті виступає саме взаємозалежність звітування про поліцейську діяльність та його оцінки громадськістю. В результаті описуване здійснення громадського контролю за діяльністю поліції може бути представлено у якості адміністративної процедури, яка складається з таких стадій: 1) збір та узагальнення інформації про: ситуацію зі злочинністю в країні чи регіоні; заходи, які вживалися поліцією та результати цих заходів; виконання пріоритетів, поставлених перед поліцією та територіальними органами поліції відповідними поліцейськими комісіями; 2) формування звітів про поліцейську діяльність; 3) опублікування звітів про поліцейську діяльність на офіційних веб-порталах органів поліції; 4) ознайомлення та оцінка представниками громадськості звіту про поліцейську діяльність; 5) вжиття суб'єктами громадського контролю заходів реагування.

Остання стадія є факультативною, адже вона може бути застосована відповідними суб'єктами за умови виявлення відхилень у діяльності поліції з метою уточнення виявлених даних, забезпечення корегування діяльності поліції, притягнення винних у порушені закону до відповідальності тощо. Наприклад, уточнення виявлених даних може бути здійснено шляхом подання запитів на інформації (публічної інформації у розумінні Закону України «Про доступ до публічної інформації»); забезпечення корегування діяльності поліції – звернень громадян до відповідних органів державної влади (зокрема, уповноважених посадових осіб органів поліції) тощо.

Наступною формою, процедуру реалізації якої нам необхідно дослідити, є «прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції» (ст. 87 Закону України «Про Національну поліцію» [1]). Власне, законодавцем забезпечено прийнятний рівень викладення процедурних аспектів прийняття резолюції недовіри. Положення цієї статті

є найгрунтовнішими серед восьмого розділу Закону України «Про Національну поліцію». Фактично, положення зазначеної статті передбачають наявність у органів місцевого самоврядування права оцінювати результати роботи керівників органів (підрозділів) поліції та впливати на їх подальшу діяльність.

Рішення про прийняття резолюції недовіри приймається місцевою радою (окрім сільських та селищних) за умови, що керівник, відносно якого приймається рішення, перебуває на посаді не менше року. В законі зазначається, що у відповідному рішенні мають бути викладені мотиви його прийняття та обставини, що слугують його обґрунтуванням. Проте незрозуміло, що саме слугує підставою і хто є суб'єктами ініціювання прийняття резолюції недовіри. На наше переконання, ініціатором такого рішення можуть бути депутат місцевої ради, що представляє інтереси населення, депутатська група, інститут громадянського суспільства (наприклад, такий, що здійснював громадський моніторинг), громадяни (індивідуально або колективно) та інші суб'єкти громадського контролю. Так чи інакше, поки питання суб'єкта ініціативи не врегульоване законодавчо – виникатимуть труднощі з прийняттям резолюції недовіри.

Після ініціювання питання прийняття резолюції недовіри воно має бути винесене на розгляд на засіданні місцевої ради. Присутні на засіданні ради мають ознайомитись із матеріалами, наданими на підтвердження такої ініціативи. Знов-таки, виходячи із положень законодавства неможливо дійти однозначного висновку щодо форми або обсягу таких матеріалів, законодавець залишив це питання поза увагою. Ще одним аспектом необхідно відзначити відсутність можливості виступу або хоча б обов'язку бути присутнім під час розгляду питання про прийняття резолюції недовіри безпосередньо особою, відносно якої це питання розглядається – керівника органу або підрозділу поліції. З огляду на це вважаємо за необхідне внести зміни до ст. 87 Закону України «Про Національну поліцію» в частині обов'язку присутності на засіданні місцевої ради та надання права на виступ керівникові органу (підрозділу) поліції під час обговорення рішення про прийняття резолюції недовіри.

Розгляд питання на засіданні завершується голосуванням депутатського складу та рішення про прийняття резолюції недовіри вважається прийнятим, якщо «за» проголосувало не менше двох третин від складу депутатів. В такому випадку у рішенні мають бути викладені «мотиви для його прийняття з посиланням на обставини, що їх обґрунтовують» [1]. Після цього, завірена копія такого рішення невідкладно надсилається керівнику органу поліції, до повноважень якого належить право призначення та звільнення з посади керівника органу (підрозділу) поліції, відносно якого було прийняте рішення про прийняття резолюції недовіри.

З моменту отримання рішення про прийняття резолюції недовіри у керівника органу поліції є два шляхи подальшої діяльності відповідно до закону: перший – невідкладно звільнити керівника органу (підрозділу) поліції, щодо якого прийнято резолюцію недовіри, з посади своїм наказом; другий – відсторонити – від виконання службових обов'язків та призначити службову перевірку для вивчення обставин, що слугували мотивами для прийняття місцевою радою такого рішення. Слід зазначити, що про результати проведення службової перевірки місцева рада має бути поінформована у одноденний строк. Вважаємо зазначене положення таким, що майже неможливо виконати в сучасних реаліях, адже, враховуючи наявні в розпорядженні шляхи офіційного ведення кореспонденції, як-то кур'єрська пошта, поштове відправлення з повідомленням тощо, можна відзначити, що жоден з них не дозволяє отримати надіслане інформаційне повідомлення у встановлений строк. Електронний документообіг, в свою чергу, на жаль, не можна вважати таким, що реалізовано однаково ефективно на території всієї країни. Відповідно, встановлення строку інформування в один день позбавляє можливості діяти за законом керівників органів (підрозділів) поліції у регіонах де, через недостатнє матеріально-технічне забезпечення, неможливо поінформувати місцеву раду вчасно.

У разі проведення службової перевірки, рішення про звільнення або залишення на посаді, керівник органу поліції, до повноважень якого належить право на призначення та звільнення з посади керівника органу (підрозділу) поліції, щодо якого прийнято резолюцію недовіри, зобов'язаний протягом трьох робочих днів з дня закінчення перевірки повідомити про це відповідну місцеву раду. Якщо за результатами проведення перевірки було прийняте рішення про залишення на посаді такого керівника, то окрім інформування про прийняте рішення, місцевій раді надсилаються також матеріали про причини прийняття такого рішення та копії матеріалів проведеної перевірки. Матеріали, що містять інформацію з обмеженим доступом, надаються на підставах та в порядку, визначених законом.

У такому випадку, місцева рада, яка прийняла резолюцію недовіри, протягом одного місяця з дня отримання такого рішення може повторно винести на розгляд питання про прийняття відповідної резолюції. За таких умов рішення вважатиметься прийнятим, якщо «за» проголосують не менше трьох четвертей від складу відповідної місцевої ради. За таких умов рішення вважається остаточним і підлягає обов'язковому виконанню у триденний строк з дня його прийняття. Аналогічне рішення у той самий строк має бути виконано зокрема у випадку, якщо керівник органу поліції, до повноважень якого належить право на призначення та звільнення з посади керівника органу (підрозділу) поліції, щодо якого прийнято резолюцію недовіри, «протягом чотирнадцяти днів з дня отримання відповідного рішення очолюваним органом не видав наказу про звільнення такого керівника або не надіслав до відповідної місцевої ради інформацію щодо залишення на посаді такого керівника разом із матеріалами проведеної перевірки» [1]. Викликає питання процесуальний аспект реалізації «остаточності рішення місцевої ради та обов'язковість його виконання», адже відсутній дієвий правовий механізм впливу місцевої ради на вище керівництво Національної поліції. Відповідно, цей аспект можна визнати недостатньо врегульованим законодавством.

Викладене свідчить, що процедуру реалізації прийняття резолюції недовіри не можна назвати такою, що працює належним чином, адже за час функціонування Національної поліції жодного разу таке рішення не було доведено до логічного завершення.

На нашу думку, процедура прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції може бути представлена у межах наступних стадій: 1) збір, аналіз та оцінка діяльності органу (підрозділу) поліції на відповідній адміністративно-територіальній одиниці; 2) ініціювання прийняття резолюції недовіри керівнику органу (підрозділу) поліції; 3) розгляд місцевою радою депутатів матеріалів оцінки діяльності органу (підрозділу) поліції; 4) прийняття рішення про недовіру керівнику органу (підрозділу) поліції (на правах факультативної стадії); 5) прийняття рішення керівником органу поліції, до повноважень якого належить право на призначення та звільнення з посади керівника органу (підрозділу) поліції, щодо якого прийнято резолюцію недовіри (на правах факультативної стадії); 6) вжиття суб'єктами громадського контролю заходів реагування на прийняте рішення місцевою радою та/або уповноваженим керівником органу поліції (на правах факультативної стадії).

Окремо необхідно підкреслити, що здійснення саме громадського контролю за діяльністю поліції за умови прийняття резолюції недовіри керівниками органів поліції, ґрунтуюсь на суб'єктному складі здійснення даного виду контролю, може мати місце лише у межах першої, другої та шостої стадій описаної процедури.

Наступний прояв громадського контролю, який необхідно розглянути з позиції адміністративної процедури є «участь громадськості у розгляді скарг на дії чи бездіяльність поліцейських», передбачений ст. 90 Закону України «Про Національну поліцію». Положення зазначеної статті лише декларують «можливість» такого залучення представників громадськості. Будь-яких нормативно-правових положень щодо порядку чи процедури участі громадськості у розгляді таких наразі не існує. Відповідно така форма не те, що є недієвою, а більшою мірою «формальною» – передбаченою не з

метою забезпечення об'єктивності прийняття рішень за фактами можливих порушень закону поліцейськими, а встановленою «заради того аби бути встановленою».

На теоретичному рівні загалом уявляється за можливе запропонувати декілька правових механізмів залучення громадськості до участі у розгляді скарг на дії чи бездіяльність поліцейських. На нашу думку, участь громадськості у розгляді скарг на дії чи бездіяльність поліцейських може складати послідовність таких процедурних дій: 1) долучення або запрошення представника громадськості до розгляду скарги; 2) участь представника громадськості у розгляді (перевірці) скарги; 3) формування та доведення особистої думки уповноваженій посадовій особі на предмет правомірності дій або бездіяльності поліцейських; 4) ознайомлення з прийнятим рішенням уповноваженої посадової особи органу поліції за результатом розгляду скарги; 5) висловлення окремої думки у письмовій формі щодо прийнятого рішення, що має бути невід'ємною частиною офіційної відповіді органу Національної поліції (як факультативна стадія – у разі незгоди з прийнятим рішенням).

Крім того, запропонована нами адміністративна процедура участі громадськості у розгляді скарг на дії чи бездіяльність поліцейських може знайти своє нормативне закріплення шляхом внесення змін та доповнень до ст.ст. 51, 90 Закону України «Про Національну поліцію».

Безпосередньо передбаченою законом реалізацією громадського контролю у складі поліцейських комісій є участь представників громадськості в їх роботі з добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських. Зокрема, «до складу поліцейської комісії центрального органу управління поліцією входять п'ять осіб: 1) два представники, визначені Міністром внутрішніх справ України, не з числа поліцейських; 2) один представник, визначений Головою Національної поліції України; 3) два представники громадськості, рекомендовані Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, з числа осіб, які мають бездоганну репутацію, високі професійні та моральні якості, суспільний авторитет» [1] (ч. 2 ст. 51 Закону України «Про Національну поліцію»). «До складу поліцейських комісій територіальних органів поліції входять п'ять осіб: 1) один представник, визначений Міністром внутрішніх справ України, не з числа поліцейських; 2) один представник, визначений Головою Національної поліції України; 3) один представник, визначений керівником відповідного територіального органу (закладу, установи) поліції; 4) два представники громадськості, обрані відповідною обласною радою, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Київською міською радою, Севастопольською міською радою з числа осіб, які мають бездоганну репутацію, високі професійні та моральні якості, суспільний авторитет» [1] (ч. 3 ст. 51 Закону України «Про Національну поліцію»).

При цьому, кандидатури представників поліцейської комісії Міністр внутрішніх справ України, Голова Національної поліції України, керівники територіальних (у тому числі міжрегіональних) органів поліції можуть призначати зокрема «з числа представників громадських, правозахисних організацій, проектів міжнародної технічної допомоги, громадськості та засобів масової інформації (за їх згодою)» [3] (п.п. 10-12 розділу II Порядку діяльності поліцейських комісій, затвердженого наказом МВС України від 25.12.2015 № 1631). Тож, за великим рахунком поліцейська комісія може бути утворена виключно з представників громадянського суспільства.

Загалом порядок проведення конкурсної процедури регламентовано ст. 55 Закону України «Про Національну поліцію» [1]. Безпосередньо повноваження (сфера компетенції) членів поліцейських комісій, серед яких, як нами зазначено вище, обов'язково є представники громадськості, щодо здійснення громадського контролю за діяльністю поліцейських як службовців органів Національної поліції визначено ч. 5 ст. 55 Закону України «Про Національну поліцію» [1], п. 4 розділу III Порядку діяльності поліцейських комісій. Аналіз зазначених положень дає підстави зробити висновок, що проведення конкурсу на заняття вакантної посади є адміністративно-правовою процедурою, яка традиційно складається з послі-

довних стадій. В свою чергу здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції шляхом участі громадськості у роботі поліцейських комісій складає сукупність етапів однієї із стадій зазначеної конкурсної процедури, яку доречно йменувати «робота поліцейської комісії з відбору кандидатів». Такими етапами, на нашу думку, є: ознайомлення, дослідження та перевірка матеріалів, поданих на розгляд комісії; проведення співбесіди з кандидатами; складення загального рейтингу кандидатів; визначення переможця; проведення голосування щодо прийняття рішення про переможця; висловлення окремої думки щодо рішення поліцейської комісії (факультативний етап); протокольне оформлення рішення поліцейської комісії.

Екстраполюючи описані етапи на процедуру участі представників громадськості у роботі поліцейських комісій з добору та просування по службі поліцейських, вважаємо, що описані етапи є стадіями зазначеної форми громадського контролю за діяльністю поліції з такими відмінностями. По-перше, зазначені вище формулювання можуть бути об'єктивними для випадку, коли поліцейська комісія буде повністю складатися з представників громадськості. У іншому випадку окремі з етапів у якості стадій громадського контролю мають бути подані наступним чином: участь у складенні загального рейтингу кандидатів; участь у визначенні переможця; участь у голосуванні щодо прийняття рішення про переможця; участь у протокольному оформленні рішення поліцейської комісії. По-друге, описувана нами процедура громадського контролю за діяльністю Національної поліції має бути доповнена стадією «визначення членів поліцейської комісії серед представників громадськості».

У контексті останнього маємо констатувати, що порядок визначення таких осіб не визначений належним чином. Точніше мова йде про єдині вимоги, які висуваються до таких осіб. Законом лише передбачено, що член поліцейської комісії – не може бути діючим поліцейським (для осіб, обраних Міністром внутрішніх справ України), повинен мати бездоганну репутацію, високі професійні та моральні якості, суспільний авторитет (для осіб, обраних відповідною обласною радою, Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Київською міською радою, Севастопольською міською радою) тощо. Не зрозуміло яким чином Міністр внутрішніх справ України або Голова Національної поліції України може визначитись при на власний розсуд обранні члена поліцейської комісії з поміж народних депутатів або представників правозахисних організації тощо.

Зазначене очевидно засвідчує необхідність формування прозорого механізму відбору осіб, що можуть бути залучені до роботи поліцейських комісій, за прикладом відбору до складу суду присяжних та надання можливості пропонування кандидатур громадянами особисто, з подальшою їх оцінкою на відповідність вимогам, які висувається до членів поліцейських комісій.

Висновки

Підсумовуючи зазначимо, що процедурні аспекти реалізації спеціальних форм громадського контролю за діяльністю Національної поліції як: взаємозалежність звітування про поліцейську діяльність та його оцінки; прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції; участь громадськості у розгляді скарг на дії чи бездіяльність поліцейських, участь представників громадськості в роботі поліцейських комісій з добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських, недостатньо чітко визначені у чинному законодавстві, тому потребують додаткового законодавчого врегулювання. Зазначене засвідчує про необхідність внесення змін і доповнень до положень Закону України «Про Національну поліцію» в частині: обов'язку присутності на засіданні місцевої ради та надання права на виступ керівникові органу (підрозділу) поліції під час обговорення рішення про прийняття резолюції недовіри; формуванні прозорого механізму відбору осіб, що можуть бути залучені до роботи поліцейських комісій.

Література

1. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. Ст. 379

2. Закон України «Про Національнуполіцію» : наук.-практ. комент. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В.В. Сокуренка ; [О.І. Безпалова, К.Ю. Мельник, О.О. Юхно та ін. ; передм. В.В. Сокуренка]. Харків, 2016. 408 с.

3. Про організацію добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських : наказ МВС України від 25.12.2015 № 1631 // База даних «ЗаконодавствоУкраїни» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0049-16#Text (дата звернення: 10.02.2016).

Viktor Vasylenko

ADMINISTRATIVE PROCEDURES OF SPECIAL FORMS OF PUBLIC CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE

Procedural aspects of carrying out special forms of public control over the activities of the National Police of Ukraine have been studied in the article. The provisions of the Law of Ukraine "On the National Police", which regulates the procedure for carrying out administrative procedures of special forms of public control over the activities of the National Police, have been analyzed.

The author has concluded that the procedural aspects of carrying out special forms of public control over the activities of the National Police as: interdependence of reporting on police activities and its evaluation; adoption of a resolution of no confidence to the heads of police agencies; public participation in the consideration of complaints about actions or omission of police officers, participation of public representatives in the work of police commissions for selecting (contest) and promotion of police officers are not clearly defined in the current legislation, so they need additional legislative regulation.

Key words: administrative procedures, public control, forms of public cobtrol, National Police of Ukraine.

Науково-практичний журнал

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

EUROPEAN PERSPECTIVES

№ 3, 2016

Головний редактор
Кузнєцов Євген Валерійович

Здано до набору 27.12.2016 р.
Підписано до друку 04.01.2017 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 21,15
Тираж 1200. Зам. № 266

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7,
тел./факс 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76